

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

ПЕСКОВАЦ

30 CP 159.9
ВЕРМЕЈЕН Г.
Психологија дет

600000122

COBISS o

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'
ПЕСКОВАЦ

Д-р ВЕРМЕЈЕН

ПСИХОЛОГИЈА ДЕТЕТА И МЛАДИЋА

$$\frac{a/122}{159.9}$$

**ПСИХОЛОГИЈА
ДЕТЕТА И МЛАДИЋА**

ANTIOCHIANA
Actiohion
AGHIA A. A. A. A.

Д-Р ВЕРМЕЈЛЕН

ВАНРЕДНИ ПРОФЕСОР УНИВЕРЗИТЕТА
У БРИСЛУ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ПЕШОВАЦ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕШОВЦА

Бр. 3574

Одељење Е Струка XIV

ПСИХОЛОГИЈА ДЕТЕТА И МЛАДИЋА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕШОВЦА

Бр. 5832

Струка 37

ЧУВАЈТЕ РИЈУ

ГЕЦА КОН АД

Превео с француског
МАРКО ВИДОЈКОВИЋ
Предговор написао
Д-р СЛОБОДАН ПОПОВИЋ

Насловни лист израдио
ДРАГ. СТОЈАНОВИЋ

Оригинални наслов дела
D-r G. VERMEYLEN
LA PSYCHOLOGIE DE L'ENFANT
ET DE L'ADOLESCENT

1 9 4 1

Штампарија »ПРИВРЕДНИК« Жив. Д. Благојевића — Београд, Краља ПеШра 15-а

ПРЕДГОВОР

У предговору за прву свеску своје Психологије младости (1928, с. 5) нагласили смо да је потреба културе нашег доба проучавање душевног живота наше младежи, поред психологије наставника и васпитача. Психологија детињства и младости је основ за теорију васпитања, методикку наставе и практичну педагошку делатност. Неопходно је да васпитачи имају књигу у којој је изложена психологија младог бића од рођења до зрелости. На нашем језику објављен је низ одличних оригиналних радова о појединим питањима из психологије детињства и младости, као и неколико преведених дела из дечје и омладинске психологије, али немамо на српском језику ни оригиналну ни преведену психологију младежи од рођења до зрелости. У Љубљани је 1930 изишло дело *Duževna rast otroka in mladostnika* од др. Карела Озвалда, а 1940, за време штампања ове књиге, у Загребу је објављена сажета *Psihologija mladenackog doba* од др. С. Патакиа. Густав Шилих је 1926 штампао у Љубљани рад *Mladeniška doba*. Писац овог предговора је објавио увод у психологију младости *Психологија младости I и II св.* (1928 и 1929). Др. Јосип Јерај је публикувао 1930 *Duževna podobnost mladosti*, а Љубица Годлер 1935, 1937 и 1938 *Inventar preškolskog, školskog djeteta, te puberteta i problem odgoja i obrazovanja* и *Pubertet* 1940. Од преведених дела из психологије детињства и младости поменућемо ова: *Психологија детета* од В. Зјењковског 1925; *Детиња душа* (*Психологија раног детињства*) од Ериха Клозеа, превод Јованке Јездич - Милојевић, 1925; *Основе педологије* од О. Тумлирца, у преводу др. Милана Шивића, 1928; *Психологија детета* од К. Н. Корнилова, превод Милице Ж. Цветковић, 1926; *Педологија у народној школи* од П. Блонског, у преводу Р. Теодосића, 1935; *Психологија раног детињства* од Вилиама Штерна, у преводу др. Марије и Радмила Вучића, 1938 и *Психологија младалачког доба* од Едуарда Шпрангера, у преводу др. Вој. Р. Младеновића, 1938.

Ма да је Вермејленова књига *La psychologie de l'enfant et de l'adolescent* изишла 1926 године, она је и данас врло користан приручник за родитеље и наставнике и може бити врло погодна за уџбеник. Надамо се да ће Вермејлен у новом издању књиге дати преглед најновијих радова из психологије младости. Психологија детета и младића је одличан увод за све оне који се интересују за психолошко проучавање деце и омладине. У многим значајним студијама, објављеним последњих година, налазимо похвалан суд о овој књизи. Тако, француски психолог Морис Дебес, у своме делу о томе како треба да се проучавају младићи, каже да је Вермејленово излагање Психологија детета и младића лепо, да је Вермејлен све ствари поставио на своје место. (*Maurice Debesse: Comment étudier les adolescents. Examen critique des confidences juvéniles, 1937, с. 18*).

Вермејлен је белгијски психолог који је објавио велики број одличних психолошких радова (*La sémiologie psychologique de l'affectivité*, у сарадњи са др. Декролием, *Les débiles mentaux, L'examen psychographique de l'intelligence* и др.). У психологији детета заступа еволуционо гледиште. Дете није човек у маломе, али, строго узев, није ни неко посебно биће, специфично различно од сутрашњег младића. Боље је гледати у детету биће које постаје, тј. посматрати га не са статичког гледишта, у једном тренутку његовог психичког развоја, већ с обзиром на његово лагано приближавање психичкој зрелости младића. Вермејлен указује на то да се од почетка тог развоја може запазити једна чисто људска црта у свим детињим психичким манифестацијама — црта која овима даје специфично обележје и која омогућује продужење врсте. Почев од колевке, дете располаже свим могућностима одраслог, али у облику који му је својствен, и који ће се мењати у свима етапама његовог развоја и преиначавати према утицају средине. Вермејлен истиче да васпитање, доприносећи у највећој мери слободном развоју детињих природних склоности, не сме пренебрегнути рад на развијању васпитаникових способности прилагођавања, које ће му доцније помоћи да се потчињава захтевима друштвенога живота, а да притом сачува неокрњену своју личност. Дете не треба сувише васпитавати ради њега самог, већ га треба формирати с обзиром на његову будућу делатност. Према постанку и развоју интереса који одговарају задовољењу тенденција, Вермејлен разликује: прво детињство (од рођења до 3 год.), друго детињство (од 3 до 7 г.), треће детињство (од 7—12 г.) и адолесценцију (од 12 до 18 год.). Одељци у којима су обрађена питања о фазама развоја, повезани су чврсто међу собом и чине једну складну целину.

Објављивањем српског превода Вермејленовог научног и јасно писаног дела Психологија детета и младића биће, несумњиво, задовољена једна од највећих потреба у нашем васпитању и школству, јер ту је саопштена поред психологије раног детињства и младости, и психологија школског детета, која није изложена ни у Штерновој ни у Шпрангеровој књизи. Надамо се да ће на испитивање душевног живота наше младежи потстицати психологе и педагоге не само низ објављених оригиналних радова из психологије детињства и младости и преведених дела него и ова, у верном преводу дата Вермејленова Психологија детета и младића.

Д-р СЛОБОДАН ПОПОВИЋ

УВОД

У В О Д

У овој књизи сажета су предавања која сам имао прилике да одржим последњих година О психо-физиолошком развоју малог детета у Средишњој школи за друштвену заштиту (школи за сестре нудиље), О психологији детета у Вишем педагошком заводу (Buls-Tempels), и О психологији младића у Брабантској покрајинској учитељској школи. Приликом тих различитих предавања могао сам се уверити колико је тешко прегледно изложити психологију детета и како има мало оних који су у томе успели.

Пошто је током векова посматрана с једног одвећ синтетичког гледишта, психологија детета данас пролази кроз аналитичку фазу. Свако се њоме бави у сфери своје делатности, ретко кад прелазећи постављене границе. Тако би се данас рекло да психологија ученика претставља средиште интересовања за већину психолога, док је мали број оних који помишљају на то да је периоду школскога развоја претходио период развоја у породици и да ће за њим настати читав период друштвенога прилагођавања, који није мање значајан. Отуда неизбежне празнине у формирању, делимична запажања и одсуство ширих погледа, чиме се и објашњавају многе заблуде у практичном раду.

Не треба никада губити из вида да дете и у својим најупадљивијим варијацијама претставља целину чији су делови уско повезани. То долази управо отуда што је дете биће које се непрекидно преображава, те ма и делимично проучавање тога бића изискује познавање различитих етапа његова развоја, будући да није могућно схватити га ако се не пође од самих почетака. Тако схваћено проучавање детета претставља користан увод у општу психологију, психологију зрела човека, чије је психичко стање готово сасвим устаљено.

Полазећи од гледишта онтогенетичке психологије, ја сам се трудио да овде обележим главне правце тога проучавања. Желео сам да тај опсежни предмет изложим што је могућно краће и концизније. Због тога сам свесно избегавао анегдотичну страну његову, што се

иначе не занемарује у оваквој врсти посла; исто тако избегавао сам да изводим закључке од васпитнога значаја, који се иначе увек лако, а често и доста смело, изводе из још недовољно објашњених психолошких резултата.

Желео сам исто тако да будем јасан и одређен, излажући се тако извесној опасности да пружим непотпуно дело. Нарочито сам, пак, желео да укажем на велике приступачне путеве који воде у психологију детета — путеве који од биологије воде ка социологији. Старао сам се, притом, да јасно обележим етапе психологије детета и да истакнем међусобне односе који их удружују. Библиографске белешке пружају могућност, уосталом, да се приступи проучавању овога или онога питања, ако се то зажели.

Желео сам, најзад, да извршим избор и да самим тим одредим свој став. Јер, увек је лако задовољити се навођењем најопречнијих мишљења у продужењу, нагомилавати појединости до којих се дошло при различитим опитима и ограђивати се у својим тврђењима.

Мени је више стало до тога да читаоцима пружим конструктивно дело, трудећи се притом да у лако схватљив оквир унесем мишљења која се у овоме часу чине највероватнија и најуверљивија. Нема сумње да се на тај начин утолико проширује практични домаћај дела уколико оно губи од документарне вредности.

Таква каква је, ова књига ће моћи да послужи као увод у психолошка проучавања онима које привлачи овај предмет. Онима, пак, који су се већ бавили психологијом детета, она ће помоћи да дођу до једнога ширег схватања и да у оквир једнога скупа унесу посебне проблеме који су их интересовали. Пишући је, ја сам тежио томе циљу, а то и желим у тренутку кад је објављујем.

ПСИХОЛОГИЈА ДЕТЕТА

ГЛАВА I

ПСИХОЛОГИЈА ДЕТЕТА

Протекло је веома мало година откако се приступило објективном и систематском проучавању детета.

Ма како изгледало чудновато, ми смо имали значајних радова из области проучавања биљака и животиња, док се тек недавно почело састављањем биланса о ономе што дете постепено стиче током свога физичког сазревања. И сада још — крај свих напора научних радника и нових средстава којима располажемо — ово проучавање остаје фрагментарно, те човек на свакоме кораку наилази на велике празнине и нерешена питања која су од изванредног значаја за сваки покушај да се координирају растурена дата. Било како било, пређени пут је значајан, а о томе се човек може лако уверити ако само баци поглед на развој психологије детета.

КРАТАК ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД

Историски развој психологије детета може се поделити у два периода, од којих један обухвата сву прошлост, док други — крај свих значајних и интересантних радова — припада будућности.

ПЕРИОД ОПИСИВАЊА

Извесни мислиоци почели су се бавити децом тек поводом филозофских проблема. Али су они и тада говорили о деци на чисто теоретски начин, с намером да илуструју своја схватања о стеченом и урођеном сазнању. При свем том, ваља поменути ова дела: Васпитање деце (у Есејима, I, 25), од Монтења; Расправу о васпитању девојака (1687) и Телемака (1699), од Фенлона, и Локове Мисли о васпитању (1693), у којима има оштроумних и тананих запажања.

Било је потребно, међутим, сачекати да се појави Русо (Емил, 1762), па да проучавање детета добије уистину самосталан карактер. И Русо, као и сви његови претходници, пише пре свега књигу о васпитању. Али овога пута филозоф то не чини с намером да детету наметне логику одраслог. Насупрот томе, Русо препоручује напор да се дете схвати пре но што се почне васпитавати, а да се васпитање заснује на томе сазнању, како би се дете повело природним путевима, уместо да се потчињава стези. „Ми ништа не знамо о детињству; полазећи од погрешних мисли о њему, човек утолико више лута уколико даље иде. Најпапетнијим је највише стало до онога што треба да знају људи, при чему и не обраћају пажњу на оно што су деца у стању да науче. Они у детету увек траже човека, не мислећи о томе шта дете претставља у ствари пре но што постане човек. Приступите што свестранијем проучавању својих ученика, дакле, јер их свакако нимало не познајете“.

Овим је Русо указао на сасвим нов правац у проучавању детета, правац који се ускоро показао као плодносан. Већ Песталоције, велики швајцарски педагог, 1770 године почиње бележити, у облику дневника, своја запажања о развиту свога синчића, а Тидеман, у Немачкој, 1787 године објављује своја систематска посматрања о психичком развиту свога сина, почев од његова рођења, па до треће године (*Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten bei Kindern*). Али на пољу ових интересантних испитивања није било непосредних настављача. И само Тидеманово дело постало је познато тек на седамдесет година доцније (1863), захваљујући једноме француском преводу.

Сем Лебишова дела (*Löbisch, Entwicklungsgeschichte der Seele des Kindes*, 1851), Сигисмундова (*Kind und Welt*, 1856) и Кусмаулова (*Kussmaul, Untersuchungen über das Seelenleben des neugeborenen Menschen*, 1859) на овоме пољу није учињено ништа значајније готово за читав век. Затим се, једно за другим, појављују Тенове белешке о говорним тековинама у мале деце и у људској врсти (1876), Дарвинов Кратак животопис једнога детета (*Darwin, Biographical Sketch of an Infant*, 1877), Переове Три прве године детињства (*Perez, Trois premières années de l'enfant*, 1878), Феријева Белешка о једној девојчици (*Luigia Ferri, Nota su una bambina*, 1879) и, најзад, Прајерова књига о детињој души (*W. Freyer, Die Seele des Kindes*, 1881).

Почев од тога времена, интересовање за сва питања која се тичу проучавања и васпитања деце постаје све живље, а од главнијих дела појављују се ова: Како да проучавамо дете? од Вернера (*Warner, The child, how to study them*, 1887), Човеков душевни развитак од Романеса (*Romanes, Mental evolution in man*, 1889), Белешке о развиту једнога детета од г-ђице Шин (*Shinn, Notes on the development of a child*, 1893),

Детиња душа од Лангеа (на руском, 1893) и Душевени развитак детета и врсте од Балдина (Baldwin, *Mental development in the child and race*, 1895). Потом продукција постаје тако обилна, да је немогућно навести ни главнија дела.

Треба истаћи две тежње у свим овим делима: (1) тежњу посматрача да само савесно бележе из дана у дан своја опажања у вези с новим детињим тексвинама, и (2) тежњу теоретичара да та запажања придруже својима и унесу их у одређен оквир, не би ли тако поткрепили идеје од општијега значаја. Притом, сви они показују тежњу ка објективности и труде се да прикупе проверене чињенице, које већ претстављају значајне прилоге за изграђивање науке о детету.

ПЕРИОД ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОГА ИСПИТИВАЊА

Међутим, и у овој области, као и у свакој другој, почела се осећати потреба за што већим продубљивањем питања која су у вези с проблемом детета. Почеле су се схватати недсвољност посматрања и незгоде које настају кад се човек ограничи на то да буде нека врста децјега секретара или преводиоца својих сопствених мисли. Увидело се, најзад, да би тако многи проблеми морали чекати на решење, а да су дотадашња решења, заснована на проучавању појединачних случајева, могла имати само индивидуалан значај.

Самим тим што је експериментално испитивање омогућило проучавање једне исте појаве код многобројних субјеката при истим околностима, оно је уливало наде у права научна решења свих проблема о детету. Тако је Кетл (Catell), у Америци, 1890 године, увео појам „*mental test*”-а, тј. опита који омогућују испитивање одређених психичких појава. Али Французу Бинеу припада заслуга што је применио та средства за испитивање и показао шта се све њима може постићи. Од 1890 године, па до своје смрти, 1912, Бине се готово сав посветио експерименталном проучавању детета. У своме „Психолошком годишњаку”, који је основао 1895 године, он је само наставио и у многим правцима развио свој рад на проучавању психологије малог детета. Штавише, 1900 године он објављује резултате својих истраживања у области сугестибилности, а 1903 и своју значајну књигу „Експериментално проучавање интелигенције”.

Како је овим указан пут, на свим странама приступа се експерименталном проучавању детета. Већ се јавља обиље радова. Тако се у области експерименталне психологије истичу Декроли и Буланже (*Les tests mentaux chez les enfants*, 1906) и Канестрини (*Ueber das Sinnesleben des Neugeborenen*, 1913). Госпођица Декедр проучила је помоћу

тестова дете од друге до седме године (*L'enfant de 2 à 7 ans*, 1921). Али предмет многобројних експерименталних проучавања постаје нарочито ученик. Ту је довољно поменути Бинеове и Симонове радове, као и радове Санта де Санктиса, Декролиа, Годара и Термана. Напоследку је и душевни живот младића дао потстрека за експериментална испитивања, као што су она која је раније вршио Маро, а недавно и г-ђица Евар (1914).

Али није довољно поменути неколико имена, да би се добила јасна слика о истраживачком покрету који је добио полета откад је у дечју психологију уведен експеримент. Требало би не само навести читаве стране из дела на која смо се позвали, већ и објаснити какав је правац тај покрет дао васпитању уопште и какво је страшно интересовање изазвао међу психолозима.

На жалост, сва ова испитивања остала су фрагментарна, а није било покушаја да се приступи скупним проучавањима ширих размера и са заједничким циљем. У Америци, где би се могли вршити покушаји ове врсте, психолози се пре свега старају да дођу до решења која се могу одмах практично применити, као што је случај са селекцијом ученика и експерименталним проверавањем васпитних метода. При свем том, делимична проучавања већ су многобројна и сагласна, тако да се може створити прилично јасна слика о душевном развоју детета. Та проучавања уливају наде да ће се у будућности изградити права наука о детету.

ОПШТИ ПОЈАМ О ДЕТЕТУ

Веома је важно да знамо шта је дете уопште. Од тога зависи како ћемо се — свесно или несвесно — држати према њему, па било да је оно у породици, у школи или у друштву.

НЕГДАШЊИ ПОЈАМ О ДЕТЕТУ

Некада је дете доиста сматрано за човека у маломе, за „homunculus“-а. Тада се искрено веровало да су детиње психичке функције квалитативно истоветне у свако доба старости и да их треба само поређати, према томе да ли је реч о детету, младићу или одраслу човеку.

Из овога проистиче да су се старији психолози много мање трудили да упознају дете но да формулишу правила по којима га треба одгајити. У ствари, они нису писали дела из области психологије детета, већ расправе о васпитању. Детиње природне склоности и њему свој-

ствен начин мишљења и делања сматрани су као заблуде које треба искоренити, не би ли се дете тако што пре увело у ред одраслих.

ДАНАШЊИ ПОЈАМ О ДЕТЕТУ

Русоу припада заслуга што је први поставио захтев да се детету призна право да буде схваћено. У „Емилу“ (1762) он с правом истиче потребу да се дете проучи пре но што се почне васпитавати. Ако у његовој књизи и има погрешних или из друге руке прихваћених тврђења; ако је она у целини писана *a priori* и са сврхом да писцу послужи као илустрација за теорије које су му драге, она тим не показује мање да је њему било јасно колико се дете разликује од одраслих и од коликога је значаја развијање његових природних склоности и потпомагања његова развика у правцу психичкога сазревања, у чему се не сме пренаглити.

С свим мислима сложили су се најпре појединци, а потом су оне постале толико распрострањене, да су познате готово свима. Дете се данас сматра за психичко биће „*sui generis*“, будући да осећа, ради и расуђује на себи својствен начин.

Почело се увиђати, дакле, да се васпитање мора заснивати на што тачнијем познавању детета. Увидело се да треба отклонити свако наметање нашега зрелог менталитета детету и ском пажљива и смотрена посматрача пратити растење тога младог психичкога бића. „Као да га на то упућује дубски култ према животу, васпитач мора да поштује развика детињег живота и да га прати с једним хуманим интересовањем. Еле, детињи живот није апстракција; то је живот свакога детета. Постoji једна стварна биолошка манифестација, а то је жива јединка; а свака жива јединка, узета понаособ, мора се васпитавати, тј. мора се активно потпомоћи у њеној нормалној животној експанзији. Дете није ништа друго до тело које расте и душа која се развија; тај двоструки физиолошки и психички облик потиче из једнога вечнога извора: живота; ми не смемо, дакле, да кршимо и спутавамо његове тајанствене снаге, већ смо, напротив, дужни да сачекамо да се оне поступно испоље.“ (Госпођа Монтесори, 14).¹⁾

Према свему овоме, ми не можемо ништа изменити у детињим природним тежњама. Ми морамо само обратити пажњу на то да их не угушујемо, већ да покушавамо да их искоришћујемо у сврху што потпунијег развика јединке.

¹⁾ Број крај пишева имена означаје редни број под којим су, у Библиографији, дати ближи подаци о делу. Пр. прев.

ЕВОЛУЦИОНО СХВАТАЊЕ ДЕТЕТА

Ово схватање довело је до одличних практичних резултата. Оно је нарочито омогућило да се пређе преко негдашњих одвећ крутих ограда и да се доспе до онако смелих примена као што су „self-education“ и „school-city“. С друге стране, самим тим што је упућивало на пажљиво проучавање детињег начина рада, оно је дало повода да се уведу драгоцене педагошке новине, као што су употреба све конкретнијих васпитних мера и примена методе средишта интересовања (Декроли). Најзад, еволуционо схватање детета упутило је породице и васпитаче да се предају дужности која им је пала у део, не пружајући им притом готове формуле и програме, већ упућујући их на то да схвате како је пред њима ванредно занимљиво поље проучавања и од коликога је значаја конструктивно дело које им је поверено.

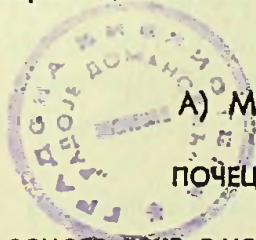
При свем том, данашња схватања о детету, ма колико да су се показала практичним, као да прелазе границе живе стварности. Очевидно је да дете није у свему човек у маломе, али, строго узев, оно није ни неко посебно биће, специфично различно од сутрашњег младика. Боље је посматрати га као биће које постаје, тј. гледати на њега не са статичке тачке гледишта, узимајући у обзир један тренутак његова психичког развитака, већ с обзиром на његово лагано приступање младичком психичком сазревању. Од самога почетка тога развитака може се запазити једна људска црта у свима детињим психичким манифестацијама, црта која им даје специфично обележје и која обезбеђује продужење врсте. Почев од колевке, дете располаже свима могућностима одраслог, али у облику који му је својствен и који ће се мењати у свакој етапи његова развитака и преиначавати се према утицајима средине.

При свем том што у највећој мери доприноси слободном развиту детињих природних склоности, овако схваћено васпитање не сме небрегнути рад на развијању његових способности прилагођавања, које ће му олакшати потчињавање захтевима друштвеног живота и пружити могућност да при свем том сачува неокрњену своју личност. Речју, дете не треба сувише васпитавати ради њега самог, већ га формирати с обзиром на његову будућу делатност.

ГЛАВА II

РАЗВОЈ НЕРВНОГ СИСТЕМА

Пре но што приступимо проучавању детињег психичког развитка, потребно је да неколиким општим цртама обележимо главне фазе у развоју његова нервног система. Како се, пак, тај развој врши у етапама које су данас довољно познате, лако ће се схватити појава и развитак елементарне детиње психичке делатности.

А) МОЖДИНА

ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА

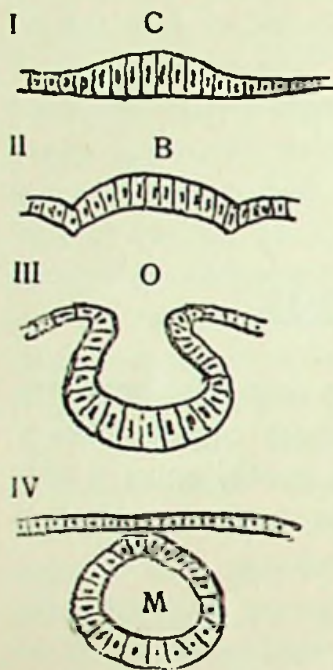
На почетку осмога дана људско јаје састоји се из три слоја ћелија. На површини спољњег слоја или ектодерме (покожице) може се запазити један широко упоље отворен олучић, који пролази од његове крајње стражње до његове крајње кефалне тачке. Тај леђни или мождински олучић претставља првобитни облик леђне (кичмене) мождине (0).

Овај олучић убрзо ће добити друкчији облик. Његове ивице, које су биле испупчене на леђноме делу приметна, почеће се примичати једна другој већ средином деветог дана. Крајем деветог дана олучић потпуно мења свој облик и претвара се у цев (мождински каналић, М), који је још отворен на горњем и доњем крају.

УНУТРАШЊИ САСТАВ

Мождинска цев је у почетку обложена још недиференцираним јајним ћелијама, које ће се пресбразавати брже или спорије према томе на којем се месту налазе, а развиће се у нервне ћелије (неуробласте) или потпорне ћелије (спонгиобласте). Саме нервне ћелије, које нас овде једино и интересују, добиће двојак израстаја:

1) центрипеталне израштаје, који су многоструки, а деле се на више тананих продужења гранастог облика, чији ће се задатак састојати у томе да достављају ћелији потресе који настају у ближој околини (дендрити или протоплазмична продужења);

Шематички преглед
развоја леђне мождине
(по Debierre-y):

- I, први стадиум
- II, други стадиум
- III, трећи стадиум
- IV, последњи стадиум
- C, Мождинска цев
- B, Мождинска бразда
- O, Мождински олучић
- M, Мождински каналић
и леђна мождина

2) један једини, често веома дуги, центрифугални израштај, чија ће се функција састојати у томе што ће преносити на елементе с којима је у вези ону енергију која се ослобађава у ћелији (осовинасти цилиндар или аксон).

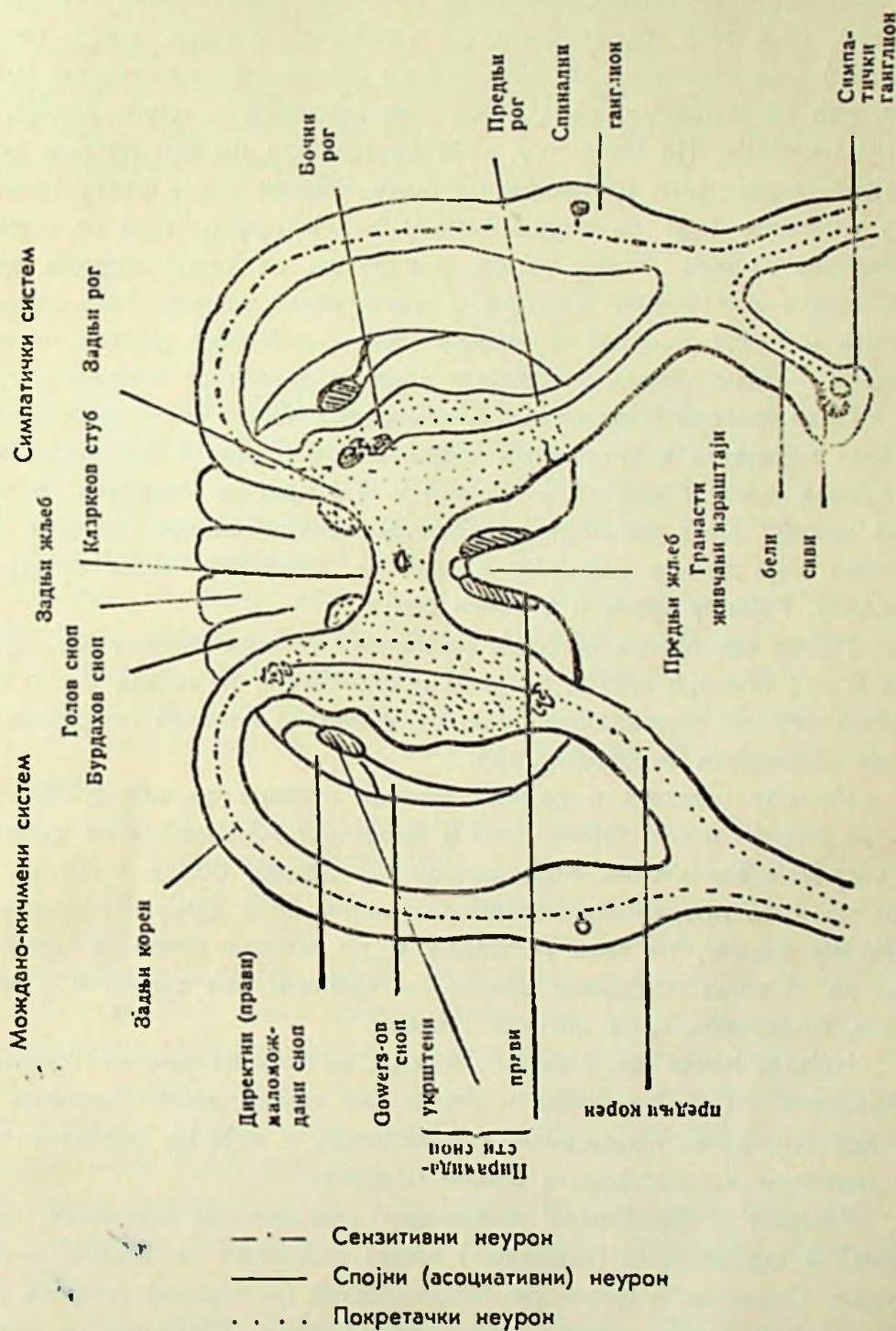
Са својим продужењима (израштајима) ћелија чини тако самосталну јединицу која се зове неурон. На своме највишем ступњу савршенства, у одраслих, цео нервни систем састоји се из великога броја неурона, чије се ћелије, према својим функцијама, групишу у средишта или језгре у сивој супстанци, док њихови израштаји пролазе кроз белу супстанцу и тако доспевају до тих средишта или везују међу собом различите делове мождине или мозга. Према својим функцијама, неурони се деле на рецептивне или сензитивне, на ефективне или покретачке и на спојне или асоцијативне.

Сви различити елементи поступно ће се тако распоредити, да ће мождина добити свој дефинитивни облик.

У сивој мождинској супстанци ћелије се не распоређују на исти начин. Својим премештањем и множењем у одређеноме правцу, оне ће образovati задебљања која ће чинити предње рогове (ћелије моторних неурона) и задње рогове (ћелије рецептивних и спојних неурона). Иако су тек у зачетку на крају првога месеца живота у материци, ови рогови се већ могу јасно разликовати између другог и трећег месеца. Око двадесет петог дана и предњи корени, у којима су моторна (покретачка) живчана влакна која преносе нервни утицај предњих рогова на мишиће, постају такође развојени. Исти је случај и са задњим коренима, који се састоје из сензитивних влакана, што примају драж из оближње средине и предају је везивним ћелијама задњих рогова преко кичмених или спиналних ганглиона.

Пред крај првога месеца, у белој мождинској супстанци почиње такође да се образују задњи, предњи и бочни спроводници (врпце),

који ће служити као краћи или дужи спроводници између ближих или удаљенијих делова мождине и мозга.

Шематички преглед мождине и неуронских путања

(по Гаскелу и Турнејевим изменама, у Димину делу *Traité de Psychologie*).

ОБРАЗОВАЊЕ МИЕЛИНСКОГ ОМОТАЧА

Изузев симпатички систем, о којем ћемо говорити доцније, сви осовинасти цилиндри обложени су једном лепљивом, белом супстанцом, која има ту особину да прелама зракове, а која се зове миелин.¹⁾ Ова супстанца не образује се одмах око осовинастих цилиндара, већ се јавља у неким областима моздине и мозга раније, а у другима касније. По Флексигу, чији су погледи на ово питање опште усвојени, осовинасти цилиндри не могу вршити своју улогу преносилаца енергије која се ослобођава у ћелији пре но што се образује миелински омотач. Отуда је од значаја да се тачно одреди време образовања миелинског омотача у различитим зонама. Тако се може пратити у стопу почетак функционисања различитих делова нервног система и тачно утврдити тренутак када та делатност постаје могућна.

Први трагови образовања миелинског омотача могу се запазити у задњим кренима и сноповима задње врпце (Голов и Бурдахов) већ у четвртоме месецу живота у материци. Тај процес завршава се у петоме месецу. Тако ови снопови образују мождински део главног спроводника који везује моздину с мозгом, пролазећи кроз продужену моздину, Рајлову траку и оптички слој.

Почев од петог месеца, миелински омотач почиње се образовати и око предње врпце, а затим и око бочне, па најзад и око снопа кратких спојних спроводника, који су у вези с кратким покретачким и другим узгредним спроводницима.

Између шестог и седмог месеца почиње се образовати миелински омотач и око Gowers-ова и директног маломожданог снопа. То су узгредни сензитивни спроводници (за додир, бол и топлоту), који пролазе кроз продужену моздину, а затим кроз доњу и горњу маломождану дршку, па тако доспевају и до малог мозга, а одатле — иако за то нема поузданих доказа — прелазе без сумње и у велики мозак, пролазећи кроз оптичке слојеве.

Најзад, почев од девог месеца, миелински омотач почиње се образовати и око директних и укрштених пирамидастих снопова, који ће постати дуги покретачки спроводници, а који ће везивати мозак с моздином и омогућивати вољне покрете.

Разлика у образовању миелинског омотача око моторних (покретачких) и сензитивних (осећајних) врпца задржава се задуго и после рођења. Осовинасти цилиндри пирамидастих (моторних) снопова обложени су још веома танком миелинском опном. Штавише, и сами ти осовинасти цилиндри веома су сићушни, тако да, по Сестану, њихова

¹⁾ Грчка реч *mielos* значи срж.

просечна величина не прелази 0 mm, 0018 у трећем месецу. У то доба осовинасти цилиндри задњих (сензитивних) врпца имају веома развијен миелински омотач, који просечно износи 0 mm. 004.

Мало помало, осовинасти цилиндри и пирамидасти снопови ће порасти, а њихов миелински омотач ће се проширити. За њихово потпуно развиће биће потребно три до четири године. Тиме се и објашњава велико закашњење моторног развића у односу према сензитивно-сензориелном развиту деце.

Б. МОЗАК

РАЗВИТАК

Мождинска цев нема увек исти обим на целој својој дужини. Још од осмога месеца живота у материци на њеном горњем крају могу се запазити два задебљања или мехура, који нису ништа друго до првобитни облици мозга. Та два мехура одвојени су један од другог једним узаним можданим превојем.

Прамозак се убрзо дели на по два мехура (предњи, средњи и задњи). Најзад, између двадесет првог и двадесет петсга дана, предњи и задњи мозак се поново деле на по два секундарна мехура, те се тако њихов укупан број пење на пет. Притом, на првобитно правој мождинској цеву јављају се три кривине: предњекефална, мостовна и задњекефална.

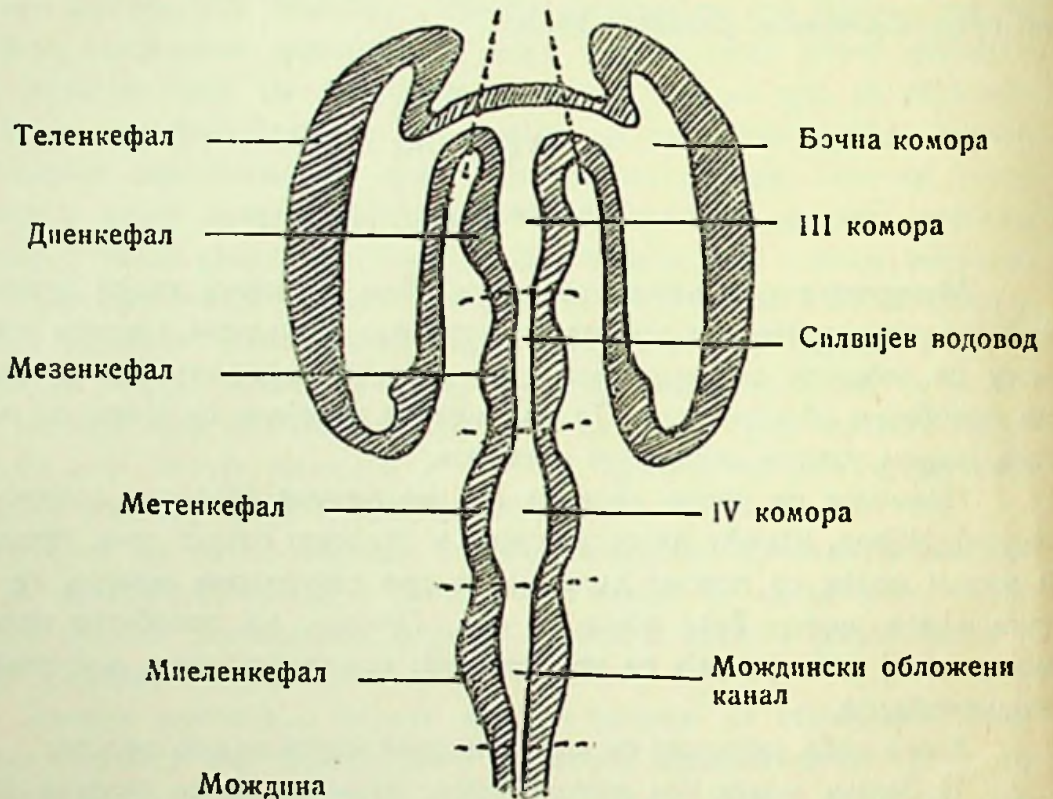
У ово доба завршава се главна подела мозга на ове делове:

1) Задњи мозак или миелинкефал, из којег ће се развити продужена мождина. Ова је у вези с прстенастим испупчењем, названим Варолијев мост, који је опет у вези с малим мозгом, те се тако ту налази значајни рефлексни центар за покрете, а нарочито за вегетативне функције. То је доњи центар изражајних емоционалних покрета који координира мишиће на лицу и управља мимиком. Притом, као вазомоторни центар и као центар за дисање, умеровање срчане радње, лучење и знојење, овај центар управља свим органским манифестацијама које прате емоције.

У овоме центру врши се и координирање мишића при стајању, кретању, жватању, сисању и гутању, као и при покретима очних капака и очију.

2) Задњи мозак или метенкефал садржи већ поменути Варолијев мост и мали мозак. У овоме последњем налази се значајна сензитивно-моторна раскрсница, те је отуда он средишњи орган за равнотежу и координирање покрета.

3) Из средњег мозга или мезенкефала развиће се две мождане дршке, које ће служити као сензитивни и моторни спроводници, а исто тако и пругаста тела и четворогубе квржице, у којима ће се налазити центри за визуелне рефлексе (за скупљање зенице на светлости и покрете очних јабучица). У томе делу мозга налазиће се и помоћни центри за равнотежу.

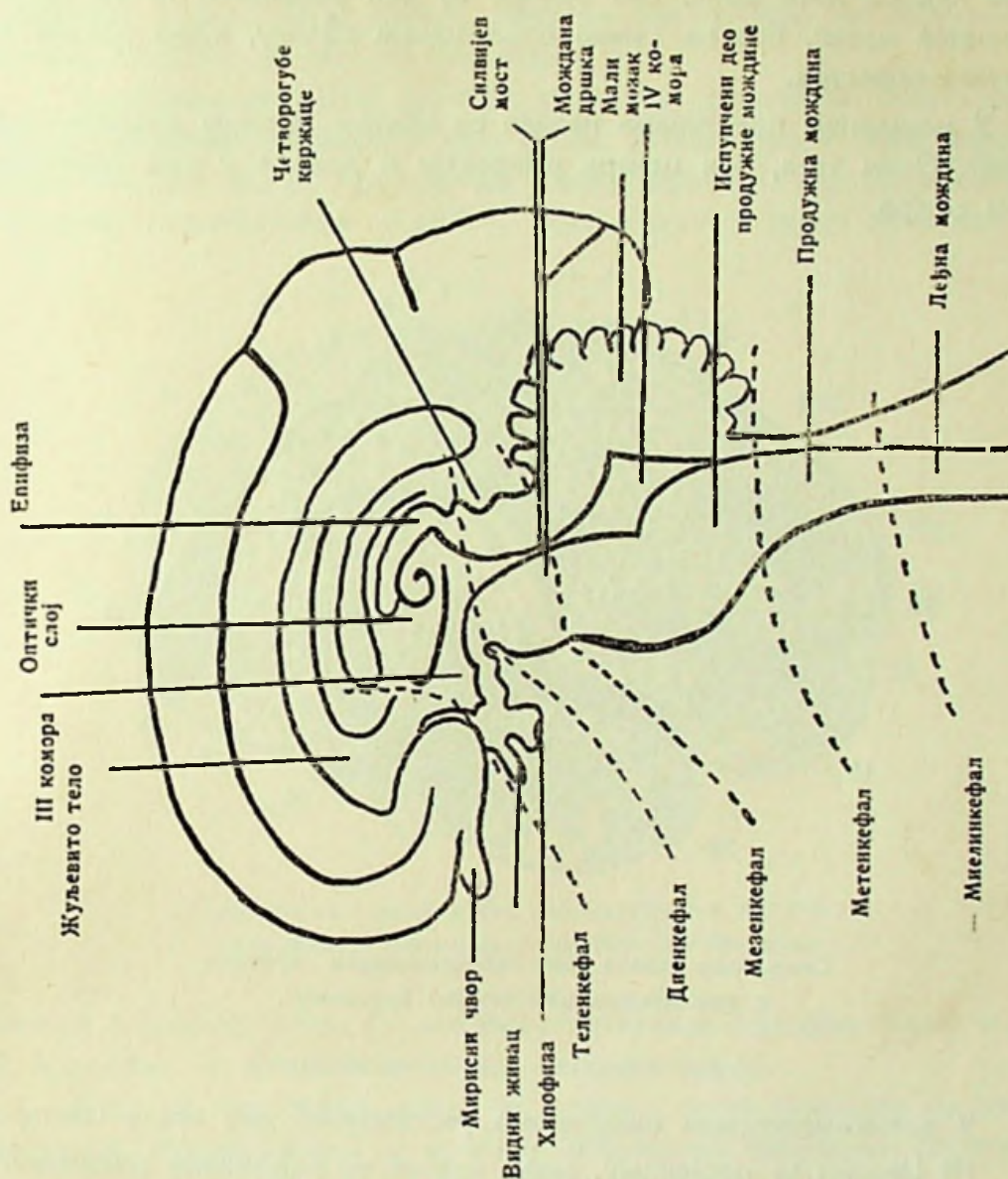
Шема која показује развитак мозга до стадиума пет мехурова (по Турнеју)
(из Диминова дела).

4) Међумозак или диенкефал ће имати више делова, од којих ће неки, као што је хипофиза, имати функцију жлезда.

У овој области највише нас интересује центар који се састоји из оптичких слезева. То је горњи центар за координацију рефлексног изражаја емоција, тј. за мимику лица и органске промене које прате емоције (промене у ритму дисања и срчане радње, грчења у утроби и бешици, у жлездама за лучење и сузним жлездама).

5) Најзад, из предњег мозга или теленкефала развиће се поглавито мирисни режњеви, пругаста тела, центри за координирање покрета који су постали механички (ходање, трчање) и жуљевита тела, која одржавају везу између две великомождане полутине.

Великомоздане полутине, чија је улога у развоју психичке делатности од највећег значаја, образују се прилично касно. Оне прекривају међумозак, средњи и задњи мозак тек у петом или шестом

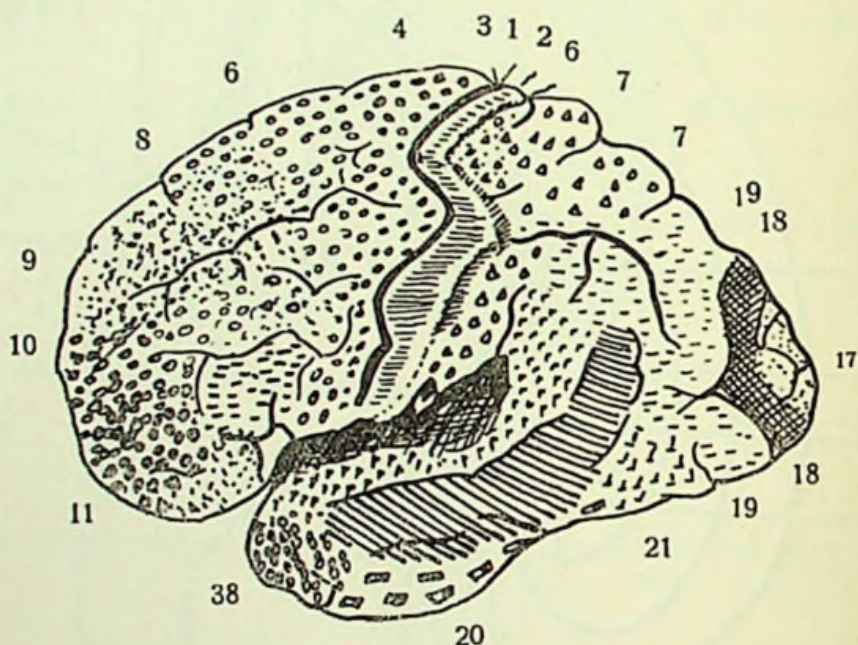

Пресек чеоног и средњег дела потпуно развијеног мозга
(по Едингеру и Турнејевим допунама, у „Traité de Psychologie“ од Диме).

месецу живота у материци. Током шестог месеца образују се и различите бразде, не рачунајући ту Роландсву, која се оцртава већ у петом месецу. Вијугави набори такође постају све развојнији. Жуљевито тело расте и заузима водораван положај. У седмом месецу

бразде и вијугави набори већ се јасно разликују, а чеони и слепоочни режњеви дсвољно су развијени, док су темени, у којима су центри за свесну осетљивост и вољну покретљивост, још веома мали. Најзад, у време кад се дете рађа, све бразде су већ развијене, те се новорођенчетов мозак, бар по своме спољашњем облику, мало разликује од мозга одраслих.

У можданим полутинама налазе се центри за вишу душевну делатност. Осим тога, ови центри умеравају и доводе у ред функције нижих сфера.

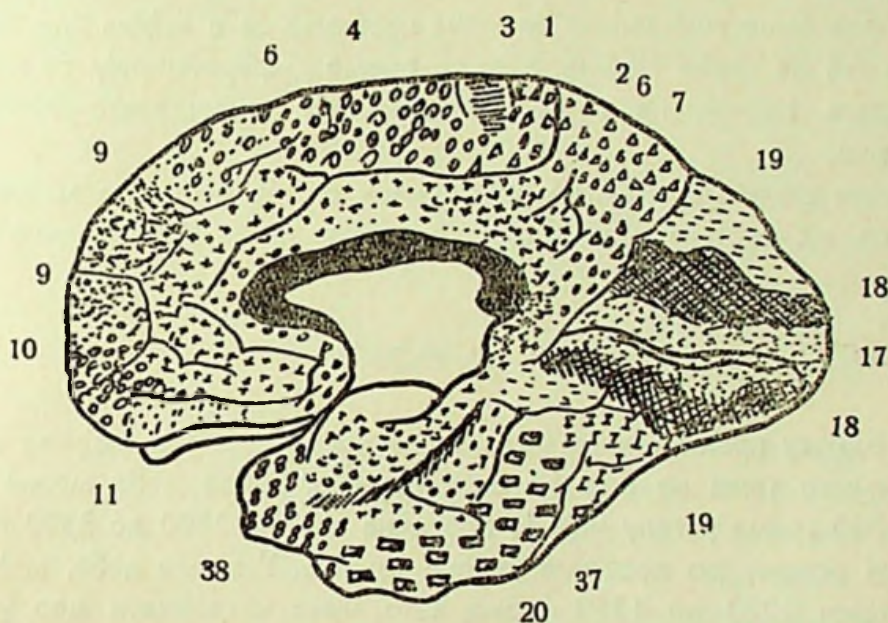
Спољашња страна леве великомождане полутинае
с распоредом центара (по Бродману).

У великоможданим полутинама разликујемо две врсте центара:

1⁰) Центри за пројекцију, међу којима су најважнији сензитивно-моторни, налазе се у чеоним и теменим узлазним набсрима; слушни центар је у слепоочном, а видни у затыљном режњу; најзад, центри за говор и писање још увек су предмет расправљања и истраживања. Како Роландова бразда дели сваку великомождану полутину на по два дела, може се рећи да је предњи део великога мозга углавном покретачки и да се у њему налазе центри за говор, писање (?) и покрете, док је задњи део поглавито сензитивно-сензориелан и садржи центре опште осетљивости, видне и слушне центре и центре за разумевање написаних и изговорених речи.

2^о) Асоцијативни центри одржавају везу између разних пројекционих центара. По Флексигу, они чине готово две трећине супстанце у човековој можданој кори. У њима се нагмилавају разни осећаји који доспевају с различитих страна, тако да ови центри, по Флексиговим речима, образују праве „органа мисли“.

У разликовању ових центара постигнути су велики успеси захваљујући радовима неуролога, који су се, отпре једнога века, нарочито посветили тој врсти проучавања. Међу радовима који су смогућили прецизно локализовање у мозгу, свде нарочито треба поменути рад

Унутрашња страна десне великомождане полушнице
с назначеним распоредом центара (по Бродману).

Оскара и Цецила Фогта (о миелоархитектоници мождане коре) и рад К. Бродмана (о цитоархитектоници мождане коре).

Како се на овоме месту не можемо дуже задржати на овоме предмету, задсвољихемо се кратким табеларним прегледом распореда центара у великом мозгу (по Ж. Лермиту, 228), у којем бројеви архитектонских поља одговарају бројевима назначеним на сликама које претстављају спољашњу и унутрашњу страну великога мозга (по Бродману).

ОБРАЗОВАЊЕ МИЕЛИНСКОГ ОМОТАЧА

Миелински омотач мозга образује се много касније но миелински омотач леђне мождине. По Флексигу и Едингеру, први трагови миелина јављају се на сензитивним спроводницима (на калоти мождане дршке и

сензитивним спроводницима за додир, мирис и звук) тек у осмом месецу приметно живота. Миелински омотач у Роландовој зони образује се пак у време рођења. Потом се, по Кришеу (9) „може запазити да се између трећег и четвртог месеца по рођењу миелински омотач почиње образовати на нервним влакнима, а после петог месеца и на чеоном режњу; отприлике у исто доба, тј. током четвртог месеца, појављују се трагови миелинизовања у Ексерновој зони, па се, око осмог месеца, миелински омотач почиње образовати и у слоју малих и великих пирамидастих ћелија“.

Образовање миелинског омотача наставља се с већом или мањом брзином све до треће године, а за то време диференцирају се и расту пирамидасте ћелије, на којима се образују цилиндрасто-својинаста продужења.

Почев од свога времена, унутрашњи састав детињег мозга разликује се од састава мозга одраслих само по неким појединостима.

ТЕЖИНА МОЗГА

У односу према тежини тела, моздана маса је при рођењу много већа и много тежа но што ће бити доцније. У ово доба мозак тежи 320 до 340 грама у телу чија је просечна тежина 3200 до 3500 грама, што чини осмину до десетине укупне тежине. У зрело доба, међутим, мозак тежи 1220 до 1360 грама, што чини четрдесети део укупне тежине.

За три године по рођењу мозак се веома брзо повећава. По Пфистеру (11), већ крајем осмог месеца тежина мозга износи трећину, а у првој половини треће године две трећине укупне тежине. Почев од свога доба, мозак се повећава веома споро, тако да до своје крајње тежине доспева тек после четрнаесте године.

Развитак малог мозга, тог значајног центра за координирање покрета, заслаја се за развојем целог мозга. Мали мозак новорођенчади просечно је тежак 20 грама, док у одраслих достиже тежину од 135 до 150 грама, што значи да се повећава за 120 до 130 грама. Притом, мали мозак се повећава за трећину од укупног повећања већ у шестоме месецу, а за две трећине крајем друге године. Потом се развитак малог мозга наставља све спорије, а завршава се око двадесете године. Због тога се однос између малог и великог мозга, у погледу на њихову тежину, поступно мења у корист првог, тако да се од рођења до зрелог доба повећање малог мозга пење од $\frac{1}{16}$ на $\frac{1}{8}$ укупне тежине мозга.

Године	Тежина великога мозга		Тежини малог мозга		Однос
	Дечаџи	Девојџице	Дечаџи	Девојџице	
Рођење	340	320	21	18	16.0
3 месеџа	452	430	36	35	12.5
6 месеџи	611	566	64	59	9.5
1 година	718	657	83	75	8.6
2 године	890	753	112	101	7.9
3 "	917	911	122	117	7.9
5 година	1003	939	130	120	7.7
7 "	1006	1001	135	122	7.4
12 "	1121	1102	136	128	8.2
15 "	1140	1140	139	130	8.0

Као што се види из овога Пфистерова (11) прегледа, који је упростио Крише (9), средња тежина мозга у дечака већа је но у девојџица. Та разлика постоји од рођења, кад износи 10 до 30 грама, а доцније се пење на 50 до 100 грама. Из тога прџистиче да је, апсолутно узев, мождана маса у девојџица инфериорнија од мождане масе у дечака. Међутим, скорашњи радови Лапика, Дибса и других показали су да је та разлика ништавна ако се узме у обзир тежина мозга у сразмери с величином тела.

Уосталом, горе наведене бројке показују само прџсечна мерења, што значи да индивидуалне разлике могу бити веома велике чак и између деце истога пола с привидно подједнаком физичком развије-ношћу. Утврђено је да постоје разлике од 100 до 150 грама код одојчади од шест недеља; доцније се разлике могу повећати на 200 до 300 грама.

В) ЕНДОКРИНО-СИМПАТИЧКИ СИСТЕМ

Овде је потребно изложити извесна неуролошка разматрања у вези с функционисањем неуро-вегетативнога система. Проучавање симпатикуса и жлезда за унутрашње лучење или ендокриних жлезда по-стало је веома значајно тском последњих година. Многобројна психо-лошка испитивања у овој области у вези су с проблемима афективно-сти и несвеснога, што је данас на дневноме реду.

ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА

На извесноме ступњу развитка мождинског канзла, још недифе-ренциране ћелије селе се из трбушног дела, где су дотле биле, а исто тако и из ганглиона задњег корена, и упућују се ка тек зачетом сим-

ГЛАВНЕ ФУНКЦИЈЕ	ЦЕНТРИ	Поља	ПОСЕБНЕ ФУНКЦИЈЕ	ПРЕСТАНАК ФУНКЦИЈЕ
Моторич- ност	покретачки психо-покретачки чеони	4 6 8,9	Координирани покрети Покрети прилагођени датом циљу Виша координираност покрета снала- жење у простору Општа осетљивост и осетљивост за додир	парализа (узетост) моторична апраксија
Осетљи- вост	сензативно- сензориелна сензативно- психичка	1, 2, 3 5	Диференцирано опажање стереогно- зија, барогнозија и топогнозија Идентификованье предмета додиром	анестезија (неосетљивост) психичка анестезија или тактилна агнозија
Вид	такто-гнозички видни	7 и 40 17	Идентификованье предмета додиром Диференцирани осећаји чула вида	неосетљивост видних центара у кори великог мозга психичко слепило или оптичка агнозија
Слух	визуо-гнозички слушни	18 41, 42, 52	Идентификованье предмета чулом вида Диференцирани осећаји чула слуха	неосетљивост слушних центара у кори великог мозга психичка оглувелост или аудитивна агнозија
Мирис	аудито-гнозички мирисни	22 23 (1)	Идентификованье звука слухом Диференцирани осећаји чула мириса	делимична или потпуна неосетљивост за мирисе
Укус	за укус	38 (1)	Диференцирани осећаји чула укуса	
Говор	визуо-гнозички вербални аудито-гнозички вербални	39 22	Разумеванье писаних речи (читање) Разумеванье изговорених речи	просто вербално слепило (видна вербална агнозија) проста вербална оглувелост (слушна вербална агнозија)
	вербо-моторични ручни вербо-моторични језични	6 44	Писање Вербална артикулација	аграфија вербална апраксија (моторна афазија)

патичком ганглиону. Неке међу овима не заустављају се ни ту, већ продужују свој пут ка утроби (ка срцу, плућима, желуцу итд.), где сбразују мале ганглионе. Ове ћелије ускоро ће се диференцирати, па ће од њих постати било нервне ћелије (симпатобласти), било ганглијске (факохромобласти).

Исти процес извршиће се и у пет можданих мехурова, из којих ће се иселити ћелије које ће се, спет, издиференцирати само у нервне ћелије. Већина ових ћелија иде право у утрбу.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФУНКЦИЈЕ

Симпатички живчани прибор управља функцијама храњења. Он се састоји из два низа ганглија, које су тако повезане међу собом да образују један непрекидан ланац. Овај ланац налази се и с једне и с друге стране кичме, а својим спроводним огранцима у вези је с мождано-мождинским центрима.

Симпатички живчани прибор врши углавном две функције:

1) Симпатикус у ужем смислу речи, који се пружа дуж кичменог стуба на висини грудног коша и слабина, доводи у ред покретљивост мишићних опна и крвних судова, убрзава срчану радњу, умерава контраховање мишића у органу за варење, делује на уро-гениталне и чмарне мишиће затвараче и одређује лучење пљувачних и знојних жлезда.

2) парасимпатикус се састоји из кефалног, крстинског и маломожданог дела, од којих је најважнији последњи, у којем се грана живац луталац. Супротно симпатикусу, у ужем смислу речи, овај живац умерава срчану радњу, појачава контраховање мишића у органу за варење, одређује лучење стомачних жлезда и има утицаја на покрете при дисању.

Судећи по скрашњим радовима, ова два система од веома великог су значаја за проучавање афективности. Према томе да ли преовлађује функција једног или другог, могу се констатовати значајне промене у држању индивидуе. Кад преовлађује симпатикус (симпатикотонија), субјекат постаје активнији, покретљивији, неуморнији и раздражљивији; преовлада ли пак живац луталац (ваготонија), субјект постаје утучен, уморан и обесхрабрен, склон тузи и малодушности. Наизменично смењивање ова два стања, које се може запазити код исте особе, по свој прилици зависи од променљивости вагосимпатичког тонуса.

Жлезде за унутрашње лучење називају се тако стога што своје сокове изливају у унутрашњој органској средини (крв), а не у спољашњој као што то чине друге жлезде (пљувачне, бубрежне итд.).

Ове жлезде и нервне ћелије симпатичког система имају заједничко порекло; оне се селе као и ове, полазећи од možдано-мoждинске осoвине и упућујући се ка различитим деловима тела.

Жлездама за унутрашње лучење придаје се трострука улога:

1) оне доводе у ред измену хранљивих састојака (јетра, гуштерача, надбубрежне жлезде и жлезде у утробној слузскожи);

2) оне имају утицаја на телесно и полно сазревање, тј. на физичко растење и пубертет (коталачна жлезда, грудна, хипофиза и полне жлезде).

3) од њих потичу унутрашње дражи нервног система. Рад ових жлезда у уској је вези са симпатичким живчаним прибором, који одређује вегетативне функције. Сокови из жлезда драже живце симпатичког, а ови, опет, покрећу на рад саме жлезде. Њихов заједнички рад одређује и условљава појаву сенестезичних утисака, којих нисмо свесни у нормалном стању, али који ипак снажно делују на наш душевни живот, будући да су у основи осећања које имамо о својој личности и наших афективних реакција.

ГЛАВА III

РАЗВОЈ ИНТЕРЕСА

ГЕНЕЗА ИНТЕРЕСА

Интересу увек одговара задовољење неке тежње. У деце се тежње не јављају у исто време, већ једна за другом, по извесноме реду који смо покушали да утврдимо. „У своме природноме развоју дете пролази кроз извесан број етапа које се смењују по утврђеноме реду. Свакој етапи одговара развој извесне функције или способности у чијем дејству дете налази задовољства. Сви предмети који могу да ставе у дејство ту функцију или ту способност која се тек рађа сасвим природно интересују дете, придобијају га, привлаче, док предмети који не потстичу на рад ниједну од његових способности изазивају само његову равнодушност или су му спет нагонски одвратни". (Клапаред, 17).

Декроли (25) овако одређује рад чинилаца који утичу на развој интереса:

- 1) Стварни развој нагона и тежњи на чији спољашњи изглед утичу њихови међусобни односи;
- 2) Развој способности за изражајне и радне покрете, подразумевајући ту и покрете при говору који помажу или ометају испољавање тежњи и осећања;
- 3) Развој интелектуалних функција, а нарочито појава способности sluжења језичким или другим симболима;
- 4) Утицај средине, па било да је тај утицај повољан или неповољан, било да потстиче или спутава;
- 5) Утицај искуства, васпитања, подражавања;
- 6) Утицај стечених навика или тежњи, будући да и оне зависе од друштва као чиниоца.

Укратко, интерес се може јавити само онда кад су испуњени сви физички и психички услови за испољавање тежње, а ова се може развити само онда кад је утицај средине повољан или бар не одвећ неповољан.

РАЗВОЈ ИНТЕРЕСА

Разни писци покушавали су да утврде развој интереса у деце и да одреде различите етапе тога развоја. Границе тих етапа очевидно су сасвим релативне, а обележене су само по приближним оценама. Исто тако ни свака од тих етапа не носи име интереса који преовлађује, пошто поред њега могу постојати и други интереси у различитоме броју, али тако да немају значај интереса који даје карактеристично обележје дотичноме периоду.

Према Нађиу (22), Фериеру, Клапареду (17) и де ла Весиеру (20), интереси у деце јављају се и преовлађују по овоме реду:

УЗРАСТ	НАЂИ	ФЕРИЕР	КЛАПАРЕД	Де ла ВЕСИЕР	
0 до 1 год. 1 " 2 "	I сензориелни	I неуред- сређени (Период игре) I непосредни I посебни конкретни I прости апстрактни I сложени апстрактни	I перцептивни	I сензориелни	
2 " 3 " 3 " 7 "			I глосички		
	I општи ин- телектуални		I субјективни		
	I објективни				
7 " 10 " 10 " 12 " 12 " 15 "	I посебни		I посебни конкретни	I посебни и објективни	I објективни
			I прости апстрактни		
15 " 18 "	I логички		I етички и социјални		

Пада у очи да ниједан од ових писаца не помиње моторни интерес, који је у датоме тренутку толико значајан за психички развитак јединке. Штавише, у горњем табеларноме прегледу могу се запазити и извесна отступања, што је последица нарочито разноликости гледишта поменутих писаца.

И поред свих ових ограда, може се утврдити да се у деце сасвим јасно испољавају одређене фазе интереса који преовлађују. Те фазе бркају се с фазама појављивања психичких функција које проучавамо у овој књизи. Ми ћемо се стога задовољити тиме што ћемо овлаш обележити те различите етапе које ћемо подробно проучити на наредним странама.

РАНО ДЕТИЊСТВО

Рано детињство обухвата прве три године живота. Оно се одликује сукцесивним преовлађивањем перцептивних, моторних и глосичких интереса.

Перцептивни интереси јављају се најраније (од рођења до шестог или осмог месеца). У то време детињи покрети нису још довољно координирани, те их дете не може искористити у практичне сврхе. Напротив, његови чулни органи и сензориелни нервни путеви довољно су се развили да могу функционисати. У тску тога периода дете ће се готово искључиво интересовати за усавршавање својих чула и трудиће се да стекне појмове о предметима који га окружују.

Моторни интерес јавља се чим покрети постану координиранији (од шестог месеца до навршене друге године). Од тога доба они апсорбују највећи део детиње пажње. Тековине чула постају све веће, а дете није равнодушно према њима. Али дете у њима не ужива ради њих самих, као што је био случај током претходног периода, већ само утолико уколико оне могу потстицати његову делатност. Предмети га интересују само утолико уколико се могу узети у руке, опипати или бацити на земљу. Хватање, а потом ходање, биће две главне тековине овога периода.

Глосички интерес доспева до своје кулминационе тачке између друге и треће године, али траје веома дуго и после тога времена. При свем том, дете нарочито тском овога периода усредсређује скоро искључиво све своје напоре на то да увећа своје говорне тековине. Реч за њега постаје исто толико интересантна колико је раније био и сам предмет. Оно пита за имена предмета које показује прстом, прикупља речи, покушава да их употреби, неуморно их понавља и приређује праве смотре над њима, нарочито кад је само, а сматра их као кључ за сва објашњења. Оно још не зна за интелектуалну бригу да иде даље од онога тајанственога „Сезаме, отвори се!“ и да се пита о томе зашто су ствари онакве какве јесу.

ДЕТИЊСТВО ОД ТРЕЋЕ ДО СЕДМЕ ГОДИНЕ

У ово доба преовлађују конкретни интереси. Могло би се рећи да дете тада живи усред саме природе. Како оно тада већ влада својим перцепцијама и својим покретима, остаје му да само врши опите, при чему се може ослонити на сазнање других само у тежим случајевима. Дете тако потпуно ступа у додир са светом који га окружује. Оно се више не задовољава само тиме што ће примати утиске од тога света и што ће обраћати пажњу на оно што му он намеће, већ слободно иступа и делује на тај свет ради постигнућа својих одређених циљева. То је доба састављања збирки, доба препуних цепова, класификовања и запиткивања.

У ово доба дете нарочито искоришћује своје душевне способности за стицање новог искуства (пажња, памћење, асоцијација). Оно памти много шта на начин који нам се чини производљан, али који је без сумње

у складу с радом који му је својствен; оно и везује на често неочекиван начин чињенице из свога искуства или резултате своје делатности.

Дете је у ово доба велики посматрач и велики експериментатор. У његово поље проучавања спада све оно што се може осетити. Оно посматра, поређује, преиначава, па најзад класификује све што може додирнути, видети, чути, скушати и омирисати.

ДЕТИЊСТВО ОД СЕДМЕ ДО ДВАНАЕСТЕ ГОДИНЕ

Ово доба одликује се симболичком делатношћу и стицањем апстрактних сазнања. Тада почиње школски период, а током тога периода дете ће морати да се у све већој мери служи својим способностима за прераду стеченога искуства (схватање, расуђивање, закључивање, уопштавање и разликовање). Због тога ће све више преовлађивати апстрактни интереси. Делатност у игри, која је испуњавала готово цео претходни период, а која се одликовала тежњом за непосредним задовољством, уступиће место једној вишој делатности, заснованој на сложенијим осећањима (самољубље, тежња за похвалама итд.) и побуди да се тежи вишим и теже докучивим задовољствима. Исто тако стечени појмови о ономе што се може осетити послужиће као полазна тачка за чисто унутрашњи рад идеације, тако да ће симболи заменити опипљиве предмете (писање, читање, рачунање помоћу бројки, земљописне карте, геометриски цртежи итд.), а замениће их и апстракције (појмови о узроку и последици, о моралу итд.).

Може се рећи да је детињи ум већ зрео на крају овога периода, тј. да његов ум тада располаже свим потребним елементима за нормално функционисање и да се његов делокруг само може проширивати стицањем нових својстава.

МЛАДАЛАЧКО ДОБА

(ОД 12 ДО 16 ИЛИ 18 ГОДИНА)

Младалачко доба одликује се развојем виших тежњи, нарочито алтруистичких. Етички и социјални интереси заузимају прво место и свесно или несвесно апсорбују велики део младалачке делатности. С друге стране, опет, развија се и личност, а карактер добија одређене црте. Зато често настају веома озбиљни сукоби између тих различитих тежњи, сукоби који покатад могу дубоко пореметити младићеву душевну равнотежу. У ово доба дете је изложено великој психичкој и моралној борби, из које ће изићи или наоружано за живот или скрхано.

Овај период доиста се нормално и завршава тиме што се остварује ментална синтеза. Младо биће постаје зрело, тј. способно да координира све своје тежње и тако оствари једну окладну личност.

ГЛАВА IV

ПЕРИОД ПРЕ РОЂЕЊА

Иако то чине неки писци, тешко је говорити о психологији заметка у правоме смислу те речи. При свем том, постоје основне психофизиолошке делатности које дејствују или су спремне да ступе у дејство пред крај живота у материци.

СРЕДИНА

Ове делатности условљене су сасвим особитом средином у којој дете живи до свога рођења. Како се налази у јајетовој опни, оно плива у течности која је најпре бистра, а потом постаје млечаста и гушћа од воде. Из тога проистиче да је заметак одвојен од материчинога зида врстом течне постељице која ублажава сваки спољашњи стрес. С друге стране, заметак управо виси у течности, те тако губи готово сву своју тежину.

ОСЕЋАЈИ

Ако уопште и постоје, осећаји додир су по свој прилици веома нејасни, пошто потреси не доспевају непосредно до неке одређене тачке на заметковој кожној површини, већ се, посредством течности у којој заметак плива, преносе на целу површину. Међутим, рефлексна осетљивост испољава се још од четвртог или петог месеца, а грчења у материци или додир материна трбуха одају тада довољно приметне заметкове покрете.

Чуло вида очевидно не постоји. Међутим, пред крај трудноће очни капци се могу отварати, а мрежњача постаје осетљива.

Исти је случај и са чулом слуха, које, као ни чуло вида, нема прилике да ступи у дејство, утолико пре што је бубна опна испуњена масом мекога, лепљивог ткива, које се доцније претвара у везивно.

Кусмаул је утврдио да постоји чуло мириса код заметка од осам месеца. Али, као ни код осталих, услови средине не допуштају ступање у дејство овога чула, при свем том што је механизам спреман за то. И, доиста, за функционисање чула мириса потребно је да миришљаве честице дођу у додир с носном слузокожом, што у ово време није могућно.

Насупрот овоме, чуло укуса има повзљнијих услова за постојање, ма да је и оно без сумње слабо развијено. Амниотичка течност, која продире у детиња уста, може се доиста донекле мењати; тако, на пример, од излучене заметкове мокраће њен помало слан укус постаје киселкаст. У сваком случају, рефлексни механизам густативне мимике постоји још од шестог месеца, те му је потребна само помоћ мозга да би могао дејствовати. У аненкефала (новорођенчета кзје нема великога ни малог мозга), као и у недоношчета, могу се констатовати карактеристичне гримасе кад им се на језик стави кап каквог киселог или горког раствора.

Због осетно постојане средине у којој живи заметак, вероватно је да и унутрашњи осећаји постоје у истој мери као и остали. Пре но што се роди, дете не зна за глад, пошто без прекида прима од мајке једну хранљиву течност чији је састав прилично постојан, а није му ни хладно ни топло, пошто живи у средини с готово уједначеном температуром.

ПОКРЕТИ

Заметак се почиње кретати од четвртог или петог месеца. Те покрете најпре опажа мајка, а доцније се могу ссетити под руком, ако се ова стави на материн мали трбух, или видети оком.

Најјасније се испољавају покрети доњих удова, захваљујући томе што су ови снажнији и што имају већу амплитуду премештања. Али ти покрети ипак остају веома ограничени стога што заметак нема довољно простора и што је омотан са свих страна. То су покрети прегивања и лаганог истезања, као и покрети премештања целог трупа.

Глава је такође до извесне мере слободна све донде док се не углави у карлицу.

Али најпокретљивији су ситнији делови тела, а нарочито прсти и уста. Од седмога месеца прсти постају седиште различитих, нарочито рефлексних покрета за затварање руке при додиру с неким предметом. У исто време и уста су већ способна за веома сложене покрете сисања и гутања, при чему ступају у дејство групе веома различних и веома нежних мишића (усне, језик, меки непци, гласница итд.).

Скупа узев, заметкова психофизиолошка делатност може се свести на мало шта: на неколико још нејасних осећаја и на веома једноставне рефлексне покрете, изузимајући сложеније покрете уста. Али читав низ механизма спреман је да функционише већ од седмога месеца живота у материци. Биће дсвољно да се промени средина, што настаје кад се дете роди и кад почну дејствовати потребни потстицаји, па да сви ти механизми ступе у дејство и омогуће пун психички живот.

ГЛАВА V

НОВОРОЂЕНЧЕ

ПРОМЕНА СРЕДИНЕ

Рођењем се нагло и из основа мењају услови детињег живота.

Пре свега, дете без икакве поступности прелази из течне у гасовиту средину. Отуда и знатна тромост у погледу на детињу покретљивост. Док је дотле пливало у амниотичкој течности у којој је губило готово сву своју тежину, оно је по рођењу одједном изложено огромном атмосферском притиску. Недовољној развијености његова покретачког нервног система придружује се и нов терет тежине његова тела, па ће бити потребно да прођу читави месеци док не узмогне да се слободно покреће.

У погледу на чулну осетљивост, промена није мање значајна. Док је раније примало само сасвим ублажене утиске, дете је одмах по рођењу изложено јаким и многоструким унутрашњим надражајима. Његову нежну покожицу вређају груби додири, а тешко му падају и замајају га и најмањи покрети, док пријатну топлину материне утробе замењује хладан ваздух и чула се буде за нове и необичне утиске.

С друге стране, паразитизам заметкова живота смењује веома обимна органска независност. Отуда нове потребе, боље рећи прве детиње потребе. Док је раније живело у осетно постојаној средини и у одређено време примало потребну храну, дете се сада мора само старати о свему томе при новим условима и у средини која је подложна променама.

На овај начин, уместо да од своје мајке прима оксидирану крв која му је потребна, дете ће морати само да увлачи ваздух у плућа, не би ли тако омогућило додир кисеоника с крвљу. Отуда је ступање у дејство функције дисања по рођењу први животни акт. Затим, уместо да живи у средини с осетно постојаном температуром, дете ће, и упркос променљивости средине, морати да одржава своју сопствену температуру на тај начин што ће ставити у покрет веома сложене механизме

за рад срца, дисање и хранење. Најзад, уместо да с материном крвљу прима потребне хранљиве састојке које може непосредно асимиловати, оно ће морати да се само храни, да вари храну и да избацује измет.

Сав овај рад у почетку није ни толико тачан ни толико правилан колико би се могло пожелети. Отуда и органске потребе: потребе за ваздухом, топлотом, храном и сном. Те потребе су прве манифестације још веома једноставнога душевнога живота који ће се ускоро развити.

Ове неодложне потребе потстичу дете на делање и доприносе координирању све сложенијих моторних скупова у сврху што потпунијега прилагођавања средини.

СТАЊЕ НЕРВНОГА СИСТЕМА

Одмах по рођењу детињи мозак није у стању да функционише стога што се у то доба једва могу запазити први трагсви миелинског омотача на сензитивним спроводницима и што ће бити потребно да прође више месеци док се тај омотач не почне образовати на моторним спроводницима.

Насупрот томе, у мождини и задебљању продужене мождине образовање миелинског омотача око кратких моторних, а нарочито око сензитивних путева довољно је поодмакло, те они могу ступити у рад. Исти је случај и с чулним органима, који могу одмах функционисати.

Због свега овога Вирхов је и могао поредити новорођенче са спиналним или — како би се могло тачније рећи — с булбо-медуларним бићем. И, доиста, сва детиња делатност у ово доба могућна је без учешћа мозга. То је и клинички доказано на тај начин што је утврђена сличност између реакција новорођенчади с правилно развијеним мозгом и реакција аненкефала. И једни и други могу да дишу, сисају и гутају (Лери и Вирпа), па и да реагирају адекватно на укус и мирис (Штернберг), да вичу, да се крећу и да осећају бол и топлоту.

Новорођенче је, дакле, биће с рефлексним реакцијама, тј. биће чији осећаји не могу постати субјективни и чије покрете условљава садањи надражај. Мозак ће тек доцније моћи да поступно обавља свој посао координирања детињих покрета, а тек много доцније и да испољава своју моћ забране над нижим центрима, те да тако мало помало умеравља претерану спонтаност у детињој делатности.

ОСЕЋАЈИ

Осећаји су елементарни психички процеси које изазива дејство унутрашњих или спољашњих надражаја на чулне органе. Овако уско схваћена дефиниција осећаја искључује сваки допринос навике или памћења. Код одраслих, па и код деце, осећај се не може јавити у своме

чистоме стању. Ми га опажамо само посредством сећања на раније осећаје. Ови ранији осећаји преиначују нов осећај и сасбражавају га у већој или мањој мери себи самима, па га тек потом прикључују целокупној личности јединке. На тај начин личност постаје богатија или сиромашнија, што зависи од склоности, интересовања, знања и стања духа у датоме тренутку.

Насупрот овоме, новсворођенче опажа надражаје као такве, захваљујући томе што у његову нервном систему још нема никаквих ранијих трагсва. Притом, код новорођенчади нису могућна уопште или бар не у довољној мери сећања на сличне осећаје и на особита стања духа која би могла утицати на карактер осећаја.

Главни услови за појаву осећаја јесу интензитет и трајање.

1) Интензитет. — Да би се осећај могао опазити, потребно је да надражај достигне извешан ступањ јачине: то је његов минимални праг. С друге стране, надражај не сме да пређе извешан ступањ јачине — свој максимални праг — пошто би се иначе изменио или ишчезао.

2) Трајање. — Осећаји слабе кад дејство надражаја на орган траје дуже време.

Скупа узев, осећаји у новсворођенчади и мале деце имају својих посебних одлика, које се састоје у овоме:

1) Пре свега, они су живљи но у одраслих. Детету недостаје потребна моћ забране, будући да његови виши центри нису још довољно развијени, да би могли савладати и координирати дејство нижих центара. Њему исто тако недостају одводници надражаја, пошто овај делује на сасвим ново тле, које није у стању да га ублажи и упути ка корисним сврхама.

2) С друге стране, они су и спорији и то — упркос привидној противречности — из истог разлога. Надражај мора или да себи прокрчи пут или да се послужи још недовољно утвреним путем. Отуда извесна спрост у преношењу надражаја, која је утолико већа уколико је дете млађе.

УНУТРАШЊИ ОСЕЋАЈИ

Унутрашњи осећаји у новсворођенчади имају један значај који доцније губе. Мало дете је исувише спутано својим органским стањем и живо осећа сваку промену тога стања. И најмања отступања од утврђеног начина живота, и најмања промена у температури имају реперкусије на његово опште стање и могу довести до последица које нам се чине несразмерне према узроцима који су их изазвали. Због тога се у новсворођенчади јасно испољава нагон самоодржања. Унутрашњи осећаји су за њих и вође и саветници.

По рођењу дете тешко одолева мање или више неодложним потребама којима ће бити потчињена његова најранија делатност. У тој делатности биће првобитна и основна манифестација његова душевног живота.

Потреба за ваздухом јавља се пре свих других. Ту потребу дете осећа чим се роди. Ти први потстицаји који дејствују на центре у продуженој моздини покрећу механизам дисања.

Затим, услед наглог захлађења које настаје због промене средине, дете осећа потребу за топлотом, која такође потстиче на рад један центар у продуженој моздини и изазива вазомоторне реакције, као и реакције органа за дисање и варење, чиме се надокнађује топлота.

Потребу за храном дете осећа нешто доцније, пошто она није тако неопходна као две прве. Тек на неколико часова после рођења дете виком и пскретима одаје своје прве осећаје глади и жеђи.

Напослетку се јавља потреба за кретањем, коју изазивају спољашњи надражаји (хладноћа, додири одела, шумови, светлост).

Као последица свега овога јавља се потреба за сном, која је у ово време врло велика, пошто дете просечно проспава по 21 час дневно. Задовољењем ове потребе избегавају се одвећ велики губици енергије, толико потребне за интензивни рад у ткивима током првих месеца детињег развоја.

Овим осећајима треба додати и нејасне осећаје који потичу из целог организма, а нарочито из унутрашњих органа. Сви ти осећаји познати су под именом сенестезичких осећаја. Ти осећаји изазивају утиске угодности или неугодности, које је доста тешко одредити, а који су, међутим, довољно јасни да би могли утицати на расположење у датоме тренутку. Могуће је да су они јаснији у новорођенчади но у одраслих и да бар делимично од њих зависе периоди мировања и срдите покретљивости, који нису увек мотивисани задовољењем или незадовољењем органских потреба.

СПОЉАШЊИ ОСЕЋАЈИ

Спољашње осећаје изазива дејство спољних надражаја на чулне органе и ступање у дејство сензориелних неурона.

Осећаји чула вида у новорођенчади сасвим су једноставни и изазивају чисто рефлексне реакције. Као што је већ давно запазио Бифон, зеница се скупља на светлости, а шири у мраку још од првих дана живота. Смањивање дужичине диафрагме на светлости врши се, међутим, на један псмало особит начин у првоме месецу живота. По Колену (44), за изазивање овога рефлекса потребна је светлост много већег интен-

зитета но што је то случај код одраслије деце; с друге стране, опет, у овоме рефлексу јавља се извештан застој пре но што ће се потпуно завршити; најзад, овај рефлекс не јавља се одједном, као што ће бити случај доцније, већ се састоји из низа покрета с амибоидним одликама.

Ове рефлексе прилично је тешко констатовати код новорођенчади стога што их заклањају рефлекси засењивања. Током првих дана свога живота, одојче пати од праве фстофобије која изазива енергично затварање очних капака при светлости, чак и онда кад је та светлост осредњега интензитета. Кад дете спава, светлосни сноп који пада на његово лице такође проузрокује подрхтавање очних капака (Прајер).

Како за рефлексе зенице и очних капака није потребно учешће мозга, вероватно је да се њихов центар налази у предњим четворогубим квржицама (мезенкефал).

Тском последњих година, Канестрини (23) је такође проучавао промене које настају у дисању и крвотоку под утицајем различитих спољашњих дражи. Он је утврдио да надражаји чула вида код новорођенчади изазивају успоравање дисања и циркулације крви у мозгу, што се може запазити на висини задњега дела мекога темена, које је у ово доба широко отворено.

Што се тиче надражаја чула слуха, реакција на њих је мање јасна. Она је до те мере нејасна, да су већина психолога после Прајера веровали да се дете рађа глуво. На такво мишљење упућивало их је стање Еустахијеве трубе и средњега уха, који су у ово време још запушени или испуњени течношћу, тако да бубна опна не може треперити. По њима, нсворођенче је у стању да реагира на звук тек после два до три дана. Они су добро утврдили да извођење јачих звукова крај самога уха изазива подрхтавање читавога бића и живо трептање очних капака, али су сматрали да су те појаве у вези с моторичним, а не са слушним надражајем.

Захваљујући своме начину испитивања, Канестрини је својим опитима над седамдесеторо нсворођенчади успео да докаже да доиста постоје реакције на звук и у дисању и у крвотоку. Кад новорођенче спава, тихи звуци изазивају успоравање ритма његова дисања и већу учестаност била. Реакције у будноме стању разликовале су се према томе да ли је дете било мирно или узрујано; притом је долазило час до успоравања дисања и појачавања крвотока у мозгу, а час до успоравања ритма дисања и крвотока.

Надражаји чула укуса веома рано изазивају карактеристичне реакције. Те реакције јављају се чак и код недоношчади од седам месеца (Декроли и Буланже, 26): кап заслађенога млека на језику изазива покрет сисања, док кап сирћетнога раствора изазива изразиту гримасу

и покрете одбијања. Све ове реакције не зависе од мозга, пошто се могу констатовати и код аненкефала (Вашид и Вирпа).

Осећаји чула укуса по свој прилици веома су развијени још од првога дана живота, а вероватно је да су у вези с потребом за храном, која је толико велика у мале деце, да апсорбује велики део њихове делатности и интересовања, нарочито током првих месеца живота.

Насупрот овоме, по мишљењу већине психолога, надражаји чула мириса изазивају мало карактеристичних реакција. Сикорски је ипак мислио да мириси у већој мери узнемирују новорођенче неголи звук. Тидеман и Дарвин такође су утврдили да је новорођенче осетљиво на мирисе. Изгледа да је и Генцмер изазвао извесне физисгномичке реакције помоћу *asa foetida*. Али ове констатације и ови опити нису довољно поуздани. Из њих се ипак може закључити да реакције на мирисе — ма како биле слабе — постоје и код новорођенчади.

Надражаји коже изазивају веома живе реакције одмах по рођењу. Ту осетљивост за додир нарочито је проучавао Прајер. Он је констатовао да је она најјаснија на површини језика. Према томе да ли је додирнут овај или онај предмет, овај или онај његов део, јавиће се покрети сисања, одбијања или гађења.

Лак додир слузокоже и усана изазива кијање и сузе, док додири лица, чела и усана изазивају карактеристична мишићна грчења. Најзад, осетљивост шака и стопала јаснија је од осетљивости мишица и ногу.

Хладноћа изазива веома јасне реакције одмах по рођењу. Генцмер је констатовао код двадесетсро новорођенчади да различити делови тела (длан, шака, табан, образ) узмичу при додиру хладних предмета. По Канестринију, после извесног времена латентности хладноћа изазива убрзано дисање, повећање мождане запремине и моторичну узнемиреност, али не и видну промену у ритму срчане радње.

Надражаји који изазивају осећаје бола, као што су убоди, проузрокују слабе реакције код новорођенчади. Генцмер мисли да те реакције постају јасније тек на дан-два после рођења. И Канестрини каже да је, судећи по његовим опитима, осетљивост за бол у новорођенчади једва приметна; она је канда најживља на површини усана.

Немогућно је што одређеније рећи о осећајима покрета, пошто они немају специфичних спољних одлика. Као тачно може се узети само то да ти осећаји на сваки начин постоје и да су без сумње нарочито јасни на површини усана и језика.

Скупа узев, специфични надражаји већином изазивају адекватне реакције почев од рођења. Те реакције су још чисто рефлексне и за њих није потребно учешће мозга. Никакав душевни допринос не преи-

начује осећај, дакле, те се овај и не увршћује као преиначен у целокупност већ делатне личности.

Заједно с Кришеом (9), можемо закључити да одмах по рођењу „чуло вида реагира на светлост, али не види; да чуло слуха реагира на звук, али не чује; да чула укуса и мириса реагирају на супстанце које се могу окушати или омирисати, али не осећају ни укуса ни мириса; да чуло пипања, најзад, реагира на додир предмета кад се овај стави у руку, али нема субјективнога осећаја додира“.

ПОКРЕТИ

Док је прибор свих чула спреман да ступи у дејство одмах по рођењу и док се чула брзо развијају почев од првога дана живота, дотле покрети већином остају у сасвим елементарном стању, а поступно ће се усавршити тек доцније, захваљујући понављаним напорима.

ОПШТЕ ОЗНАКЕ ПОКРЕТА

Покрети новорођенчади у ствари су само рефлексне реакције. Под свим треба подразумевати реакције уско условљене надражајима чији се исход лако може предвидети. То значи да је те покрете немогуће контролисати и да они нису потчињени неким вишим директивама, а исто тако да ни воља ни асоцијације немају утицаја на њихов унапред утврђени ток.

Ове реакције јављају се као завршни процес једнога нервнога оптицаја, који, у већини случајева, можемо сада пратити до најбезначајнијих појединости.

Ако томе нервноме оптицају дамо донекле шематички облик, можемо узети да се нервни лук састоји из два неурона: 1) из сензитивнога неурона, који прима и доставља надражај, и 2) моторнога неурона, који изазива специфичну реакцију у елементима до којих доспева.

Али, практично узев, нервна активност код људских бића никада се не испољава на овај начин.

3) Између сензитивнога и моторног неурона узек се уплиће променљив број асоцијативних неурона, чији је задатак у томе да надражај достављају различитим моторним неуронима, који се налазе на истом или којем другом делу мождано-кичмене осовине, условљавајући тако све сложеније реакције.

Скуп свих рефлексних лукова сачињава сплет спроводника, које је савремена нервна хисто-физиологија успела да разјасни. Они услов-

љавају сву психо-физиолошку делатност новорођенчади, која се само на њих и своди.

Покрети новорођенчади одликују се не само својим чисто рефлексивним особинама, већ и особеношћу мишићних реакција које их одређују.

Попречно-пругасти мишићи састоје се из мишићних влакана или миофибрила, а омотани су једном зрнастом материјом познатом под именом саркоплазме.

Миофибрили чине елеменат који се истиче и који управља вољним покретима прилагођавања. Они проузрокују у мишићу нагла и кратко-трајна клонична грчења, која изискују велики утрошак енергије и изазивају брзу исцрпеност. Они зависе од нервне активности мождане коре.

Саркоплазма, напротив, проузрокује спора и дуготрајна тонична грчења мишића, што изискује само мали утрошак енергије и омогућује доста дуго одупирање умору. Ова грчења условљавају: (1) сталну тоничност мишића, без које би тело у миру било млитаво као леш, и (2) променљиву тоничност, која проистиче из свих физичких и моралних утицаја у датоме тренутку, а која одређује наше статичке и емоционалне ставове. Обадве су рефлексне по овоме пореклу и зависе од деловања живаца, али тако да је прва под утицајем симпатикуса, док друга зависи од маломождано-мождинскога система живаца.

То су, дакле, ознаке тоничких грчења која се могу запазити у покретима новорођенчади. Изузев, можда, сисање и затварање очних капака, ови покрети су спори, с малом амплитудом и чине се као укочени. С друге стране, пак, ако се новорођенчетови мишићи драже електричном струјом — као што су чинили Солтман и Тимих, — може се констатовати реакција која такође потврђује ово гледиште: јачина електричне струје потребна за изазивање грчења мора бити већа но што је случај код одраслије деце; оно се јавља спорије, а стање укочености настаје брже.

Укратко, покрети попречно-пругастих мишића у ово доба још имају одлике које су својствене реакцијама глатких мишића с вегетативним функцијама у одраслих.

Код новорођенчади се могу разликовати три врсте покрета: урођени покрети, покрети ослобођења и нагонски покрети.

УРОЂЕНИ ПОКРЕТИ

Ови покрети у вези су с радом вегетативних органа. Они се бар делимично врше без утицаја периферних надражаја. Њих проузрокују промене у соковима које имају утицаја на њихове маломождинске центре, па им је стога и дато име „хуморални рефлексии“. Ти покрети

јављају се одмах по рођењу, па чак и пре рођења, а своде се углавном на самоодржање. Ту спадају покрети при дисању, циркулацији (куцање срца, вазомоторичност) и лучењу жлезда (жлезде за унутрашње лучење, стомачне, знојне итд.).

Рад ових центара у продуженој и леђној мождини може се изазвати у исти мах периферним и унутрашњим надражајима. Тако, на пример, центре за дисање и рад срца потстичу у исти мах квалитативне и квантитативне промене у крви и спољашњи надражаји.

ПОКРЕТИ ОСЛОБОЂЕЊА

Ови покрети заузимају доста важно место у детињој моторичној делатности при свем том што су привидно од мале користи. Тако, на пример, кад пробудимо новорођенче и препустимо га самоме себи, оно ће — чак и за време мировања — вршити аморфне покрете, који су нарочито упадљиви на удовима, а којих у ствари има по целоме телу. Ови покрети нису потпуно спонтани, као што се обично мисли, а нису ни потпуно зависни од спољашњих надражаја (хладноће, притиска одеће, светлости, шума), као што тврде неки психолози. Како њихов интензитет и њихово трајање у многоме превазилазе интензитет и трајање самсга надражаја, то у њима треба пре свега гледати ослобођење сувишка нервне енергије. Ова енергија проистиче не само из промена у циркулацији, већ и из хемијскога састава крви и оксидирања ткива.

Покрети ослобођења су у почетку нејасни и неодређени, а врше се без развојног ритма; они су, дакле, у свему слични кореичким покретима. Доцније ће они постати одређенији, а ослобођење нервне енергије вршиће се путевима које су обележиле одређене реакције. Дете ће скакати, трчати, махати рукама и викати једино из потребе да својом делатношћу утроси сувишак енергије, тако обилне у сво доба.

НАГОНСКИ ПОКРЕТИ

Новорођенче врши и читав низ сложенијих покрета, који се обично називају нагонским или инстинктивним. Ти покрети одликују се не само својом сложеношћу, већ и тиме што се могу вршити одједном, без претходнога вежбања, и то с највећом савршеношћу.

Нагонски покрети код новорођенчади имају за сврху самоодржање. Они су у вези с радом органа за варење (узимање устима, сисање, гутање, подригивање, повраћање, избацивање измета, мокрење) или с радом органа за дисање (уздикивање, зевање, шуцање и кијање). Поред тога, нагонски покрети служе и за општу одбрану организма: ако се додирне длан, прсти се савијају; ако надражај делује на главу,

мали трбух, ноге или који било други део тела, он одмах изазива покрете прегивања доњих удова према трупу и забацавања главе уназад; најзад, јака светлост, велика бука и лако додиривање лица или чела изазивају затварање очних капака.

Ове одбранбене реакције врше се такође с мањом брзином и већом живошћу но што је случај код одраслих. У њима се лако може запазити извесно време латентности које може потрајати два, три, па и четири секунда, почев од тренутка кад је надражај деловао, па до тренутка кад се јавља моторна реакција. Али кад се ова реакција једном јави, она је врло упадљива и показује тежњу да се пренесе и на друге делове тела. Тако се, на пример, може констатовати да је потребно више пута уштинуту горњи део новорођенчетова стопала пре но што се изазове повијање стопала према нози и ноге према бутини. Али се реакција отуда може пренети и на другу ногу и проузроквати кретање целог тела, при чему дете дерњавом одаје своју срдитост.

Тако се, дакле, објективним посматрањем новорођенчета може утврдити да постоји читав низ већ сложених сензоромоторних механизма. Али ови механизми још нису координирани асоцијацијама вишега, можданог реда, које ће доцније условити прави психички живот.

При свем том, ово психе-нервно искуство далеко је од тога да буде безначајно; штавише, оно претставља једну значајну етапу у детињем душевном развоју. Строга новорођенчетова зависност од потреба вегетативних органа, којим се обезбеђује одржање бића, само је припрема за појаву главних тежњи, чији ће се дубок утицај одразити на целкупном афективном животу.

Осећаји новорођенчади свде се на једноставне рефлексне манифестације. Да би се могли прикупљати у свести и удруживати у перцепције, из којих ће се доцније развити све претставе и појмови, потребно је још само да ступе у рад виши нервни спроводници, што ће бити ускоро. Његови покрети, ма да врло елементарни, наговештавају већ сву деликатну заплетеност његових доцнијих активности. Најзад, и изнад свега тога, успоставља се функционална синергија, тј. сарадња свих подвојених делатности. Тиме се, опет, обезбеђује сарадња различитих система и ствара могућност да се предвиде сва доцнија усавршавања душевног живота.

ГЛАВА VI

РАНО ДЕТИЊСТВО

[Прве три године живота]

ПЕРИОД ПЕРЦЕПТИВНИХ И МОТОРНИХ ИНТЕРЕСА

Рано детињство траје од рођења до навршене треће године. У психичком погледу, оно чини један прилично аутономан период и претставља право увођење у душевни живот.

Детиња психичка активност испољава се с људским одликама још од рођења. То је најпре елементарни афективни живот, који се јавља с првим новорођенчевим крицима, а потом се, током првих месеца, тај живот врло брзо богати. На том афективном животу засноваће се сва доцнија детиња делатност.

Али оно што даје битно обележје овоме првом периоду живота јесте развој сензоромоторних функција. Све интересовање упућено је у ово доба на стицање чулних сазнања, која ће доводити дете у све приснији додир са средином у којој живи. Дете ће се исто тако интересовати и за покрете, пошто само њима може непосредно деловати на своју средину. У погледу на то, рано детињство може се, донекле шематички, поделити на ова три периода:

- 1) период интереса за опажање, који преовлађује за првих шест месеца живота;
- 2) период моторнога интереса, који пресвлађује од шестог месеца до навршене друге године; и
- 3) период гласичкога интереса, који преовлађује од краја друге до краја треће године.

I. ЕЛЕМЕНТАРНИ АФЕКТИВНИ ЖИВОТ

Елементарни афективни живот има своје корене у органском животу и у почетку није ништа друго до психички израз овога. По својим одликама, тај живот је искључиво субјективан и непреношљив,

по чему се и разликује од живота претстава (перцепција, слика) и претставља једну веома личну област, тешко приступачну анализи и опиту.

Главне манифестације овога живота јесу тежње, које су у директној вези с органским и психичким функцијама, и емоције, које се јављају као изражаји значајних промена у овим функцијама.

ТЕЖЊЕ

Чим се дете роди, у већини његових главних органских функција настаје знатна промена. Постојаност средине и континуитет у снабдевању храном почињу замењивати отступања (промене температуре, кљквоће ваздуха итд.) и дисконтинуитет.

Због тога ће се све функције вршити по извесноме ритму и у извесним временским размацама. Док ће за једне, као што су циркулација крви и дисање, знатније промене претстављати опасност од озбиљних потреса, дотле ће се друге, као што су храњење и спавање, обављати у мање опасним временским размацама, па ће бити могућно и одлагати их до извесне мере.

Тежња се јавља у тренутку кад се функција не врши с уобичајеним ритмом. Она није ништа друго до нека врста неугодности или узнемирености која настаје после прекида функционалне периодичности. Ако се, на пример, дете не подоји на време, оно се дере, бацака и чини покрете сисања, који одају у исти мах и његово осећање нелагодности и начин на који се ова може отклонити.

Према томе да ли су у вези с овом или оном функцијом, тежње се јављају с већом или мањом неодољивошћу. Кад су у вези с органским функцијама, оне су неодољивије и изискују да буду што пре задовољене. Такве тежње су потребе.

Насупрот своје, сложеније психичке функције допуштају — бар код већег броја смртних — извесна ублажавања, па могу бити и одложене на дуже време или чак напуштене; то су склоности. Њих одређују посебне наклоности и навике.

Између потреба и склоности има места за све тежње које се калеме на најразноврсније функције. Описивати, пак, све те тежње, значило би изнова проучити читаву психо-физиологију. Биће довољно стога ако у овај мах пружимо читасцима укупан преглед тежњи које су у вези с психичким функцијама, а ове ћемо проучити у наредним главама.

1) У вези с елементарним функцијама	а) у вези са функцијама органског живота	потреба за кисеоником					
		" " топлотом					
		" " храном					
		" " одмором					
	б) у вези са елементарним функцијама живота релације	потребе за осећајима	мириса-укуса		устима	{	
			додира				
		потребе за покретима	видним		потом руком		
			слушним				
				ослобођења	узимање	{	
				нагонским			стајање
вољним				ход	језик		седање

2) У вези са самоодржањем	Одбранбене тежње	страховање		
		обазривост		
		бојажљивост		
		срдитост		
	Офанзивне тежње	раздражљивост		
		плаховитост-суровост-свирепост		
		задиркивање-ругање		
		потсмевање		
		осветољубивост		

3) У вези са животом односа	Скупне тежње	симпатија-антипатија		
		дух	породице	
			клике-партије	
			сталежа итд.	
	Васпитне тежње	радозналост		
		игра		
		подражавање		
	Екстензивне тежње	самољубље	охолост	
			амбиција	
			сујета	
својина		осетљивост		
		завист		
		жудња		
надметање	тежња за скупљањем			
	одобравање	такмичење		
		завист		
Више тежње	интелектуалне			
	етичке			
	религиозне			
	естетичке			

4) у вези са одржањем врсте	{	сексуалне
	{	породичне и родбинске

¹⁾ Декроли и Вермејлен, Наука о симптомима афективности. Јубиларна свеска објављена поводом годишњице оснивања Белгиског друштва за душевну медицину. — Ган, 1920. (Нешто преиначен преглед).

ЕМОЦИЈЕ

ОДРЕДБА

Емоција је снажно ослобођење енергије проузроковано изненадним и великим променама које снемогућују прилагођавање. У току свога живота, ми се у мањој или већој мери прилагођавамо органској и друштвеној средини у којој живимо. Настане ли нека значајнија промена (физички бол, непријатна вест итд.) емоција избија с лакоћом и јачином које су различите код различитих индивидуа.

МЕХАНИЗАМ

1) Сви надражаји који нормално делују на нервни систем могу проузроковати емоције. Ти надражаји могу бити органски, а могу долазити и из спољашње средине посредством чула (осећаји бола, поглед на муњу, грмљавина) или из унутрашњости нашег тела (сенестезички утисци). У унутрашњости нашег организма обично нема услова за појаву осећаја којих бисмо били свесни, али се, напротив, у њима стварају услови за многа емотивна стања чим се, због анормалног функционисања органа, почну опажати сенестезички осећаји.

По своме постанку надражаји могу бити и психички, што је нарочито чест случај. Све претставе могу проузроковати емоције према томе како се асоцирају с осећајима, сећањима и идејама.

Али, било да се тиче органских или психичких надражаја, потребно је да они буду довољно изненадни и јаки, да би се јавила емоција, а не прост осећај или претстава.

2) При свем том, емоција не зависи само од ступња спољашњег надражаја, већ и од тла на којем се јавља. Може се рећи да је интензитет надражаја потребан за изазивање емоције у сбрнутој сразмери с емотивним предиспозицијама субјекта. Ове предиспозиције могу зависити од самога састава индивидуе и постојати од рођења, а могу се и стећи као последица неког поремећаја органског стања (обољење срца, стомака итд., поремећај у ендокрино-симпатичком систему итд.) или као последица свих ранијих емоција, које досиста чине организам осетљивији за нове емоције. Тада се могу констатовати она стања претеране емотивности, у којима извесне особе потскоче при најмањем шуму или се боје и најнезнатније промене.

3) Каква ће бити емотивна реакција, зависи од два претходна чиниоца: од интензитета надражаја и предиспонованости тла. Емоција је увек „претерано ослобођавање нервне енергије“ (Пјерон, 34).

а) Ако је реакција осредњега интензитета и настаје код мање отпорних субјеката, ослобођење се врши булбо-медуларним путевима, који се завршавају у попречно-пругастим мишићима. Отуда моторна узнемиреност, узвици, млатарање рукама, бекство итд. Такве емотивне реакције нарочито су својствене деци, код које афективне манифестације не иду много у дубину, већ се распростиру по површини. Лако је стога констатовати колико су јаки, па ипак површни и краткотрајни, страховања, љутине и радости код мале деце.

б) Насупрот томе, када је емоција јака или трајна, настаје права „нервна поплава“, која заплъскује не само обичне спроводнике за покрете у простору, већ и спроводнике симпатикуса, који одређују вегетативне функције. Поврх све општијих моторичних реакција, тада се могу констатовати и органске, као што су сушење уста, сужавање грла, убрзано дисање, лупање срца итд.

Према недавно вршеним испитивањима, механизам енергетичкога ослобођења изазваног емоцијом могао би се овако шематички представити (Мартине, 227):

а) почетна претерана осетљивост симпатикуса, која се испољава у анормалном убрзању срчаних откуцаја, повећању крвнога притиска, мање или више упадљивом подрхтавању, убрзању дисања, ширењу зеница, подизању гласа итд.

Емоција непосредно утиче на лучење надбубрежних жлезда, на што је указао Канон. Она исто тако проузрокује претерано повећање количине адреналина, који се и иначе разлива по крви. То краткотрајно и нагло повећање адреналина појачава и подржава надражљивост симпатикуса. Затим, ако емоција потраје дуже, она изазива претерано лучење коталачне жлезде, чиме се емотивно стање одржава за дуже време.

б) најзад, претерана осетљивост живца лутаоца, која настаје због мање-више брзе исцрпености, а коју прате смањење крвнога притиска и успоравање дисања и срчаних откуцаја.

Од ових двеју фаза преовлађиваће једна или друга, што зависи од темперамента субјекта и врсте емоције. Емоције које појачавају рад органа, као што су радост и срдитост, изазваће код стеничних особа нарочито појачану осетљивост симпатикуса. Насупрот томе, умирујуће емоције (жалост, бол) изазваће код астеничних субјеката нарочито појачану осетљивост нерва лутаоца.

ИЗРАЖАЈ ЕМОЦИЈА

Изражај емоција чини скуп манифестација које се могу констатовати у тску емотивних стања.

Од промена које настају у емотивном стању, треба најпре поменути промене у органским функцијама, које зависе од ступња емоције (Дима, 6). Најпре се јавља једна тоничка фаза, која се може констатовати кад је субјекат изненађен или кад осећа одвратност или радост, на пример. Ова се фаза одликује убрзањем дисања и срчаних откуцаја и повећањем краног притиска и лучења (пљувачке, суза). Затим настаје једна клоничка фаза расплинуте узнемирености, праћене поремећајима у дисању и куцању срца, а исто тако и подрхтавање мишића с периферним сужавањем крвних судова (бледило и језа). Најзад настаје фаза исцрплености с мором, осећајем гушења, застајањем даха и попуштањем мишића (клецање, нехотично мокрење). Све ове реакције великим делом зависе од симпатикуса, а имају свој центар у јабучици продужене мождине (булбусу).

Поред ових, јављају се и мимичке промене, што зависи од врсте емоције. У делима која су нарочито посвећена овим променама, описује се подробно механизам тих мимика, а исто тако и групе мишића који се грче или опружају при свакој од њих. Уопште узев, те промене зависе више-мање од тонуса и моторичне инервације. Оне час утичу само на неке мишиће лица, и тада одају лаке емоције и тананија осећања (веселост, туга, презир, изненађење), а час се њихов утицај проширује на скуп мишића за покрете у простору, и тада одређују не само мимику, већ и став (бол, клонулоост, срдитост, радост, немир). Оне су стеничне кад изазивају грчење мишића, као што је случај при осмеху, смеху, радости и љутини, а астеничне кад мишићи омлитаве, као што је случај у тузи, клонулости и страху.

Ове мимичке промене могу бити аутоматске, као што је случај у свима изражајима навике, и тада је њихово седиште у оптичким центрима, а нарочито у оптичком слоју. Оне исто тако могу бити и намерне, а тада им је седиште у мозданој кори.

Најзад, изражај емоције претставља и веома значајан социјалан чинилац, преко којег не смемо прећи ћутке. Емотивни израз је, као и сваки други (говор, писање, уметности итд.), врста говора који је подешен тако да га могу и други схватити и за који вреде колективни закони (Блондел, 32).

Ако се једноставни и првобитни емоционални облици могу чинити као спонтана детиња творевина, која се јавља од првих дана живота,

њихови тананији видови се уче и разликују према средини у којој дете живи и према примеру који му пружа околина.

Између некоординираних покрета и покрета целог тела којима се изражавају прве емоције, врши се избор, при чему се полази од подражавања и констатовања корисних последица. Сувишни покрети се напуштају, док се адекватни понављају доклегод је могућно. Дете се тако мало помало прилагођава друштвеној средини, а његов начин изражавања емоција устаљује се и даље развија према начину изражавања те средине.

РАЗВОЈ ЕМОЦИЈА

Уопште узев, чини се да је емоција код деце јача но код одраслих и да захвата већу зону у моторној области реакционога живота (узвици, млатарање рукама, изражајни покрети). То долази отуда што одмах по рођењу мозак није у стању да спречава емотивне реакције и што ове зависе искључиво од области које се налазе испод моздане коре.

Способност мозга да спречава емотивне реакције остаје још задуго мало развијена и веома несавршена (опто-пругасте зоне, а нарочито оптички слојеви).

Емотивне реакције губе мало помало од свога опсега и свога импулсивнога обележја тек лаганом морфолошком еволуцијом и испитањем путем искуства и утицаја средине. С друге стране, ове реакције су несобично променљиве код деце и јављају се једна за другом пукаткад с највећом брзином. Њихова дубина очевидно није у сразмери с њиховим интензитетом. И овде је још ништавна координациона и асоцијативна делатност мозга, или је пак веома несавршена, те емоцијама недостаје трајнији унутрашњи одјек и континуитет. Одмах по рођењу то су прави рефлекси, који се јављају захваљујући непосредном дејству унутрашњих или спољашњих надражаја (глад, шум, бол), а нестају у исти мах кад и ови. Али, мало помало, образују се асоцијације, најпре веома непосредне и егоистичке, а потом све удаљеније и алтруистичке. Оне продужују емоцију, смањују њене спољашње и изненадне манифестације, те тако њихов утицај на све сложеније акције постаје дубљи.

Неке основне емоције јављају се код новорођенчади још првих дана живота, а изражавају се на рудиментаран начин.

Задовољство и незадовољство, пријатно и непријатно, неодређенија су осећања но што су бол и радост, а исто тако и рудиментарнија. Ова се осећања доиста и могу констатовати пре других, диференци-

ранијих осећања. Почев од првих тренутака свога живота, дете одаје незадовољство које му причињавају многи осећаји било дерњавом, било покретима целог тела, енергичним грчењем мишића на лицу и руменилом лица. Ако се утопли и остави на миру после првих тренутака узбуђења, новорођенче остаје непомично; његово лице је безизразно, а поглед укочен, што показује да му је такво стање несумњиво пријатно.

Дете од ско месец дана псказује своје задсвољство задовољним изгледом лица, живахнијим покретима и сјајнијим погледом. Исто тако дете врло рано одаје један нарочити узвик којим показује да је задовољно; то је кратак, доста оштар и звонак узвик. Насупрот томе, своје незадовољство дете одаје тужним, дугим и једноликим узвицима. Дете од два или три месеца располаже читавом мимиком за бол: пућење, опуштање усана, сузе.

Жеља се јавља врло рано, а у вези је с првим гастрономским искуствима. Већ после два до три огледа, новорођенче распознаје припреме које непосредно претходе дојењу, а голицање врхом дојке или цуцле довољно је да у њему изазове сасвим животињску похлепност. Исто тако рано се јавља и узвик којим се изражава жеља; тај узвик је у прво време у уској вези с глађу, али различит је код различите деце.

После једнога до два месеца, дете почиње истурати усне кад види да ће га подојити, нетремице гледајући притом у оно што жели и одајући кратке узвике које понавља. Кад има четири до пет месеца, оно пружа руке у правцу предмета који жели. Уосталом, круг његових жеља брзо се проширује, тако да најпре обухвата предмете из непосредне сколине, а после и удаљеније. Тако дете жели све што блиста, што је бучно или што се миче. Те жеље ће подржавати и потстицати нове жеље за покретом, и то најпре жељу за хватањем, а потом и жеље за ходом и говором.

Страх је већ сложенија емоција од задовољства и незадовољства; за ту емоцију потребно је живље учешће у сколном збивању. При свем том, страх се јавља веома рано и прати сваки нови утисак од тренутка кад овај постане довољно изненадан и јак. Јаки шумови могу изазвати знаке страховања још у првим чассвима живота (трептање очних капака, трзање и промене у ритму дисања). Потреси и нагло мењање места изазивају такође веома рано знаке страховања.

Тек много доцније, страх могу изазвати и видни утисци (непозната лица или бића, руке у рукавицама итд.). Штавише, дете различито реагира на исто лице или предмет на различитим ступњезима своје душевне развијености. Постоји један период кад се не зна за опасност и кад недостаје афективни интерес. Тако се, на пример, дете прибли-

жује псима или мачкама, не обраћа пажњу на нова лица итд. Затим се страх појављује нагло и без видљива повода: док је дотле допуштало да га узме ко хоће, између шестог и осмог месеца дете се почиње дерати и бацати чим неко од непознатих хоће да га узме. Њега ће исто тако обузети страх ако га оставе у непознатој средини, па ће се дерати ако угледа пса или мачку. Најзад се дете мало помало прилагођава средини у којој живи. Оно је све боље схвата и све више се навикава на њене различите модалитете. Његова страховања постају основанија, а исто тако и схватљивија за менталитет одраслих. Но, као и у целој психичкој области, и овде постоје велике индивидуалне разлике, при чему је и утицај примера и васпитања од великог значаја.

Срдитост се јавља можда нешто касније. Своје нестрпљење и своју срдитост, који немају везе с органским осећајима као што су бол или глад, дете почиње испољавати тек крајем другог или трећег месеца. У то доба жеље су већ многобројније, те код новорођенчади могу настати праве кризе дерања и млатарања рукама ако се не задовољавају довољно брзо или ако се на њих не обраћа пажња. Ове кризе могу се периодично понављати из разлога који измичу посматрању. Доцније се дете почиње љутити из видљивијих разлога, као што су устајање противу заповести, ђудљивост, суревњивост, незадовољство.

Уопште узев, срџба не траје дуго, али је јака. Дете удара ногама о земљу и виче; доцније нестрпљиво лупа ногама, па хоће и да удари. Међутим, дете се врло рано може уздржати да чини ове покрете ако се на то навикава и ако су општи услови повољни за то. Спречавање има најпре за полугу страх, затим навику. Тиме се умањује трајање срдитости, а потом се и њене манифестације ограничавају на један брзо савладани покрет нестрпљења. У неке деце пак не бива тако, већ кризе срдитости могу трајати веома дуго и у знатној мери трошити моторичну енергију (дете се баца на земљу, лупа ногама и рукама, уједа, дере се итд.).

Морални бол и сузе јављају се још касније. Они прате прва детиња разочарања и буђење његових жеља. С друге стране, постоји органска немогућност да се сузе лучше одмах по рођењу: у то доба сузни канали нису довољно разгранати, а нема ни отвора за лучење. Излив суза могућан је тек између половине другог и трећег месеца живота; тада се он врши као прост рефлекс изазван надражајем носне слузокоже или рожњаче. Много сложеније психичко лучење јавља се такође доцније. Оно настаје око четвртог или шестог месеца, и тада зависи од моралног бола.

Радост, осмех и смех. Радост је осећање активног задовољства које се, почев од трећег месеца, испољава било узвицима, било лупањем ногу и нарочитом мимиком, у којој главно место заузимају

осмех и смех. Радост се јавља поводом перцепција које су детету пријатне, а исто тако и кад се задовољавају детиње жеље или кад се когод игра с њим.

У почетку, осмех је рефлексиван. Он се јавља крајем првога месеца, али је тада само знак тешкога варења. Доцније се осмех може изазвати голицањем детињих усана или браде. Осмех подражавања, опет, јавља се у другоме или трећем месецу, а нешто доцније постаје и спонтан. Тада га изазивају испуњење жеље, лако изненађење, пријатне перцепције (боје и складни звуци) и симпатија (мамина појава).

Смех није ништа друго до осмех појачан до крајње мере. Њега прати не само мимика лица, већ и прасак у дисању, при чему суделују диафрагма и прсни мишићи. Смех се обично јавља око шестог до осмога месеца, а настаје под утицајем јаких задовољстава перцептивнога реда, као што су удари руке о руку, шуштање хартије, поглед на шарене тканине и игре.

Симпатија и антипатија у почетку у великој мери зависе од навике. Новорођенче је најпре равнодушно према свему, а потом се почиње навикавати да гледа како се исте особе старају о њему и како то чине на један одређен начин. Почев од четвртога или петог месеца, новорођенче се плаши кад угледа неко ново лице, а љути се због извесних промена у реду на који је навикло. Симпатија постаје потом еклектичнија и испољава се не само према особама из околине, већ и према онима које детету причињавају највише задовољства (које играју с њим, које су благе или имају пријатно лице). Најзад, симпатија се може проширити и на стране особе, па може и изненадно избити, као и антипатија, без сумње под утицајем извесних заједничких ознака с особама које дете познаје, а према којима осећа симпатију или антипатију.

Као и сва друга, и ова осећања су код деце веома променљива и веома површна, а исто тако и веома користољубива, тако да се покатакд мењају у сразмери са уступцима који им се чине или са слаткишима који им се дају.

II. ПЕРЦЕПТИВНИ ИНТЕРЕСИ

(ОД РОЂЕЊА ДО 6 МЕС.)

Кад се дете роди, за њега постоје такорећи само органске потребе (потреба за кисеоником, топлотом, храном и одмором). Али ће новорођенче, које види, чује и осећа мирисе, ускоро осетити потребу да гледа, слуша и распознаје, што ће рећи да ће све своје интересовање усредсредити на дата свога чулнога живота и да ће тежити да их тачно одреди и разјасни себи.

Овај период перцептивнога интереса почиње од рођења и траје отприлике до шестог месеца. Додуше, перцептивни интерес постоји и развија се и даље, али не више искључиво и као најистакнутији. Потребе за кретањем, које су дотле биле сведене на још некоординиране покрете ослобођења, усклађују се све више и теже ка корисним циљевима: хватању, ходу и говору. Отада дете на њих и преноси своје интересовање, па ће стога и перцепције заузети споредније место, а њихова улога састојаће се у томе нарочито што ће постати потстицаји на делатност.

МЕНТАЛНЕ СЛИКЕ

Одмах по рођењу постоје само осећаји као такви. Спољашњи надражаји у своме чистоме стању остављају трага на још необрађеном неуро-психичкоме тлу. Новорођенче је рецептивно у строгом смислу те речи и није у стању да осећају дода што било свога личног. Осећај је још рудиментаран и своди се на квалитет који нема прагматичкога значаја: звуци се не разликују и постоје само као шумови, различито обојени предмети нису ништа друго до сенка и светлост, а различити додири класификују се као јачи или слабији, као пријатан или непријатан притисак.

Да би осећај добио извесан значај и постао покретач жеље и акције, тј. да би постао перцепција (опажање) потребно му је најпре да траје и да уђе у састав детиње психичке личности; потребно је, речју, да постане ментална слика.

ТРАГОВИ У МОЗГУ

Осећаји су само психичка манифестација извесних промена у стању нервнога система. Кад истоветне промене, или бар промене истога реда, настају с извесном учестаношћу, оне могу припремити путеве којима ће се лакше преносити нервни утицај и проузроковати промене у мозгу које не ишчезавају са самим осећајем. То су трагови у мозгу, који постају утолико постојанији уколико се чешће понављају слични осећаји.

Дуго се веровало да постоје прави центри слика у извесним деловима мождане коре и да су они слични слагалиштима у којима се осећаји сређују и разврставају. Сада се, међутим, обично узима да не постоје прави центри слика, већ само области у којима се „обично врши дифузија нервних процеса који одговарају једној категорији

слика" (Бара у делу Диме, 6). Ове области обухватају не само чулни центар у можданој кори, већ и различите асоциационе области, чији се рад комбинује у променљивим пропорцијама, што зависи од врсте слика.

Кад се већ једном образују сви трагови у можданој кори, онда је могућно не само да се осећај надживи, већ и да се изазива и спонтано јавља без учешћа аналогнога спољашњег наддражаја. Тиме се управо и сдликују менталне слике.

За поновно појављивање већ образоване менталне слике довољно је да наддражај који потиче споља или непосредно из нервних центара прође путем којим је прошао првобитни осећај. Тада нови наддражај не изазива ранији осећај, али се ствара стање слично ономе које је створио тај осећај.

ОБРАЗОВАЊЕ И РАЗВИТАК СЛИКА

Новорођенче живи у ускоме кругу елементарних осећаја. Његов чулни домашај доиста је мали, а наддражаји који утичу на његове чулне органе општијег су реда. Тако су за новорођенче сви звуци само шумови, па и од њих оно чује само оне који су довољно блиски и веома јаки (плескање рукама, судар предмета). Његов вид такође је веома ограничен, те оно у почетку запажа само велике промене у интензитету светлости, а сасвим блиске предмете моћи ће да разазнаје тек после извеснога времена.

Из овога пристиче да на детиње чулне органе у почетку увек утичу наддражаји истог реда. Дете није оптерећено сложеностју осећаја; оно од њих задржава само опште елементе, који ће ускоро оставити трага у мозгу и омогућити ново искуство.

У тску перцептивнога периода, па и доцније, домашај детињих чула све ће се више ширити с развојем периферних органа и нервних центара.

Чуло вида, које у почетку доставља само светлосни наддражај, задржаваће се и на предметима, и то најпре на веома блиским и глумазним, а потом и на удаљенијим; чуло слуха ће разликовати све тананије преливе звука; чуло додират ће се изоштрити. Доцније, кад дете буде могло да хвата предмете, а потом и да хода, оно ће прећи и у активну фазу чулнога искуства. Оно ће тада моћи да узима и пипа предмете, да доспева до њих кад су ван његова домашаја, да иде и види шта се догађа иза врата или иза зидова. Најзад, кад буде научило да говори, нови аудитивни и кинестезички утисци нагомилаће се у његову мозгу и створиће скуп необично богатих вербалних слика, које ће бити од плодноснога утицаја на његов психички развитак. Тако се стичу и,

мало помало, постају разговетне све оне слике које остају као нека врста талога ранијих осећаја и као слагалиште из којег ће дете моћи да црпе оно што може обогатити његове нове осећаје. Те слике ће и омогућити да се осећаји корисно употребе за стварање перцепција.

Али менталне слике нису само једноставно фиксирање осећаја. Улазећи у целокупност психичке личности субјекта, осећај губи свог објективног сбележја. То увршћивање осећаја различито је код различитих индивидуа, због чега осећај губи елементе који јединку не интересују или су ван њеног домаћаја, а прилагођава се њеном сазнању, њеним склоностима и њеним жељама.

Менталне слике исто тако се не устаљују са својим дефинитивним одликама, већ се мењају и преиначавају према претходном искуству и стању субјекта у датој тренутку. Очигледно је да је код мале деце тешко проучавати развитак менталних слика и тачно одредити етапе тога развитка. Кад дете уме да говори, ствар је лакша. Тако је д-р Филип (38) тражио од истог детета да му у различито доба објасни шта претставља слика римског форума у данашњем стању, те тако експерименталним путем утврдио да се ментална слика мења и да те промене зависе од детињег сазнања и онога чиме се највише бави: за дете од две и по године форум у рушевинама претставља железницу, па играчку, па штапове (пошто колоне нарочито привлаче његову пажњу); за дете од три и по године то је пештера чича-Фуетара,¹⁾ док је за четворогодишње дете црква; најзад, у деветој години слика претставља спаљени и порушени замак с гробљем.

ПЕРЦЕПЦИЈЕ (ОПАЖАЈИ)

Први надражаји који својим дејством модификују новорођенчетове периферне органе и нервне центре изазивају по свој прилици и осећаје у строгом смислу ове речи. То значи да се у новорођенчетој свести осећаји јављају као такви, без међусобне асоцијације и без утицаја претходних осећаја. Али ће се најпре случајне и елементарне, а потом уобичајене и све сложеније асоцијације вршити мало помало између осећаја различитог реда и сећања на раније осећаје, који су се усталили у облику менталних слика. Ове асоцијације ће модификовати и допунити садашњи осећај. Отада то више неће бити осећај, већ перцепција, тј. осећај који је модификован и уврштен у личност.

¹⁾ Пратилац Божића, који оставља по неколико прутова за немирну и непослушну децу. — Пр. прев.

АСОЦИЈАЦИЈЕ ОСЕЋАЈА И ПОКРЕТА

Осећаји различитих категорија, који најпре постоје као издвојени, поступно ће се асоцирати међу собом. Тек тада ће дете моћи да запажа не само просте квалитете, као што су шум и светлост, већ ће разним чулима и у исти мах моћи да опажа предмете и лица који су пред њим.

Једна од првих асоцијација у вези је с потребом за храном, пошто је та потреба најнеодољивија током целог почетнога периода детињег постојања. Сасвим животињска похлепност потстиче дете на прве психичке манифестације; то су чулна пажња, жеља и асоцијација осећаја. Дете врло брзо асоцира осећаје додир и укуса, осећај голицања усана и осећање које се јавља кад му млеко тече у уста. Уосталом, у почетку је све то прост рефлекс, који се може изазвати и пре рођења. Тако, на пример, ако се прстом додирну заметкова уста, овај додир изазива доста енергичан пскрет сисања. Нешто доцније, поглед на цуцлу или дојке, па чак и мање приметне припреме за дојење, као што су стављање цуцле на боцу и откопчавање блузе, изазивају испупченост усана и узвике који одају нестрпљивост. Ту се већ врши сложена асоцијација између осећаја чула вида и сећања на осећај укуса.

Дете од око три недеље до месец дана веома јасно асоцира осећаје чула слуха и чула вида.

Али главне асоцијације које ће условити целокупан детињи психички развитак јесу асоцијације осећаја и покрета. По рођењу дете врши само покрете ослобођења, који су потпуно некоординирани. Покретачки нервни спроводници доиста су у великом закашњењу у односу према сензитивним, нарочито уколико се то тиче дугих мождинско-можданих спроводника. Дете види, чује и осећа укус и мирис много пре него што је у стању да се целисходно креће.

Прве асоцијације ове врсте јесу асоцијације покрета очних јабучица и осећаја вида. Дете од недељу дана окреће очи према светлости, а потом и приближно у правцу звука. Око месец дана, покрети главе су доста координирани, тако да се дете може окренути на ону страну откуд допире светлост, а потом и на страну откуд допире звук. Тако се поступно развија у деце смисао за правац.

Тек доцније, око трећег до четвртога месеца, дете ће покушати да асоцира и покрете удова с осећајима чула вида или слуха, што је од највећег значаја. То ће бити могућно кад се буде довољно развила потреба за хватањем, која је у вези с развојем пирамидастих живаца. У то доба дете покушава да врши невеште покрете пружања руку у правцу предмета који жели. Тако се оно учи да одмерава размак, да исправља погрешке свога ока и да усавршава покрете својих руку. Али

ће тек око шестог месеца бити у стању да дохвати и прилично добро држи у руци предмет који жели.

У међувремену, дете исто тако асоцира покрете и осећаје додир. Оно прелази руком преко предмета и тако стиче конкретан појам о тежини, дужини, дебљини. На исти начин дете се упознаје и са својим телом. Оно пипа различите делове тела, приноси устима најпре руку, а потом и предмете, тачно одређује њихов правац итд.

Децније, кад буде проходило, дете ће још више проширити област својих асоцијација гледањем и пипањем све многобројнијих предмета, чему ће допринети и развој конкретних појмова о високом и ниском, о предњем и задњем, горњем и доњем итд.

ОСЕЋАЈИ И СЛИКЕ

Асоцијације осећаја и осећаја или осећаја и покрета не би имале никаквога трајног дејства нити би се могле развити без образовања менталних слика. Тек ове фиксирају главне елементе осећаја, који су различити у различитих особа, па чак и у разним тренуцима. На тај начин перцепције омогућују искоришћавање ранијег чулног искуства за тумачење новог осећаја. Ми смо већ видели да осећај тако добија изванредан прагматичан значај, што ће рећи да више нема осећаја некога квалитета, већ је ту у питању опажање некога предмета који је протумачен у смислу његове практичне корисности и субјектова интересовања.

ОБРАЗОВАЊЕ ОПАЖАЊА

Да би се од осећаја могло прећи на перцепцију, потребно је, речју, да постоји читав стигај доста сложених услова, који се шематски могу овако претставити:

1) Потребно је најпре да постоје осећаји, који су у почетку прости, а понављају се много пута, остављајући притом све дубље трагове који стварају путеве најмањег неуро-психичког отпора.

2) Ови осећаји, који се у почетку јављају издвојени, асоцирају се у све различитије и све сложеније скупове.

3) Трагови које остављају ови прости или асоцирани осећаји сачињавају слике сећања, које употпуњују нови осећај у смислу субјектова стеченог сазнања и његових интереса. Очигледно је да ми осећамо додир, видимо, чујемо у много већој мери но што се то указује нашем оку, слуху или чулу пипања. Према примеру који наводи В. Џемс, (2) „ја чујем шум и кажем да чујем нека кола; међутим, шум није исто што

и кола, већ само једно од безначајнијих својстава кола. Стварна кола су предмет који се може додирнути; највише једна ствар која се додирује и која се види; док је шум изазвао само њихову слику у имажинацији".

Потребно је да се дечји чулни органи дуго васпитавају пре но што се њихове перцепције не почну подударати с перцепцијама одраслих. Многе тсбожње дечје лажи управо и потичу из неразвијених дечјих перцепција.

4) Нови осећај добија своје значење кад се удруже сви елементи. Биће или предмет идентификују се у односу према индивиду која опажа. Очевидно је, на пример, да истог коња друкчије опажа мало дете које га први пут види, а друкчије одрасла особа која познаје коње, џамбас кога интересује вредност животиње с трговачке тачке гледишта или спортист. Свака од тих особа има нарочити појам о коњу, што зависи од стеченог сазнања и врсте интереса. Јер, „свака перцепција је стечена перцепција" (В. Џемс).

РАЗВОЈ ПЕРЦЕПЦИЈА

Може се рећи да се за првих шест до дванаест месеца свог живота дете готово искључиво интересује за перцепције. Тај перцептивни интерес развијаће се и даље и доприносиће развојности претстава о спољњем свету. Али тај перцептивни интерес ће у току периода моторног интересовања само одређивати детињу делатност или ће бити од помоћи детету да дође до објективних, а потом и до апстрактнијих сазнања у току наредних периода. Околност, пак, да се дете у почетку свог живота готово искључиво интересује за перцепције објашњава се тиме што се чулни органи и нервни спроводници који су у вези с чулима развијају пре моторних нервних спроводника и центара моздане коре, који условљавају интелектуални рад.

Перцепције чула вида. — Док светлост и таму одојче разликује још од рођења, оно не запажа гломазне и ближе предмете пре краја друге недеље. Али у то доба дете још није у стању да разликује бића или ствари. Око треће недеље оно почиње да се интересује за обојене, а нарочито за црвене предмете. Акомодирање на близину побољшава се, а координирање очију постаје савршеније, те је детињи поглед ређе разрок кад хоће што да гледа. У ово доба дете је већ у стању да разазнаје, па је мирније и задовољније у друштву особа на које је навикло. Оно тада почиње распознавати цуцлу или дојку и постаје нестрпљиво чим их угледа.

Јако осветљени или живо обојени предмети такође веома рано привлаче одојче. Кад му је месец и по до два месеца, оно нетремице

гледа такве предмете и прати их погледом, па чак скреће и главу, не би ли их што дуже могло гледати. Дете од око три месеца може да разликује предмете или особе кад су удаљени два или три метра од њега. Оно већ распознаје особе на које је навикло и плаче кад угледа непознато лице. Око четвртога месеца оно је у стању да разликује и оно што се налази на шест до седам метара удаљености, а потом се тај размак поступно повећава. Дете од годину дана најзад може да подешава свој поглед до крајње мере, као и одрасли.

Од четвртога месеца дете почиње разазнавати извесне боје и показивати која му се од њих допада. По Крамоселу (30), дете у то доба већ запажа црвену, жуту и љубичасту боју. У петоме месецу оно почиње опажати и бело. Проучавајући једно дете од пет месеца, овај писац му је показао разнобојне цветове (црвени цвет здравца, жуто смиље и белу раду) и утврдио да оно највише воли жуту боју. То давање првенства појединим бојама веома је различито, уосталом, тако да се дете опредељује за ову или ону боју према тренутку и нарочито дражи новине.

Доцније се видни опажај све више развија, чему доприноси у мноме и опажај додира. Дете најпре почиње распознавати најобичније предмете, као што су цуцла, кашика, делови тела и особе које га негују и живе с њим. Потом ће се разазнавање видом проширити на нове и све разноврсније предмете. Око четрнаестог до петнаестог месеца, дете почиње да разазнаје шта претстављају једноставне слике, а ту транспозицију потпомоћи ће јако и развитак говора, при чему ће дете обележавати једном истом речју биће или предмет који стварно постоји и њихове графичке репродукције.

Перцепције чула слуха јављају се такође веома рано. Већ од друге недеље дете заћути кад зачује бат корака или клопарање врата. Дете од месец дана веома добро разликује људски глас од осталих шумова, а певањем га је лако умирити. У другом или трећем месецу оно разликује глас својих родитеља од гласа страних особа и чуди се кад чује звукове на које није навикло. Око четвртога месеца оно разазнаје откуд допире звук и окреће главу у том правцу, а интересује се и за нове шумове, па их и само производи: гужва хартију, пушта предмете да падну, удара њима по ивици своје колевке. У шестоме месецу оно са задовољством слуша музику, а тада има и песама које воли и које разликује од других. Кад му је око десет месеца, оно се почиње интересовати за музику, а нарочито за ритам, па се више-мање по такту клати кад се свира у клавир. У то доба дете разазнаје и уобичајене шумове: бат корака кад се неко приближује, шум који се чује при отварању врата, ударање кашике о тањир. Око дванаестог месеца

дете тражи место где постаје звук, па се чуди или плаши кад не успе да опази откуд допире.

Од овсга дсба детињи аудитивни интерес готово искључиво се упућује у правцу перцепције говорних гласова. Дете се почиње интересовати за речи и забавља се тиме што показује предмете које му треба именовати. Оно бескрајно понавља исте слоге, просто из задовољства што их чује, или пак пажљиво слуша кад ко говори у његовој близини, а нарочито кад се њему што каже.

Перцепције додир потичу из два сасвим одређена извора. Један од њих јесу уста, којима се дете једино и служи за разликовање додир. Захваљујући осетљивости уста за додир, дете најпре и распознаје цуцлу и кашику помоћу којих га хране. Потом, кад покрети постану довољно координирани, дете приноси руку устима, а доцније и предметима које може дохватити. У ово доба чуло пипања или додир игра, уосталом, веома значајну улогу у детињем психичком развоју. Боље но чулом вида, овим чулом дете распознаје предмете и успева да их рашчлани на њихове саставне делове. Уста остају задуго најпосреднији орган за упознавање предмета.

Али, уколико прсти постају окретнији и уколико покрети руку при руковању предметима постају координиранији, врхови прстију почињу мало помало одмењивати слузскожу усана. Томе се придружује и задовољство изазвано покретом, које је можда битно. Дете од шест до осам месеца интересује се веома мало или нимало за предмете које може само видети или додирнути. Њему је потребно да их може опипати, окретати и преокретати, подизати, па, ако устреба, и бацити их на земљу. То је управо почетак интересовања за покрете, доба кад се дете интересује за своје перцепције само утолико уколико му оне пружају прилику да се креће и да ради.

III. МОТОРНИ ИНТЕРЕСИ

(6 МЕС. ДО 2 ГОД.)

Још више него перцептивни интереси, детиње потребе и његово интересовање за покрете пресвлађују у целокупној његовој психичкој делатности. Те потребе и ти интереси условиће психичко искуство и у исти мах омогућити да дете прошири поље своје делатности и свога сазнања. Детињи душевни развој и ново искуство омогућиће, опет, искоришћавање ових интереса у сврху практичне делатности и моторнога реализовања. Али, потребно је да детињи механизми за покрет постану у извесној мери независни, а исто тако и да се у довољној

мери координирају њихови елементи, како би се покрети могли прилагодити циљу.

Да би ово постигло, дете ће током целог свога периода, познатог под именом доба стицања моторичног искуства, обраћати скоро искључиво своју пажњу на хватање и окретност својих руку, на стајање и ходање, па најзад и на говор, који је најделикатнији од свих.

КООРДИНИРАЊЕ ПОКРЕТА

Новорођенчетови покрети потпуно су некоординирани. То су прости покрети ослобођења, који немају видљиве сврхе и који се јављају нередовно, изненадно и с различитом амплитудом. Кад се дете положи на леђа, оно покреће своје удове у наглим трзајима и обично веома споро савија или опружа своје прсте, док се мишићи лица грче и стварају гримасе. И само тело није сасвим непомично, тако да се могу уочити нагла грчења трбушних мишића, што се показује без одређеног ритма. Те реакције стога доста и личе на реакције кореика. Због тога је овај период некоординираних покрета и назван периодом кореиформних покрета.

Међутим, детињи покрети ће се поступно дисциплиновати. Интензитет и учестаност малопре описаних аморфних покрета све ће се више смањивати. Дете ће пре свега моћи да остане непомично. Његове очи неће се окретати у дупљама без икаква циља, већ ће заузети положај који доцније неће мењати. Затим ће се и детиња глава, која се у почетку клатила, држати чвршће на раменима у усправном положају. Његово тело и његови удови све дуже ће остајати непомични ако му се на што скрене пажња, ако му се говори или ако се оно само загледа у предмет који га интересује.

Али све ово није ништа друго до једна етапа на прелазу у наредни период — период синкинезичких реакција. У то доба дете улази у активну фазу оспособљавања за један одређени покрет (хватање, ходање итд.). Нервни утицај, који се дотле распростирао готово на све покретачке спроводнике без разлике проузрокујући покрете читавог тела, поћи ће отада одређеним путевима и, у случају надражаја, изазивати све омеђеније и све целисходније покрете. Прва етапа ове функционалне независности неуромускуларних скупова јесте етапа двостраних синкинезичких реакција.

Покрет се локализује у уду који је у питању и ограничава се, на пример, код руку на напоре да се што узме, а код ногу на покушаје да се стоји или хода. Али покрет остаје двостран: оба две руке делају заједно и на исти начин, а исто тако и ноге. Поред тога могу се кон-

статовати и многобројни асоцирани покрети, као што су грчење прстију на нози, гримаса на лицу итд.

Нешто доцније, покрети могу постати једнострани, али се још увек могу констатовати асоцирани покрети већег или мањег опсега. Ови се могу дуго упорно одржавати, па се јављају чак и код одраслих при некоме напору или неком тешком послу, као што је, на пример, покрет уста при сечењу неке тканине. Ти асоцирани покрети немају никакве практичне сврхе и нису ништа друго до остаци распрострањања нервнога утицаја, који је некада био општи.

Напоследку се јављају координирани покрети, који постају све многобројнији. Тим именом називају се покрети локализовани у мишићним групама, чије је грчење потребно и довољно за извођење предузете акције. Између многих некоординираних и нецелисходних покрета које врши дете има и таквих чију бескорисност и оно само увиђа, као што има и покрета који ће му се учинити сличним онима које пред њим врши његова околина. Ове последње дете ће радије памтити него оне прве, који ће временом пасти у заборав. После дугога лутања и све мање неодређених покушаја, као што су покушаји које врше животиње за време дресирања (Аше-Супле, 37), дете ће најзад постићи да врши избор међу својим покретима и да самим тим смањи утрошак своје нервне енергије.

Ове различите етапе не претстављају уосталом одређене епохе у моторичном детињем развоју. Оне прелазе једна у другу и бар делимично се понављају при сваком новом моторичном искуству. Чак и кад одрасли уче какву нову вештину (идење на точку, свирање на клавиру), код њих се јавља у почетку период некоординираних покрета, за којим долазе синкинезичке етапе (на пример тешкоћа да се левом прати десна рука при свирању у клавир) и трајна постојаност асоцираних покрета, чак и онда кад су потпуно координиране све остале моторичне реакције.

Како покрети постају све одређенији и све целисходнији, дете о њима може имати све одређенију претставу. Мало помало, оно ће бити у стању да замисли покрет опружања руке, отварања шаке, опружања и савијања ноге. Тако се стварају моторичне слике, које наговештавају покрете и дају им потстрека. Доцније се ове слике могу заменити вербалним формулама, или их могу и пратити. Најпре асоциране с покретима, ове моторичне или вербалне слике поступно се издвајају, тако да се могу изазвати и саме. Ускоро ће оне моћи да проузрокују и покрете, иако су у почетку биле само претставе тих покрета. У том случају имамо оно што се назива вољним или, боље, асоцијативним покретима.

При овоме може се запазити једна појава која у многоне потсећа на ону коју су Павлов (39) и Бехтерева (3) проучавали експерименталним путем. Пошто је констатовао да пас обилно лучи пљувачку кад му се у уста стави прах од меса, Павлов је асоцирао с овим осећајем какав било надражај, на пример звук звона. Пошто је више пута асоцирао та два потстицаја (густативни осећај од меса у праху и аудитивни осећај од звука звона), он је констатовао да се лучење пљувачке може изазвати и самим звуком звона. До истих резултата дошао је и Бехтерева, који није испитивао лучење пљувачке, већ покрете при дисању и рефлексне покрете.

Штавише, констатовано је да и изазивање слика у сећању може да има исто дејство као и непосредно дражење. „Већ је скренута пажња на то да помисао на таму изазива ширење зеница, а слика неког блиског предмета рефлексне прилагођавања ока с конвергенцијом и сужавањем зенице, док помисао на неки одвратан предмет изазива реакцију повраћања, а нада да ће се добити неко укусно јело кад је човек при апетиту проузрокује непосредно лучење пљувачке“ (Пјерон, у Димину делу, 6).

Из овога проистиче да какав било потстицај, па чак и ментална слика, могу имати исто дејство као и непосредан надражај, тј. да они могу изазвати координирану акцију. То исто бива и при вољноме акту, при чему изазивање менталне слике у свести ставља у покрет читав моторни механизам. Тај механизам раније је успостављен навиком, а ми смо свесни само онога и хоћемо само оно што је сврха његова дејства.

ОКРЕТНОСТ РУКУ И ХВАТАЊЕ

Дете је у стању да у довољној мери координира своје покрете у сврху вршења неке једноставне радње тек око трећег месеца свога живота. У то доба покрети прстију постају независнији, те дете може боље одмерити извесне покрете руку, а покатакд успева и да их принесе устима.

Око четвртог месеца може се запазити видан напредак у овоме правцу. Одојче веома правилно приноси руку устима, па и саставља руке; оно чак почиње и да хвата предмете који су у његову домашају, па их приноси и устима. Али оно још није кадро да држи у руци те предмете, испушта их због некоординираних покрета својих прстију. Оно се исто тако интересује и за многе покрете својих руку, па маше

њима испред очију, а покаткад их и дуго нетремице гледа, пратећи њихово мицање.

Нешто доцније, у петоме месецу, још јасније се може уочити да дете врши намерне покрете. Оно не хвата који било предмет на који наилазе његове руке крећући се тамо-амо, већ их узима на сасвим одлучан начин. Оно исто тако може и да посматра предмете колико год хоће, па и да их баци на земљу, кад му се то прохте.

Најзад, ско шестог или седмог месеца, детињи покрети при хватању постају потпуно усклађени, те оно тек узгред обраћа пажњу на њих. Дете више не узима предмете из простог задовољства које му причињава вршење сложених покрета узимања, већ стога што хоће да задовољи своју жељу да њима располаже. Покрет руку може да буде и једностран, тако да се једна рука креће док друга остаје у миру. Прсти тако постају окретнији, па се већ могу комбиновати и тананији покрети.

Природно је да се дете служи обема рукама, као што су то показали и Отмарови опити (16), које укратко излажемо у овоме прегледу:

	Десна рука	Лева рука	Обе руке
У 6 месецу од 744 огледа хватања	173	166	405
" 7 " " 623 " "	134	141	348
" 8 " " 546 " "	213	130	203
" 9 " " 274 " "	57	131	86

Тек доцније, и то под утицајем васпитања, дете поступно постаје дешњак, па и тада не увек, пошто се сматра да међу одраслима има 3—5% левака.

Почев од осмог месеца, скретност руку почиње се брзо развијати. Дете тада може да дохвати оно што жели, да рукује предметима, да их окреће и преокреће, па може и само да грицка кору хлеба.

Око четрнаестог или петнаестог месеца, дете ће моћи да се забавља на тај начин што ће стављати предмете један над другим или их ређати у кутији и отварати кутију. Уосталом, оно у то доба почиње и да хода, те ће пространи свет за њ постати област у којој ће његове руке моћи да се вежбају у пипању, подизању, бацању о земљу и цепању многих ствари које се налазе око њега.

Међутим, дете од двадесет месеци још није у стању да принесе кашику устима нити да само једе своју јуху. Оно ће моћи само да једе тек кад буде имало две и по до три године; тада ће моћи и да развезује канап на завежљајима.

СТАЈАЊЕ И ХОДАЊЕ

Ова двострука моторична делатност јавља се још доцније. Да би се сна могла појавити, потребно је да се доведе у склад деловање многобројних група синергичних или опречних мишића.

Пре свега потребно је да глава стоји стабилно. Одмах по рођењу и током првих дана живота, глава се клати, али је дете ускоро може држати непомицну на трупку кад је у усправном положају. Око трећег месеца, дете може да подигне главу и кад је у лежећем ставу, а исто тако може је и окренути на страну откуд допиру звук или светлост.

Да би се постигла потребна чврстина у држању, потребно је да леђни, карлични и ножни мишићи доцније буду у стању да се грче с довољно снаге и континуитета. Када дете од око четири месеца држимо испод пазуха, оно се може одржавати на ногама по неколико тренутака, а понекад чини и покрете који донекле потсећају на ход. У исто време, дете већ покушава да се усправи и да седне. За неко време могуће је и носити га у седећем ставу, а да се оно притом не замори много.

У шестоме месецу дете држи главу сасвим усправно и непомицно на трупку, а покушава и да се подигне, како би могло сести, па у томе на пола и успева. Кад му когод притекне у помоћ, оно чини све потребне покрете. Кад му придржавају тело, оно много воли да стоји, па чини и покрете савијања и исправљања ногу и трупа. Тада су могући и покушаји да се дете посади у дупку, при чему га ваља добро подупрети јастучићима. То је такозвано доба дупка.

Око осмога или деветога месеца карлични мишићи и мишићи који се налазе дуж кичменог стуба довољно су снажни да дете може седети и без туђе помоћи. Оно може остати тако дуго без умора. Његови покушаји исправљања су такође успешнији. Кад му се мало помогне или се оно само дохвати каквог ослонаца, њему овај покушај потпуно полази за руком. Кад га помало придржавају, оно лепо стоји. Нешто доцније, оно ће бити у стању да стоји и само, без икакве помоћи своје околине, али ослањајући се о столицу. Оно исто тако почиње да чини праве покрете ходања. Понекад и коракне неколико пута, гурајући притом столицу пред собом.

Између дванаестог и петнаестог месеца, најзад, дете почиње и само да корача, при чему га обазриво окружују рукама разнежени родитељи. Ти први кораци су као кораци особа које болују од атаксије,¹⁾ будући да се дете само држи на ногама, док сами покрети још нису координирани. Дете исто тако може да лази, да само седне и да без придржавања остане у томе положају. Потом, нешто доцније, њему полази за руком и да устане ако се ослања о неки предмет, при чему се служи ногама као полугама, а уздиже се снагом руку.

¹⁾ Патолошка некоординираност у покретима тела.

Дете од годину и по дана може да се усправља само. Оно то чини на један сасвим особит начин, који је Кајибо тако лепо описао (42).

Одрасла деца и одрасли усправљају се на леђни начин. Из лежећега става субјекат најпре прелази у седећи, потом се ослања о руке које ставља на тле иза себе, па јако повија обе ноге и усправља се напором мишића трупа и карлице. Мала деца, напротив, усправљају се на трбушни начин све до око своје четврте године. Дете се окрене потрбушке и заузме четвороножни став, а потом испружа једну, па другу ногу, тако да му је карлица виша од главе, а најзад примиче ноге рукама и устаје, стављајући или не стављајући притом руке на колена.

У ово доба дете се потпуно оспособљава за ходање. Њему више није потребна ничија помоћ, па чак ни онда кад устаје после пада, што често бива. Али оно још хода на сасвим особен начин: труп је више истурен напред него ноге, а притом и оснџва за одупирање мора бити шира, пошто су ноге широко размакнуте једна од друге. У то доба дете врло добро чини полуокрете, скаче напуштајући тле само једном ногом, иде уназад из забаве или ђуди, а може и да силази низа степенице, при чему се придржава.

Двогодишње дете трчи, скаче, силази низа степенице придржавајући се за ограду, а покушава и да се попне на столицу. Кад има две и по године, оно у овоме потпуно успева, те постаје опасно како за себе само, тако и за покућанство. Оно се савршено лако пење уза степенице или силази, а пуза се где год стигне.

Дете од три године, најзад, може скакати обема ногама, док његов ход и трчање добијају одлике хода и трчања одраслих. Ти покрети постали су аутоматски и дете се њима несвесно служи као средством за различите потребе.

IV. ГЛОСИЧКИ (ГОВОРНИ) ИНТЕРЕСИ

(2—3 ГОД.)

Артикулисани говор је последња значајна детиња моторична тековина. То је управо стицање способности за најсложеније и најутанчаније покрете. Притом, дете се, сем у сасвим незнатној мери, не поводи више за чулом вида. Чуло слуха постаје такорећи једини путовођ; после многих несдлучних покушаја и огледа, дете најзад успева да правилно изговара захваљујући понајвише њему.

Очигледно је, међутим, да се интересовање за говор не своди на саме говорне покрете. Говор има пре свега психички и социјалан значај. Њиме се сложеност бића и ствари, осећања, акција итд. прео-

браћа у скраћене симболе. Једна реч означаје читав скуп одлика које су својствене именованоме предмету и које се укључују у сам назив. Она пружа могућност да се тај скуп разграничи и синтетизује, да се разврстају његови саставни делови и да се тако лично искуство сређује по колективним нормама. Јер, права сврха говора и сав његов социјални значај управо се и састоје у томе што се њиме своја мисао може саопштити другоме и што се лична схватања могу сравњивати са схватањима других.

РАД ЖИВАЦА И МИШИЋА

НЕРВНИ ЦЕНТРИ

У погледу на нерве постоје две велике зоне од којих зависи говор.

1) Прву зону чини јабучица продужене мождине, у којој се налази центар за дисање и пропуштање ваздуха кроз горње ваздушне пролазе за време говора.

2) Друга зона обухвата мождану кору само леве хемисфере мозга. По класичном схватању, та зона би се могла поделити на различите јасно омеђене говорне центре.

Од ових центара треба најпре поменути изражајни центар. По мишљењу старих психолога, овај центар налази се на висини трећег чеоног набора (Броков центар, 44 Бродманово поље), док га П. Мари ставља у област која се налази испод мождане ксре (сочиваста зона). По мишљењу првих, овај центар у можданој кори састојао би се из моторичних говорних слика, док П. Мари и његови ученици, напротив, сматрају да се он налази испод мождане коре и да му је задатак да одређује гласовне покрете.

С друге стране, постоје центри за схватање (Верникеова зона), и то:

1) центар за схватање изговорених речи или центар аудитивних вербалних слика, који се налази у првоме слепоочном набору, испод кривога превоја (22 Бродманово поље); 2) центар за схватање написаних речи или центар визуелних слика, који се налази у кривој превоју (39 Бродманово поље).

Питање о томе где се управо налазе ови центри било је веома спорно током последњих година. У своме скорашњем покушају да расправи то питање, д-р Фроман (55) се помирио с тим да у својим тврђењима буде много мање изричан но што су класични писци. Д-р Фроман ипак верује да се може узети да постоје две говорне зоне: „Верникеова (у задњој половини двају првих слепоочних набора и у кривој превоју), од које зависи разумевање говорних знакова, док од предњег дела, чије се границе не могу тачно одредити, као да зависи вербално памћење“.

Исти је случај и с вербалним сликама. Под утицајем асоцијационистичких схватања, стари психолози управо су злоупотребљавали слике. Бине и после њега Вирцбуршка школа устали су против тих схватања и — захваљујући опитима и често веома финим психолошким анализама — свели на знатно мању меру њихову улогу у психичкоме механизму.

После ових, П. Мари (1906 године) и неуролози његове школе порекли су готово сасвим постојање вербалних слика, којима су класични психолози приписивали пресудну улогу.

И овде треба разликовати две ствари. Неоспорно је да постоје визуелне, а нарочито аудитивне вербалне слике и да асоцирање тих слика са сликама предмета, заједно с аудитивним и визуелним памћењем речи, омогућује да се ове схвате. Али је тешко сложити се с тиме да постоје моторичне вербалне слике, што су тврдили класични писци. Уствари, ми не можемо замислити покрете који су потребни за изговарање неке речи. Као и у вољноме акту, који смо раније проучили, и овде постоји крајњи циљ којег смо свесни, а то је реч, док модалитети изговора готово потпуно измичу нашој моћи схватања. Реч је „о правим моторним механизмима који аутоматски ступају у дејство у мери у којој се наша мисао задржава на појединим гласовима“ (Фроман). Далеко од тога да можемо замислити како се изговара која реч, ми не знамо — сем ако се нисмо бавили експерименталном фонетиком — чак ни који органи ступају у дејство и какви су покрети тих органа при изговору и тако простих гласова као што је и или д“ (Доза, 57). Одлучујућу улогу при изговору речи немају вербалне моторичне слике, већ навике у артикулацији. А тих навика има толико колико и елементарних гласова или фонема. Фонетичари рачунају да у француском језику има 44 таква проста гласа, од којих се у пракси употребљавају само 31 (a-o-eu-ê-é-i-an-on-un-in-ou-oi-u-p-l-k-s-f-ch-b-d-g-z-v-j-m-n-gn-ill-t-r).

МОТОРНИ МЕХАНИЗМИ

С обзиром на покрете при изговору, треба разликовати артикулисане и неартикулисане гласове.

Неартикулисани гласови постају онда кад ваздух који издишемо струји између гласних жица. Од ступња удаљености или близине ових жица зависи висина гласа. У деце су гласне жице веома затегнуте и кратке, те је стога дечји глас пискав. У доба пубертета, пак, гласне жице у дечака издужују се и опуштају, те је отуда глас у одраслих дубок.

Артикулисани гласови постају на висини ждрела, у устима и носним шупљинама. Ти делови говорног органа условљавају говор и дају боју гласу. Самогласници су гласови који постају у гласници, а појачавају се

покретима уста, која служе као резонатор. Кад се уста издуже испупчавањем усана, спуштањем гркљана и трансверзалним истезањем, добијају се самогласници који дуго трепере, као што су о-у-а. Кад се уста сузе повлачењем усана и уздизањем гркљана, добијају се самогласници с краћим треперењем, као што су а-е-и.

Сугласници постају на висини различитих сужених делсва душника при његову врху. Према висини њихова изговора, разликујемо грлене, језичне и уснене.

РАЗВОЈ ГОВОРА

У стицању способности говора разликујемо више фаза, које више или мање прелазе једна у другу. Временске границе тих фаза пак веома су променљиве и различите у различите деце.

СПОНТАНИ ГОВОР

По времену кад се јавља, спонтани говор је најранији, пошто постоји од рођења. Тај говор може бити чисто рефлексан, тј. да дете њиме изражава своје потребе, а такав говор је узвик. У том случају, узвик је нека врста емоционалнога говора, прилично сличног емоционалном гласовном изразу код животиња, који се јавља и код одраслих у тренуцима јаким и изненадних узбуђења. Као и сви неартикулисани гласови, усклици постају на тај начин што ваздух струји између гласних жица које су више или мање затегнуте и примакнуте једна другој.

Дете већ око два месеца замењује узвик изговарањем гласова, који нису ништа друго до први наговештаји говора. У почетку, дете изговара нарочито самогласнике. А задуго остаје једини самогласник, па је и доцније најзначајнији. То долази отуда што је а најлакше изговорити, пошто се добија одисањем при највећем отвору уста. Самогласник е дете почиње изговарати тек између осмог и дванаестог месеца, а и-у-о још касније.

И неки сугласници јављају се исто тако врло рано, али се — што је занимљиво — већина не одржава дуго. „Велики број сугласничких шумова, који се чују током првих месеца, ишчежавају доцније“ (Павловић, 49), што нарочито бива с грленим, непчаним сугласницима и сугласним р. Дефинитивно се пак сугласници јављају по овоме реду отприлике: најпре уснени, па зубни, а тек доцније непчани (вело-палатални). Р, л и с спадају у сугласнике који се најтеже изговарају, па се стога најкасније и јављају у дечјем говору.

Дете од два до три месеца интересује се за изговор гласова, те тако говор са њега постаје игра. Оно подражава себи и у томе налази

особито задовољство. У то доба, додуше, гласови немају никаквога симболичног значења, али су, при свем том, у много случајева један начин афективног изражавања. То је доба цвркутања, када преовлађују грлени сугласници. Нешто доцније — око петога до шестог месеца, — дете проводи дуге часове у разговору са собом. Дуго понављање слога ла карактеристично је за ово доба, те би се могло рећи да дете тада увежбава своје говорне органе, чини их гипкијим и тако их припрема за тежак задатак који им претстоји.

ГОВОР ПОДРАЖАВАЊА

Говору подражавања претходи дуг период прикупљања и лаганог припремања говорнога градива. За то време говор се своди на неколико таутосилабичних речи (ма-ма, ба-ба, да-да) и неколико ономатопеја (ву-ву, ју-ју). Али дете разуме много више но што може изразити. Оно слуша кад му се што једноставно заповеди, а врло добро схвата значење мимичке игре и интонацију гласа, па чак и прстом показује извештај број познатих предмета који се именују пред њим.

Психолози су дуго расправљали о томе да ли дете нарочито нагомилава у свести визуелне и аудитивне слике и да ли баш те слике судељују у образовању механизма за изговор. По мишљењу већине (Прајер, Гуцман, Грамон, Ронжа и Павловић), дете с пажњом прати покрете усана лица које говори, те се тако у његовој свести стварају видне слике. Чињеница није сумњива. Али је мало вероватно да те слике управљају дечјим изговором. Ми смо већ видели, међутим, да су моторичне вербалне претставе ретке и да се не могу употребити; с друге стране, мицање усана може да обавести дете само о једном најмањем делу механизма за изговор и ни о чем више; најзад, насупрот немима од рођења, који никада не могу научити да добро говоре, дете које је слепо од рођења говори исто тако добро и брзо као и нормално.

Због свега овога мора се закључити да се у детињој свести нагомилавају нарочито аудитивне вербалне слике и да се дете поводи за њима у својим покушајима да што изговори. Чувени пример Грамонове кћери типичан је у погледу на ово. То дете гајила је једна талијанска дојкиња, а напустила га на месец дана пре но што ће проговорити. Још при првим својим покушајима да говори, девојчица је одавала јак талијански нагласак и задржала га за извесно време, при свем том што у њеној околини нико није имао такав нагласак. Тако је, дакле, репродукцији претходио дуг период нагомилавања и образовања поглавито аудитивних слика, које могу бити необично разговетне. За то време дете се учи да репродукује извештај број простих гласова, па чак и речи. Али све је то само игра подражавања, која у детињим устима мало што значи. То су само проста вежбања у изговору. При-

том, дете чини многобројне погрешке, које су нарочито честе при изговору уснених сугласника (б-п, д-т). Штавише, дете често додаје речи непотребне гласове или врши елизије, те је тако чини неразумљивом за оне који с њим не живе. Тек после многих неодлучних покушаја, дете успева мало помало да правилно изговара речи, поводећи се притом за стеченим аудитивним сликама и примером своје околине. А све то бива после више година.

ДРУШТВЕНИ ГОВОР

Између осамнаестог и двадесетог месеца дете преживљује значајно доба у погледу на своје говорне тековине. Дотле је његов речник веома оскудан, тако да оно с великом муком може да изрази оно што жели, при свем том што разуме више но што се може претпоставити. Затим се одједном ослобођавају моторни механизми и дете за кратко време постиже брзе успехе, који могу довести у забуну.

Осим овога, дете у ово доба схвата значај говора и његов практичан домашај. Оно више не изговара реч из задовољства које му причињавају подражавање и покретање сложеноса говорног механизма, већ то чини с намером да дође до неке користи: да добије оно што жели. Отсада нема чистоса подражавања и стриктног нагомилавања аудитивних вербалних слика, већ се почиње вршити асоцирање ових слика са сликама одговарајућих предмета. Притом се не могу избећи многе погрешке. Да би говор могао постати друштвен, тј. да би изговорене речи добиле значење које им придаје скуп индивидуа које говоре истим језиком, потребно је да их дете подешава на начин сличан ономе којим је подешавало свој изговор.

У самоме почетку речи имају за дете сасвим лично значење. Дете врши једну оригиналну класификацију бића и ствари, не према логици одраслих, већ по сличности афективних утисака и реакција које су они проузроковали. Тако ће, на пример, дете сврстати и подвести под исто име све што се дими, што га потсећа на шум при испуштању паре или на лавез пса, а исто тако и све оно чега се плаши. Отуда аналогije које нас изненађују, а које нису ништа друго до резултанта истих перцептивних интереса, моторних или афективних. Дете показује тежњу да уопшти појам, сужавајући тако смисао речи. Оно задуго полази од делимичне сличности, не би ли тако означило бића или ствари који су у свему осталом потпуно различити. Оно исто тако употребљава речи које је научило подражавањем и даје им значење које је својствено само њему. Али већ од овога времена дете је свесно значаја говора као средства за делање, као што је свесно и његове корисности. Детету служе као поука чак и погрешке, које га че-

сто љуте, те се све више труди да речи које употребљава саобрази смислу који им ми дајемо. Због тога дете бира изразе које употребљава, а тиме се, у исти мах, богати и његов речник, који постаје одређенији.

Избор израза дете врши стога што се задуго служи не само правилним речима, већ и комбинацијама гласова, које као да ни по чему нису у складу с познатим речима. Тим поводом и било је речи о једном стадиуму инвенције. То није тачно. Дете не измишља речи, већ се често служи речима које су изгубиле свој правилан облик због погрешнога изговарања или употребљава гласове које је чуло подвужено и које је сложило на произвољан начин. Било случајном, било вољном асоцијацијом, дете тим речима даје покатак такво значење, да га његова околина не може разабрати. Међутим, због свога слабог практичнога дејства, ове речи утолико брже ишчежавају уколико се детету мање повлађује и уколико се марљивије исправља његов гласовор.

Богатење речника објашава се тиме што дете даје речима све одређенији смисао и што је приморано да их учи у све већем броју, не би ли се могло снаћи у све већој разноликости појмова које може схватити. Отуда у детињем животу постоји читав један период кад оно располаже очигледно већим бројем појмова но што их може речју изразити.

Напротив, доцније, око треће или четврте године, може се констатовати да дете употребљава велики број речи чији му је смисао тек приближно познат, или га уопште не зна. Тада ће бити потребно да дете прође кроз један нов, овога пута веома дуг период прилагођавања, пре но што најзад не успе да у довољној мери продре у сам дух језика.

Говор постаје друштвен тек после свих ових колебања; тек тада се он све више прилагођава саопштавању мисли, у чему и јесте његова права функција.

УРЕЂЕНИ ГОВОР

Говор се, међутим, не састоји само из речи које се ређају једна за другом и од којих свака има мање-више одређен смисао. Речи улазе у састав реченица, које и чине право психолошко јединство говора. И ту је потребно да се смењују етапе у развоју и да дете дуго лута пре но што успе да правилно саставља реченице. Између шеснаестог и двадесет другог месеца, најзад, дете прелази из периода нагомилавања аудитивних вербалних слика у активну фазу изражавања. Тада оно доста брзо постиже значајне успехе и с лакоћом се учи да корисно примењује велики број речи.

Дете најпре изговара само једну реч и њоме изражава мисао или радњу. То је период речи — фразе, будући да реч нарочито изра-

жава жељу: да — да = желим да идем у шетњу, метните ми капу на главу; нам — нам = желим да једем, дајте ми једну бонбону итд. У почетку реченицу сачињава једна једина реч, а нешто доцније она се састоји од две, па потом и од три речи, које су приљубљене једна уз другу. У то доба дете схвата смисао реченице, па ће његов напредак бити врло брз. Тада се оно искључиво служи именицама. Доцније, пак, кад реченица буде постала сложенија, именице ће још задуго преовлађивати и имати превагу над другим речима.

Око двадесет петог месеца, реченица се уређује и јавља се глагол. У почетку, дете употребљава глагол само у једном времену, у начину неодређеном или запсведном, а додаје му увек именицу на коју се односи радња. То је период фразе — радње, како би се казало телеграфским стилем или на црначком језику. При свем том, детиње интересовање односи се на именицу а не на глагол, пошто оно још није у стању да издвоји лице или предмет од радње.

Нешто мало касније, око двадесет осмог месеца, јавља се и ја. Појави те речи придаван је велики значај, па се мислило да у њој треба гледати и појаву појма о своме ја. Уствари, у детињој свести већ одавно постоји више-мање разговетан појам о томе, али га оно још не може потпуно изразити. Ако о себи говори у трећем лицу и именује себе својим именом, то чини стога што подражава говору оних који му се обраћају; оно, дакле, прима њихов начин изражавања онакав какав је. Члан се јавља исто тако око истог доба и тешко се примењује на коректан начин.

Напоследку се јављају реченице с другим, уметнутим реченицама. То је последња етапа у развоју уређеног говора. Те уметнуте реченице показују, пак, логичан однос и узрочну везу између различитих реченичних делова. Оне означају једну значајну етапу у развоју детиње мисли, у којој долази до изражаја већи континуитет у развоју његових интелектуалних процеса.

Због овога се реченице проширене уметнутим и не јављају пре него што дете наврши две и по до три године. Предлог од обично се почиње схватати и исказивати око половине треће године живота, а тако исто и предлог за. Тек половином четврте године почиње дете с разумевањем изговарати „са“, „да“ и односну заменицу. Током треће године дете усваја и речи којима се изражава време, узрок, намера или претпоставка (зато што, кад, да би, ако).

ДЕЧИЈИ РЕЧНИК

Остало би нам да одредимо просечни опсег речника код деце различитог узраста. Међутим, врло тешко је оценити колики је тај опсег ако се узме за основу грађа прикупљена од великог броја деце, пошто

су за то потребна дуга и пажљива испитивања. С друге стране, веома се не слажу резултати до којих су дошли различити психолози који су испитивали врло срганичен број деце. Госпођица Декедр (58), на пример, истиче „да г. Бове говори о Штерновој двогодишњој деци, која располажу речником од 300 речи (немачких) и о Делвиловој ћерчици, која их зна 688 (француских); Мажор наводи 143, Грант 828 (енглеских) итд., док један маџарски писац, Баконги Хуго, у своме прегледу о дечјем говору („Дечји говор“, 1918) наводи не мање од двадесет процена опсега речника у двогодишње деце, и то између 4 и 1500 речи.”

Бројеви које су навели различити писци, могу се узети у обзир само као индивидуални резултати, који нам ништа не казују о просечном речнику испитиване деце. Речник је можда једна од детињих тековина која у највећој мери зависи од средине у којој дете живи. Посређења вршена између речника деце сиромашних и имућних родитеља, као и између деце која живе у граду и на селу, потпуно су потврдила ову чињеницу. Госпођица Декедр могла је тако да утврди приближан број речи којима се служе деца из широких народних слојева и имућнијих кругова.

Број речи у

Широки нар. слојеви	2½ год.	3 год.	3½ год.	4 год.	4½ год.	5 год.	5½ год.	6 год.	6½ год.	7 год.	7½ год.
Имућнији кругови	360	990	1440	1505	2000	2200	2257	2442	2775	2960	2960
	990	1575	1845	2107	2480	2560	2738	2812	2997	3182	3330

Ево, опет, до каквих резултата су дошли Отмар (16) и госпођица Декедр (38), који су испитивали говор деце различитог узраста:

Дечји узраст	Укупан број речи	Именце	Придеви	Глаголи	Прилози	Одредни	Бројеви	Заменице	Предлози	Свезе	Усклици
2½ год. (Отмар)	612	350	60	150	32	—	—	24	20	4	5
2 год. и 9 мес. (Декедр)	739	387	30	138	30	8	8	22	9	4	3
5 год. (Декедр)	1956	1199	141	199	94	16	29	41	19	11	7
5½ год. (Отмар)	1528	883	236	321	40	—	—	22	20	5	1
7 год. (Декедр)	2903	1790	258	562	145	17	43	41	25	12	10

Остали писци тежили су да одреде број речи које дете изговара за одређено време. Испитивање у том правцу интересантно је по томе што омогућује сазнање о детињој језичкој делатности и о знатном интересовању које оно показује за вербални израз.

С. С. и J. Brandenburg (50) утврдили су број речи које је њихова ћерчица изговарала између своје четврте и пете године у току дана, тј. од 7 часова изјутра до 7 часова увече. Кад јој је било четири године, она је у том временском размаку изговарала 11.623 речи, што чини 950 речи на час, а поставила је 376 питања. У ово доба њене реченице биле су врло потпуне, а састојале су се просечно из 6.6 речи; њен речник садржавао је приближно 2500 речи, што чини 24% просечног речника одраслих. У петој години она изговара за дванаест часова 14.930 речи, што чини 1244 речи на час, а поставља 397 питања и располаже речником од приближно 4200 речи, што чини 34% просечног речника одраслих.

Овај плусак речи писци називају „лингвистичким бомбардовањем“, а доиста се и чини да је овде реч о необично говорљиву детету. Тиме се, међутим, не умањује значај чињенице да говор задуго остаје у средишту детињег интересовања и да, у датоме тренутку, он за дете постаје погодније средство за испитивање но што је лично искуство, откудa и потиче велики број питања која дете поставља, а отуда и значај упитних речи и реченица.

V. МОТОРНИ СИНДРОМ¹⁾ РАНОГА ДЕТИЊСТВА

Први период детињег живота, који траје од рођења до навршене треће године, углавном је испуњен стицањем способности за покрете који су потребни као припрема за елементарне делатности индивидуе: хватање, ход, говор. Дете се готово искључиво за њих и интересује. Стицање средстава за рад крајњи је циљ његове почетне чулне, интелектуалне и афективне делатности, те се стога и може говорити о једном моторичном периоду, који се завршава моторичним сазревањем око треће године живота. То значи да покрет има пресудни значај у развоју психичког живота и да он чини основу и супстратум свих доцнијих тековина. Покрет не само да обезбеђује адекватне реакције, већ је њиме прожет и цео наш идејни и афективни живот, па чак и несвесни, као што је показао Рибо (41) у своме последњем делу.

Али моторични период не претставља само стадиум стицања способности за покрете, већ и период кад ти покрети већином, па чак и кад су веома једноставни, имају својствених обележја, која ишчезавају пред

¹⁾ Скуп симптома по којима се распознаје нека болест или неки поремећај.
Пр. прев.

крај раногa детињства. Различити психолози стога су и могли говорити о моторном синдрому раногa детињства, који се одликује час недовољношћу покретa, а час опет њиховим особитим обртом. Тај синдром рашчлањава се око навршене треће године и тако уступа место зрелој моторичној делатности.

Рано детињство можемо поделити на три моторичне етапе, као што је то учинио и Колен (43—44):

1) Период успостављања синдрома. Тај период обухвата време од рођења до седмога месеца живота отприлике. Он се одликује ишчезавањем извесних неуролошких појава које се могу констатовати приликом рођења, а и извесном променљивошћу инфантилних моторних синдрома, који се јасно испољавају током другогa периода.

Потсећајући на проучавање појава које се устаљују у овом периоду, ми ћемо само поменути симптоме који се јављају одмах по рођењу, а ишчезавају око седмога месеца живота. Међу тим симптомима треба најпре поменути скупљање зенице на светлости, за што је потребан јачи светлосни надражај но што је случај код одраслије деце и одраслих, а што бива тек после дужегa времена латентности, и то не брзо и разговетно, већ неприметним делимичним сужавањем са амбиодним одликама. После овога јављају се Коленов рефлекс и одбранбени Роземблумов рефлекс, који се састоје у томе што се палац на нози опружа кад се дражи каквим тупим шиљком или штипањем горњегa дела стопала. И у једном и у другом случају с овим покретом врши се и покрет повлачења ноге. Напослетку се јавља консензуелни рефлекс Биховског, који се састоји у томе што се ударом у чашичну жилу које било ноге изазива не само опружање ноге на исту страну, већ и сличан покрет друге ноге.

2) Период устаљивања синдрома обухвата време од седмога месеца до навршене друге године живота отприлике. Рефлекси у жилама су тада отсечни, изненадни и имају обично малу амплитуду. Рефлекси на кожи исто тако су отсечни и распршавају се у слабије или јаче одбранбене реакције. Рефлекс у табану, поред осталих, не састоји се у повијању палца према нози, као што је случај код одраслије деце и одраслих, већ у опружању и размицању осталих прстију (Бабинскова појава), а често се јавља и покрет повлачења ноге према стопалу.

Поред овога, постоје у исти мах: (а) хипертонија, која се одликује отпорношћу према покретима које бисмо хтели да изазовемо у детињим удовима, као и извесном мање-више општом укоченошћу, и (б) хипотонија, која се састоји у сасвим особитој лабавости зглобова, тако да је могућно до крајње мере савијати различите делове удова.

Покрети који су у прво доба живота били некоординирани, грчевити и учестани, постају у ово доба све целисходнији. Док су у почетку били синкинетички и двострани, будући да симетрични уд делимично или потпуно врши рад активног уда, покрети сада поступно постају једнострани, при свем том што се још задуго задржава мање или више при-тајена синкинетичност.

У току овога периода јавља се и једно занимљиво својство, које је открио Колен, а које је познато под именом конзервације ставова. То одржавање заузетога става испољава се почев од седамнаестог месеца, а у нормалним приликама ишчезава око двадесет осмог. „Кад се детиње руке или ноге ставе у положај који би код одраслих проузроковао велику, па често и неподношљиву замореност, дете држи своје удове у датоме ставу без икаквога видљивог замора; ако му се подигну обе руке увис, а потом једна спусти, оно задржава другу у првобитном ставу, тако да би се рекло да је за прилично дуго време заборавило на своју уздигнуту руку. Тада човек може скретати детињу пажњу на ово или оно, може га забављати и окретати му главу, а да оно при том и не помисли на то да своју руку поврати у угоднији положај“.

Најзад, у току овога периода дете се мало помало оспособљава и за покрете хватања, хода и говора, па довољно брзо навикава на уредан рад и мишиће стезаче, те тако постаје чистије.

Период рашчлањавања синдрома. — Све ове моторичне особине својствене су првом детињству, па заједно с њим и нестају. Али, те особине не губе се у исто време, већ дете пролази кроз читав низ етапа пре но што доспе до моторичне зрелости. У сваком случају, кад дете има око три године и кад је на миру, „његови рефлекси нису отсечни. Опружање палца на јузи може се тада постићи само једном у два покушаја, а затим само једном у десет надражаја; затим и повијање постаје завршна реакција. Конзервација ставова постаје непостојана и слаби кад се дете забавља, а после тога не може се ни постићи. Синкинезије, међутим, као што су лабавост у везама и хипотонија, све се више губе“ (Колен). Ово рашчлањавање врши се код највећег броја деце између двадесет трећег и тридесет другог месеца.

Најзад, моторичне реакције код нормалне трогодишње деце постају онакве исте као што су и код одраслих. Дете ће се оспособити за још многе категорије нових покрета и биће у стању да у великој мери компликује своје мишићне асоцијације. Од овога доба оно располаже свим моторним механизмима који су неопходни за његову нормалну делатност.

ГЛАВА VII

ПСИХИЧКИ РАЗВИТАК ДЕЦЕ ОД 3 ДО 7 Г.

ПЕРИОД КОНКРЕТНИХ ИНТЕРЕСА

Трогодишње дете располаже свим перцептивним и моторним механизмима који су потребни за његову психичку делатност, па своје интересовање може да пренесе и на тековине друге врсте.

Нов период који настаје за дете биће нарочито посвећен стицању конкретних појмова о бићима и стварима. То је објективна фаза детињег психичкога развоја, период конкретног интереса.

Дете се труди да открије смисао свега што га окружује још и много пре почетка ове фазе. Оно почиње тиме што издваја себе од своје средине, а нарочито од свога одеа, које је у почетку сматрало за саставни део свога бића; оно разликује делове свога тела и схвата извесну њихову самосталност и њихова различита својства. Већ је покушало и да разврстава различите познате особе, па је чак успело да се уздигне и до извесних тананијих разлика, као што су човек и жена, младо и старо, велико и мало. Предмети су тако исто претрпели почетке прагматичне класификације, било према њиховој намени, било према мери у којој интересују дете, било, опет, према ступњу познатости. Али све је то било фрагментарно и уствари се сводило на узгредности у детињем психичком животу, у којем све више преовлађује потреба за непосредним делањем путем хватања, ходања и говора.

Убудуће дете ће моћи да пренесе на спољни свет све своје интересовање и да дође до конкретног и све ширег сазнања о њему. У ту сврху оно ће се у све већој мери користити својим функцијама за стицање новог искуства: пажњом, памћењем, асоцијацијом и својим васпитним тежњама, као што су радозналост, посматрање и подражавање.

А. ВАСПИТНЕ ТЕЖЊЕ

Више можда но у које било друго доба свога живота, дете је у ово доба биће које учи. Нови појмови притичу са свих страна. Свет се

указује са свим својим непрестано обнављаним богатствима и својим бескрајним менама, побуђујући у деце тежње које треба само да се развију, па да донесу плодове.

РАДОЗНАЛОСТ

Фенлон се овако изражава о радозналости: „Дечја радозналост је склоност природе која води ка учењу“. Боље је рећи, међутим: „Склоност која води ка задовољству“, као што каже Пере, који наводи Фенлонове речи.

У почетку, радозналост се испољава само у општој тежњи за покретом и акцијом, при чему је потпомаже велика покретљивост утисака.

НАГОНСКА РАДОЗНАЛОСТ

Радозналост је у почетку чисто нагонска и потпуно потчињена првобитним животним потребама. Она се готово искључиво задржава на особама и предметима који имају везе с тим потребама. Дете се нарочито интересује за поступке при храњењу и све оно што је у вези с храњењем.

АФЕКТИВНА РАДОЗНАЛОСТ

Дете се веома брзо престаје интересовати за своје првобитне потребе, будући да је уредно задовољавање тих потреба довољно обезбеђено. Његова радозналост, која је у почетку била тако рећи физиолошка, постаје све јасније психолошка. Жеља и страх замењују органске потребе и дају потстрека радозналости.

Прве манифестације такве радозналости нарочито су дефанзивне, као што су чуђење и страховање од новог. Ако га нагло уведемо у средину у којој се сваки осећај пре свега изражава болом, дете ће заузети одбранбени став. Мало сурови додир, као и хладноћа, изазваће код њега узвик; оно ће зажмурети чим угледа светлост, а потскочиће чим зачује какав шум.

Али убрзо радозналост добија свој прави израз и постаје експанзивна. Дете осећа како га привлачи све оно што му пружа нове утиске. Оно воли све што сија, све што се миче или шуми. Веома брзо појављује се и жеља, која се испољава узвицима нестрпљења и лупањем ногу о земљу. Доцније, дете пружа руке према предмету који жели, па и устаје и трчи к њему. Тада оно хоће све да има, све да додирне, па пипа предмете, тресе их и покушава да их отвори или их удара један о други, не би ли чуло звук који ће произвести; оно испитује предмете са све постојанијом пажњом, не замарајући се тиме што се поље његовога испитивања све више проширује.

СПЕКУЛАТИВНА РАДОЗНАЛОСТ

Дете од три до четири године покушава да докучи и нешто више од непосредних констатација својих чула. Предмет или биће добијају за њега личну вредност, ослобођену од сваког непосредног интересовања. То је доба састављања збирки, доба кад дете прикупља све предмете на које наилази, кад пуни џепове њима и стотинама пута започиње Пенелопин посао, немајући притом одређена циља, како би нам се могло чинити. Међутим, то прикупљање предмета сасвим је у складу с једном веома одређеном тежњом, која је од великога значаја за детињи развитац. Дете отада осећа потребу да стварима да известан положај и да одреди њихову међусобну вредност. Дотле су за њега били у истоме плану и подједнако се стицали и предмети, и бића, и људи. Мало помало, дете запажа разлике у вредности, схвата односе и поређује. Речју, оно класификује. А за то му је потребно да прикупи много ствари и изврши многе огледе, што чини према указаној прилици и себи својственој логици која нас доводи у забуну.

Ово доба је исто тако и доба запиткивања, које има велики значај стога што омогућује предавање стеченога знања и чини непотребним извођење већ вршених опита, чиме се обезбеђује напредак врсте. Према С. С. и J. Brandenburg-у, дете које су они посматрали стављало је у своје четрдесетом месецу по 376 питања за дванаест часова, а у педесетом по 397, што чини 33 питања на час.

Та питања односе се нарочито на порекло и корисност ствари, а много мање на саму њихову природу. „Ко?“ и „зашто?“ два су омиљена начина питања, док се „како?“ јавља тек доцније, па и тада ретко.

Питање је обично императивно и изискује непосредан одговор. Дете не воли одлагања и околишења, а не схвата ни колебања или сумње код оних у које има потпуно поверење. Напротив, њега није тешко задовољити кад је у питању сама вредност одговора. Кад нема ничег бољег, оно се лако задовољава и таутологијама.

Међутим, деци су најпријатнији и највише их задовољавају одговори који омогућују подвођење посебнога случаја под општи закон. Примере који потврђују тај закон, дете је могло и само наћи, као што је могло и проверавати његова дејства. Како, пак, дете брзо прелази с једног интересовања на друго, оно није у стању да схвати дуга објашњења, па их избегава на тај начин што поставља нова питања о другим предметима.

Ова питања не потичу само из радозналости и потребе за сазнањем, која се испољава на тако императиван начин нарочито у току другог детињства. Она су исто тако последица детињег вербалног аутоматизма, његове неуморне брбљивости, као и његове жеље да на се скрене и на себи задржи пажњу своје околине.

О П А Ж А Њ Е

Дете врло рано даје доказа о својим каткад необичним посматрачким способностима. Али детиња запажања, ма колико била проницљива, нису у складу с погледима одраслих, те су стога од мале користи за свакодневни практични живот.

ОДЛИКЕ ДЕЧЛИХ ЗАПАЖАЊА

Дечја запажања одликују се субјективношћу, а заснована су на афетктивним душевним стањима, од којих смо управо и настојали да се ослободимо током свога васпитања. Дете запажа ствари утолико уколико су оне у вези с њим и ради циљева који служе задовољењу његовога тренутног интересовања. Због тога се и његове опаске о бићима и стварима подударaju с особитим ознакама, супротним одликама које се истражују ваљаним научним посматрањем.

Детиња запажања су пре свега променљива. Оно што дете једном запази, може му измаћи при првом наредном посматрању у корист других раније незапажених одлика. Рекло би се да је дете просто опседнуто многобројним утисцима, па се ограничава на то да прима само оне који су у вези с његовим тренутним интересовањем. А дечји интереси су и сами веома променљиви и појављују се поводом случајних спољашњих надражаја.

Управо због овога сва детиња запажања и јесу фрагментарна. Дете тешко запажа главне саставне делове неке целине. Њему најпре пада у очи и апсорбује његову пажњу овај или онај део. Дечји цртежи доиста и показују избор који се удаљује од значајних делова у корист делова од мање објективне вредности: човечуљци у облику пуноглаваца које цртају деца, на пример, немају одела, док су, покаткад, нацртани извесни украси на оделу.

При свем том, ова запажања су увек синтетичка. Али она се не слажу с Декартовом методом која налаже да се прелази с једноставног на сложено, с познатог на непознато. Дете има својих путева, који су често у опреци с онима које обележава наша логика одраслих. Ту и јесте кључ за објашњење многих лутања у педагогици. Кад дете посматра, као и кад учи, оно не полази од делова да би схватило целину. Бића и ствари врло брзо добијају за њега индивидуалност која им је својствена и која ће задуго остати нејасна и неодредљива, али ипак извесна. А та индивидуалност није ни апстрактна ни симболична. Она је постала конкретна на тај начин што је ушла у састав индивидуе једном од својих одлика која је у детињим очима најкарактеристичнија. Тек мало помало, тек понављањем напорима при интелектуалноме формирању и уз припомоћ научне

дисциплине, дете, а потом и младић, прелази с ове субјективне синтезе на објективну анализу и синтезу засновану на разуму. За дете од осамнаест месеци, на пример, лопта је све што је округло и што се баца; воз је све што се дими и подиже буку (хук-хук), а пас је све што лаје. Дете се заинтересује за неко често секундарно својство, па то својство уопштава на конкретан начин при личном и субјективном синтетизовању. Тај процес Клапаред је назвао „синкретичким перцепцијама”.¹⁾

РАЗВОЈ ПОСМАТРАЊА

Током прве године свога живота дете више прима спољашње утиске но што реагира на њих. Оно их најпре прима као чисте осећаје, а тек мало помало успева да их објасни и да им неко значење.

Доцније, предмет се индивидуализује и добија ознаке по једном или већем броју својих покатакд секундарних одлика, које су детету највише пале у очи. Улога менталних слика од највећег је значаја у ово доба. При разматрању, дете се поводи за својим ранијим сазнањем, које је несавршено и, нарочито, фрагментарно. Сва детиња делатност и своди се на попуњавање тих празнина. Како не може да усвоји оно што му је непознато, дете се задовољава оним што је донекле слично и по чему може да асоцира садашњу с раније образованом и већ увршћеном менталном сликом. Лав ће за њега бити исто што и пас, а бронзани кип исто што и чоколада.

С друге стране, ментална слика може да добије превагу над тек образованом сликом, тако да ову може потпуно или делимично заменити. Задовољавајући се тиме што се нејасно сећа неког ранијег утиска, дете даје маха својој уобразиљи и губи везу са стварношћу. То се нарочито дешава у игри, кад опкорачен штап постаје коњ, преврнута столица аутомобил, а изврнут сто чамац. До одвајања између уобразиље и стварности још није дошло, те се дете препушта једној од њих на штету друге. Ако помислимо на то да у извесно време дете готово сву своју делатност посвећује игри, увидећемо од каквсг значаја може бити уобразиља у првим годинама његова живота.

Развој посматрања у деце можемо поделити на четири велика периода, као што је то учинио и Штерн.

1) Стадиум делимичнога запажања. — Овај стадиум траје три до четири године, за које време дете делимично запажа саставне делове целине, не успевајући да их разврста по некој лествици вредности, нити да их координира с обзиром на укупно појимање. Тај стадиум одговара

¹⁾ Синкретизам је тежња за измирењем различитих филозофских или верских учења.

Бинеову периоду набрајања. Кад се детету покаже слика која претставља селидбу сиромаша и кад му се постави питање шта је то, оно се задовољава тиме што каже: то су кола, човек, дечко, столица итд., не успевајући притом да што опише или одреди.

2) Стадиум радње. — Овај стадиум испуњава период другог детињства, дакле оно исто време кад преовлађују конкретни интереси и непосредна делатност. За првих шест година живота децу нарочито примамљује све оно што дела или што им пружа могућност да сама раде, док бића или ствари посматрају с обзиром на корисност коју ови могу имати за њих. То је доба кад се дете интересује за ствари које га окружују само утолико уколико може на њима испољавати своју делатност или уколико оне могу дејствовати на њега. Игра постаје за њега непрекидни опит, поље за огледе који се најмање могу очекивати и који у највећој мери зависе од случаја. То је стадиум који одговара Бинесвом периоду описивања. Дете још није у стању да потпуно објасни шта претставља слика, али може да опише радњу претстављену на њој. Оно ће рећи о малопре поменутој слици: „То је неки човек који вуче двоколице и неки дечко који му у томе помаже“.

3) Стадиум односа. — Овај стадиум одговара једноме делу трећег детињства. Почев од навршене шесте или седме године дете почиње да бићима и стварима одређује место у простору и времену, да их разврстава по њиховој вредности и да координира њихове саставне делове. Њему тако постају све јаснији појмови узрока и последице.

Тако, на пример, при извештењу Бинеова огледа, дете може прећи и на дефиницију, па рећи: „То је неки човек који се сели“. Како сви саставни делови добијају своју односну вредност и значај који им припада по простору и времену, дете може да извуче логичан закључак из свога посматрања и да му дâ једно опште значење.

4) Стадиум објективне анализе својстава појединих предмета последњи је по реду. То је научна фаза посматрања, до које могу доспети само цивилизовани народи, захваљујући методском васпитању. Моћ разликовања и рашчлањавања целина на саставне делове (анализе) у неку руку су последње фазе у човекову напору да реши проблеме које му поставља свет који га окружује. Пошто је човечанство, како каже Огист Конт, прошло кроз телеолошки, а затим и кроз филозофски период, оно, као и човек који га претставља у маломе, показује тежњу да пређе у научни период или период разлучивања појава на њихове саставне делове. Све тачније одмеравање ових делова и њихово сређивање по све схватљивијој лествици вредности замењују тако синтетички поглед и чисто логичко или афективно објашњење.

ПОДРАЖАВАЊЕ

Подражавање је од великога значаја за психички развитак деце. Оно се веома рано јавља и убрзо добија највећу васпитну важност. Дете већ има спонтаних склоности које би се могле испољити и без туђе помоћи. Али подешавање тих склоности и њихов развитак зависе једним делом — и то све већим, по мишљењу психолога — од утицаја примера и подражавања. Тако Еспина у својим „Животињским друштвеним заједницама“ указује на то да рано издвојени штиглиц пева много друкчије но остали штиглици.

Захваљујући подражавању и непрестаном надзору своје околине, дете исто тако напушта спонтане реакције које немају никаква смисла за његову околину и усваја оне које се око њега често понављају. Подражавање му тако пружа могућност да се на све потпунији начин прилагођава друштву и да брзо и у све већој мери долази до сазнања која су стекла ранија поколења.

Подражавање је у мале деце једна од првих и најзначајнијих манифестација интелектуалне делатности. Очигледно је да је оно само један облик такве делатности, па и то веома несавршен, али облик који је једино могућан на почетку живота.

Овакво подражавање омогућује да се у извесној мери предвиде виши процеси који ће се јавити доцније. Шестомесечно одојче које се не смеши кад му се други смеши и не репродукује просте звукове које чује, даје доказа да је у сво доба његова духовна делатност мала, па и предвиђања не могу бити повољна. Ако се, опет, дете придржава само чистог подражавања и не покушава да асоцира тако стечене појмове, комбинујући их на различите начине према приликама, оно ће бити обичан подражавалац без оригиналности, један од оних мнезичких типова који могу варати за извесно време, али чије ће се духовно сиромаштво обелоданити пре или доцније.

НАГОНСКО ПОДРАЖАВАЊЕ

Нагонско подражавање испољава се већ у првим месецима живота. Дете веома брзо подражава покретима који се врше пред његовим очима. Почев од другог или трећег месеца његова мимика нарочито постаје много изразитија, што ће рећи да се она све више прилагођава мимици околине. Дете се смеши кад му се смеше и притом му голицају доњу усну, а одаје гласове који донекле потсећају на оне које је чуло или прати певање своје мајке својим значајним гукањем. Али овде је још увек мање у питању подражавање него случајно испољавање дечиње спонтане делатности.

НАМЕРНО ПОДРАЖАВАЊЕ

Намерно подражавање почиње око деветог или десетог месеца. Дете је тада свесно тога да репродукује поступке своје околине, па му то причињава веома велико задовољство. У то време оно почиње да посматра с очевидном сврхом да свесно подражава.

Али подражавање добија своју пуну вредност нарочито између осамнаестог и двадесет четвртог месеца. У то доба дете све више долази у додир са спољним светом, па се може непосредније заинтересовати за делатност других. Због тога оно и почиње да „мајмунише“ у правој смислу те речи и да тако покаткад карикира своју околину. Оно хоће да чини све оно што чине и одрасли. Оно је склоно прерушавању, па ставља себи шешир и оковратник, вуче штап свога оца, озбиљно таренос рупцем, узима новине и као да се задубљује у њих и труди се да у свакој прилици помогне другима, а уствари само смета. Тада га можемо видети како репродукује мимике и гласове с много тачности, како подражава ставовима и покретима руку или врши радње којих се сећа и које је малопре запазило. Сва његова делатност доиста је упућена на подражавање. Рекло би се да је дете свесно тога да само није у стању да што уради и да његов целокупни развитак зависи од подражавања другима.

Међутим, у нормалне деце већ и у ово доба почињу се јављати оригиналност и личност, које ће се развити током времена. Дете од 4—6 година већ добро уме да одабере оно чему треба подражавати и зна шта треба занемарити. Али оно се још поводи за својим првобитним тежњама и за одвећ непосредним утилитаризмом. То је оно што му непосредно прибавља задовољства, што му ласка, што га интересује и чему подражава, док га, напротив, одбија све што изискује неки напор и што је у опреци с његовим тежњама.

СМИШЉЕНО ПОДРАЖАВАЊЕ

Смишљено подражавање мало кад се јавља пре шесте године. Тада интереси с роком почињу добијати превагу над непосредним интересима. Будући да игра и спонтана делатност пружају само тренутна задовољства, дете се навикава да их замењује радом и напором по наређењу, тј. делатношћу која се може наградити само задовољењем самољубља или пак делатношћу на коју потстичу страх или стид.

Дете сада подражава другима и покушава да чини оно што и други, па и боље него они, али са сасвим новом сврхом. Њему је стало до тога да добије какву награду, да задовољи своје родитеље и учитеље, да превазиђе своје другове или да дође до новог сазнања. Ради тога оно

не подражава чему било и не поводи се за инспирацијом тренутка, већ чини са извесном метсдичношћу, у чему му помаже и целокупно школско устројство. Дете више не подражава у нејасном и веома спштем циљу, већ се свако његово угледање одликује неком особеношћу и постаје одређеније с обзиром на већ познате резултате.

На тај начин школа у многоме доприноси правилном упућивању и дисциплиновању дечје тежње за подражавањем. Али школа то може с коришћу чинити само посредством мале дечје заједнице, као што су разред или школа. Дете нарочито подражава бићима која су му најближа и најнепосредније је потчињено њихову утицају. Због тога су колективна инструкција и васпитање у многоме бољи од строго индивидуалног образовања и васпитања. Због тога и јединче, које породица дуго држи у својој средини посвећујући му се сва, обично нема ни полета, ни иницијативе, ни способности да се снађе у различитим приликама, што се постиже само дружењем са другом децом, савлађивањем ситних другарских тешкоћа и захваљујући приближно истом интелектуалном и афективном нивоу средине.

Да подражавање не би спутавало психички развитак индивидуе, потребно је да оно у извесном тренутку буде смишљено, тј. да се њиме од другог усваја само оно што се чини да је у складу с општим тежњама или директивама и с посебним детињим циљевима. Дете поређује, одабира и одлучује се у избору према својим личним наклоностима, или чак и независно од њих, кад има разлога за то.

У својој раној младости младићи нарочито бирају прототипове којима приписују истините или замишљене одлике и труде се да им подражавају у свему. Зависи од случаја да ли ће то бити какав светски човек, какав спортист, песник, романописац, човек од акције или, што је ређе, какав научник.

Напротив, кад младић доцније постане зрео човек и кад после периода неодређености настане период практичнога специјализовања, подражаваће се професионалним, техничким ставовима, поступцима, и то на смишљен начин и с утилитарном сврхом.

Али, ма на којем ступњу да га посматрамо, подражавање никада није ништа друго до нижи облик душевне делатности. Оно је неопходно стога што омогућује предавање знања и тако обезбеђује напредовање на том путу, али оно само по себи не би могло ништа друго начинити од индивидуе до биће без личности и снаге која се може развијати.

Б. СПОНТАНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Може се укратко рећи да је сва детиња делатност спонтана. Ту делатност, међутим, у различитој, али увек осетној мери потпомажу

васпитање и помоћ и старање околине. Тако би, на пример, дете могло и само да прохода и да почне дохватати предмете, али му при томе у великој мери псмаже његова околина. Исти је случај и с говором. Да би се говор могао потпуно усавршити, тј. да би могао постати један од начина колективних односа, потребан је дсиста додир са скупом личности.

Није исти случај с игром и слободним цртањем, који су чак и у својим најсавршенијим облицима, нека врста слободнога избијања детиње делатности. Додуше, деца се у многоне поводе за подражавањем својој околини, за примером који им дају друга деца и за органском или неорганском средином у којој се налазе, али цртање и игра не остају мање њихсва лична реакција, до које би дошло и кад не би било никаквих примера и која би се уобличила и без помоћи околине.

1) ИГРА

Игра је доиста специфично дечја делатност. Она се код одраслих јавља само овда-онда, и то у облицима који се у многоне разликују од првобитних, а мења се и постаје све ређа с годинама. У детињству, напротив, она апсорбује скоро сву делатност субјекта, па обележја игре добијају чак и радње које се врше по наређењу. Због тога је веома потребно да се тачно одреде смисао и различити видови игре.

ТЕОРИЈЕ О ИГРИ

Клапаред (17) је класификовао и опширно описао различите теорије о игри. Те теорије су прилично многобројне, па ћемо се стога задовољити тиме што ћемо поменути само главније.

1) Теорија одмора и сувишка енергије. — Ова теорија заснива се на уобичајеном мишљењу да је игра исто што и разонода. Очигледно је, међутим, да се ова претпоставка може узети у обзир само кад је реч о одраслима, пошто се, бар код мале деце, сва делатност испољава у игри, па стога не може ни бити речи о одмору од каквог било рада.

Исто је случај и с теоријом коју је поставио Шилер, а коју је прихватио Спенсер. По тој теорији, игра је делатност сувишка енергије. То може бити тачно кад је реч о одраслима, али не и кад су у питању деца. Осим тога, ова претпоставка решава само питање основе, а никако не објашњава зашто се игра мења у исто време кад и детињи интереси, што бива с годинама.

2) Теорија о атавизму. — Ова теорија, коју је поставио Стенли Хол, заснива се на добро познатој еволуционистичкој теорији, тј. на теорији да онтогенеза није ништа друго до скраћена филогенеза и да индивидуа

у своме развиту пролази кроз исте фазе кроз које је прошла и сама врста. Према томе, игра би била само репродукција негда неспходне делатности наших далеких предака, — оне делатности која је постала некорисна за зреле људе данашњице.

Изгледа да сва хипотеза није ништа друго до духовни поглед на игру и да се не може сложити с непосредним посматрањем дечје игре. Деца се одају играма које су често репродукција сасвим савремене делатности, кад је случај с тобожњим терањем аутомобила или с тобожњом вожњом у авиону. С друге стране, изгледа да игра не умањује делатност која јој служи као предмет, већ је, напротив, појачава и усавршава. Девојчица која се игра маме и која покретима претставља дочек пријатељица, стиче и усавршава на тај начин читав низ моторичних навика и физичких и душевних ставова, који нису ништа друго до припрема за њену стварну делатност у будућности.

3) Теорија о припремном или допунском вежбању. — По овој теорији, човеку се сасвим природно намеће питање: да ли игра не претставља пре свега прву припрему за озбиљан живот? Заступајући то мишљење, Карл Грос га поткрепљује чињеницама до којих је дошао захваљујући своме посматрању животиња. Он скреће пажњу на то да су игре доиста различите код различитих животињских врста и да су оне сличне делатности одраслих животиња исте врсте. Маче се друкчије игра него псетанце, а његова игра потсећа на целисходну делатност одрасле мачке. Осим тога, Карл Грос сматра да има исто толико игара колико има и нагона, као што су, на пример, борба, лов, љубав итд.

Ова теорија може се допунити Карсовом, по којој се дете увежбава игром да задржи и фиксира новостечене функције. Кад дете научи какав нов покрет или какву нову реч, оно их непрестано понавља, увршћује их у своју делатност и игра се њима све дотле док се они потпуно не фиксирају.

4) Теорија о накнади (компензацији) или скретању у фикцију. — По Клапареду, игра није ништа друго до испољавање тежње целог бића за развијањем личности, а кад то није могуће у стварном животу, за скретањем у област фикције. Та тежња, која се упорно одржава као активна и код неких одраслих особа (код пјесника и писаца), сасвим је нормална код деце и сачињава праву митску делатност, неку врсту физиолошке митоманије (Дипре), која је својствена томе узрасту. Дете је мање више свесно илузије, па јој се ипак драговољно предаје. Њему игра „пружа могућност да за тренутак остане при ономе што га најжизље интересује и онда кад то не може постићи ако се ода озбиљној делатности“ (Клапаред). Слажући се с Клапаредом, Ланге је већ раније зап-

зио да се домаћа животиња више игра него ли дивља и да се се доиста могу упутити ка игри све оне тежње које иначе не могу доћи до израза.

Према стању у којем се налази ово питање, може се укратко рећи:

а) да игра одговара нарочито активној дечјој тежњи да се ка фикцији упуту она делатност која се не може обављати у стварноме животу (Клапаред), и,

б) да игра тако припрема за будућу делатност, чувајући нове тековине (Кар) и усавршавајући их (Карл Грос).

РАЗВИТАК ИГРЕ И ЊЕНИ ОБЛИЦИ

Игра прати развој дечјих интереса, дакле. Уколико дете тежи за каквом новом тековином, оно покушава да је и оствари у својим играма, па је тако усавршава; чим се, пак, та тековина фиксира и престане да га интересује као новина, оно је напушта.

ЧУЛНЕ ИГРЕ

Чулне игре су најпростије, па се најраније и јављају. Оне се састоје из задовољства које малој деци причињавају осећаји и могућност да ове и сами изазивају. Већ у четвртном или петом месецу дете се игра на тај начин што гужва хартију, при чему му шуштање причињава задовољство. Оно исто тако воли да маше нарочито обојеним предметима, не би ли их тако видело у покрету. Оно и приноси предмете устима, па их сиса и доиста пипа уснама. Доцније, пак, између шестог и деветог месеца, оно радо пипа предмете прстима, па и снажно удара њима по столу или их баца на земљу, не би ли тако чуло шум који одају. Чегр-таљке, кутије што свирају и сваки предмет који одаје звук нарочито се допадају детету, па се оно забавља, машући њима као помамно.

Ове чулне игре задржаће се још дуго и мешаће се с другима. Али оне преовлађују, па су чак и једине све до краја прве године живота отприлике. Тек доцније ће дете ове игре заменити бучним играма, као што су игре војника с добошем и трубом.

ПОКРЕТАЧКЕ (МОТОРНЕ) ИГРЕ

Ове игре мање су примитивне, а преовлађују између навршене прве и четврте до пете године. Скупа узев, у своме све сложенијем и све координиранијем облику, оне се састоје из покрета ослободјења, о којима је било речи.

У почетку, дете се игра на тај начин што маше рукама и ногама без приметнога циља, а потом покушава да дохвати предмете који га при-

мамљују. Најзад, оно постаје кадро да дохвати предмете и да их држи, да би их потом, све тананијим и деликатнијим покретима, могло спипати, одмерити, окретати у свим правцима, па и ударати њима о друге тврде предмете или их испуштати из руку. Доцније ће и ходање постати игра, па ће се дете, још неспособно за довољно ксординирану игру имагинације, забављати тиме што ће трчкарати уоколо, скакати, ходати на врховима прстију или на петама, ићи уназад итд. То је доба кад покрет причињава детету велико задовољство. Оно воли да га дрмусају, да га носе држећи га за руке, да га окрећу у свим правцима, па своју лакомост за такве вежбе и одаје звонким смехом.

Ове покретачке игре задржаће се било у своме чистом стању (игра лопте), било као неопходна допуна играма уобразиље, да се доцније опет појаве, у више или мање измењеном облику, у већини спорта.

ИГРЕ ИМАГИНАЦИЈЕ

По донекле оскудној Клапаредској дефиницији, игре уобразиље су праве игре. Захваљујући њима, дете потпуно ступа у свет „као да“ и почиње уживати у томе што може остварити чисте фикције.

У озим играма обично и подражавање има великог удела, док је детињи лични стваралачки удео на крају крајева веома мали. Детиња уобразиља више се бави измишљањем нових ситуација но остваривањем онога што је виђено, при чему се оскудица у средствима надокнађује богатством илузија. Дете нарочито воли да у игри репродукује оно што је видело да чини његова околина, оно о чему је слушало или што је прочитало само, а сва његова оригиналност састоји се у томе што оно све то ствара за себе, с толиком искреношћу, да је оно само задуго прва, ако не и једина жртва своје заблуде.

Почев од осамнаестог месеца, извесна деца са живом имагинацијом у стању су да на још упростићен начин изводе кратке породичне сцене којима су често присуствовала. Она бришу нос, а потом стављају рубац на своје место или седају на столицу и на њој остају неколико тренутака озбиљна и важна изгледа, па чак и својим играчкама намећу неке једноставне радње које и сама врше по наређењу: да једу, да метну капу на главу, да седну итд.

Али игре уобразиље добијају превагу над свим другим тек око навршене треће године. У то доба девојчица се интересује за своју лутку и сматра је за своје дете, док дечак јаше на обичном штапу или изиграва војника с капом од хартије. Дете на овај начин репродукује све ситуације које је запазило код одраслих, па то покатак чини с необичном тачношћу (дочек, посета, шетња, различита занимања).

Између навршене осме и дванаесте године отприлике, свакидашње ситуације обично више не могу задовољити детиње тежње, те се оно радије почиње бавити узбудљивим призорима о којима је читало или о којима су му причали. Отуда игре разбојника, Индијанаца и репродукције вилинских прича, путовања у далеке земље ради проучавања итд.

ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ИГРЕ

У интелектуалним играма дете поређује и распознаје, као што то бива при игрању томбола и домина. У те игре спадају и игре при којима дете размишља, као што је случај с игром дама, шаха и карата. Најзад, у ову врсту игара спадају и игре домишљања, као што су загонетке, ребуси и састављање целина из делова.

Овим играма дете се са задовољством одаје тек између своје десете и дванаесте године, дакле током доста кратког периода свога интелектуалног сазревања и афективног уравнотежавања, у доба које претходи физичким и моралним потресима пубертета. Игра тада више није слободна манифестација имагинације и мање или више живе инвенције. Њоме се и даље покрећу на рад и увежбавају најинтелектуализованије функције: расуђивање, размишљање и распознавање. С друге стране, дете се вежба да се придржава правила игре и да се прилагођава унапред одређеним последицама. Дете се тако припрема за смишљено прилагођавање тешкоћама и препрекама у животу.

Склоност ка играма може дуже потрајати, па се може поново јавити и специјализовати, што најчешће бива код одраслих особа. За мајсторско извођење понеких игара, потребне су нарочите способности. Такав је случај с игром шаха, неким играма карата, mah-jong-ом итд.

ДРУШТВЕНЕ ИГРЕ

Ове игре јављају се релативно рано, а њихов развој може потпомоћи и школско васпитање. И оне се одликују тиме што приморавају индивидуу да се подвргава извесним колективним правилима и што је доводи у положај да се мери са себи сличнима при датим околностима. Играње у колу и певање праћено покретима, којима се поклања нарочита пажња у забавиштима, претстављају прве, иако још безличне зачетке све врсте игара. Доцније ће се деца играти вука и јагњета, collin-maillard, жмурки и других игара које су уобичајене у основној школи.

Друштвене игре преовлађују, међутим, у доба пубертета; тада оне добијају своја специфична обележја и имају облик спортова. У то доба младић до максимума развија и своје личне тежње и своје колективне наклоности, па покатакд покушава, ма да с тешком муком, да измири

те две супротне тежње. Он се буни противу сваке принуде, а у исти мах воли ред; он тежи за тим да иде руку под руку с другима, а узда се само у своје сопствене снаге; он је суревњив на своју независност, а драговољно се потчињава заповестима старешине кога је сам изабрао; најзад, он жели да се „покаже“ пред другима и тежи за емоцијама које побуђују на делатност пуну смелости и опасности. Све се то налази у спортовима, па им се стога младић и предаје с покаткад претераним одушевљењем. У ово доба његова развоја спортови му заиста пружају могућност да у највећој мери испољи све своје афективне и реактивне тежње које тада преовлађују. Примењујући их, он развија све одлике свога карактера (дисциплину, хладнокрвност, дух такмичења, истрајност итд.) које ће му, много више него његове умне способности, обезбедити место у друштву и обележити његов утицај на средину.

ИГРАЧКЕ

Очигледно је да се склоност различитим врстама играчака јавља у току развоја дечје игре. Најпре су то импровизоване играчке од мале вредности: парче хартије које дете гужва, штап којим удара о сто, крпа коју вуче по земљи, рукавица коју навлачи на руку, шешир који ставља на главу на често неочекиван начин. У том стадиуму дете често с презиром гледа на лепе играчке које му доносе и успева да изигра намере дародаваца који мисле да добро знају шта деца воле.

Између друге и треће године, међутим, дете јасно показује да воли играчке. Оно нарочито воли оне играчке које су израђене по угледу на предмете који се свакодневно употребљавају или су у вези с неком делатношћу која га привлачи. По статистици коју наводи Отмар, а која се односи на 700 девојчица и 678 дечака од 7—16 г., 51% девојчица и 35% дечака изјавили су да су њихове омиљене играчке лутке и делови намештаја или предмети за лутке, док су се 30% девојчица и 0.5% дечака изјаснили за кухиње, посуђе, колонијалну робу итд. Насупрот томе, кад су биле у питању играчке којима се подиже бука или играчке које изискују извесну покретачку делатност, однос је обрнут: свирале и добоши су омиљене играчке за 9% дечака и само за 2% девојчица; лопте за 53% дечака и 11% девојчица, чигре за 35% дечака и 4% девојчица, и, најзад, кликери за 35% дечака и 4% девојчица. Ова статистика, на жалост, није рађена с обзиром на дечји узраст, па се стога и поменути резултати могу сматрати као врло приближни. По неким, опет, 30% дечака и 10% девојчица више воле кола но коју било другу играчку. Очевидно је да би данас био много већи проценат деце изнад седам година која би механички игре претпоставила осталима (возови на опругу или пару, аутомобили).

Исто тако данас је веома омиљено састављање играчака од различитих дрвених и гвоздених делова.

Тек доцније дете ће почети да овим играма претпоставља интелектуалне, као што су томбола, домине, бакара и карте, којима је, према напред поменутој статистици, склоно 29 % дечака и 11 % девојчица.

СКЛОНОСТ ПРИКУПЉАЊУ ПРЕДМЕТА

Ова склоност, која у извесно доба постаје готово општа, одговара заиста једној нарочитој дечјој тежњи. Отмар тврди да се она до максимума развија између осме и десете године, када се прикупљањем различитих предмета бави 97 % дечака и 99 % девојчица.

Склоност ка прикупљању предмета различита је у различито доба и развија се с развитком детињег душевног живота. Пре своје навршене десете године дете прикупља без икаква реда најнеобичније предмете. То је доба препуних џепова, кад се заједно с одломцима чоколаде налазе и камичци, канап, хлеб — једном речју све. Дете прикупља све оне предмете који су у датоме тренутку привукли његову пажњу каквим било својим својством. Ако мало боље завиримо у порекло тога дармара, можемо констатовати да међу прикупљеним предметима постоје односи које ми не можемо разјаснити својом логиком одраслих, али који могу задовољити дечју логику.

Иако дете тога није свесно, његова склоност ка прикупљању предмета од помоћи му је при стицању потпунијег сазнања о предметима. Она му помаже да их разврста, поређа у низове и пореди међу собом. Дете тако све разврстава у категорије које не може увек разјаснити ни само себи, али које при свем том постоје и омогућују му да се определи на свој начин усред многострукости бића и ствари који га окружују.

Мало помало, школска настава ће омогућити да се овај лични поглед на ствари замени објективнијим појмовима. Настава ће моћи, уосталом, да са педагошким циљем корисно примени ову ученичку склоност ка прикупљању предмета самим тим што ће јој давати правац и што ће је контролисати. Дете може доносити собом све оно што га интересује, као што се ради у нижим разредима Декролиевих школа, па све то разврставати и стављати у преграде, које овога пута одређује сам учитељ: непрерађена и прерађена грађа, минерали, биљке итд.

Склоност ка скупљању може потрајати и после десете године, али тада није тако општа, а притом је све сличнија склоности ка прикупљању код одраслих. Иако је и тада прилично често променљива, она се ограничава само на један или на неколико предмета — на марке,

поштанске карте, инсекте итд. Осим тога, склоност ка прикупљању даје повода детету да развије читаву трговину која је за њега нова и којом се све више одушевљава. Прикупљени предмети имају сада извесну трговачку вредност, по којој су највећма и интересантни за дете. Оно стога и настоји да повећа своју збирку куповином или разменом, а његово скупљачко самољубље и његова тежња да се такмичи и превазиђе своје другове само подржавају и активирају његову склоност ка прикупљању.

ВАСПИТНЕ ИГРЕ

Васпитачи су већ давно дошли на мисао да у васпитне сврхе употребе једну тако природну функцију као што је игра. Ту мисао већ је изрекао и Русо, као што је изрекао и многе друге које се тичу васпитања, а применили су је најпре Итар, а потом и Сеген. Ова двојица припремили су читав низ васпитних игара, које су нарочито желели да примене у обуци душевно застале деце.

Овим идејама инспирисао се и Фребел, који се нарочито интересовало за сензомоторне игре за малу децу. Те игре претстављале су велику новину и у своје време имале много успеха, а сада нам се чине сувише апстрактним и одвећ условљеним логиком одраслих.

Полазећи од Сегенових радова, г-ђа Монтесори недавно је припремила и читаво градиво које треба да послужи развијању дечјих чула и покрета и да у исти мах омогући давање првих појмова из читања, писања и рачуна. Али, упркос стварним успесима, и ово градиво одликује се одвећ апстрактном једноставношћу и не узима из живе стварности бића и ствари довољно оних елемената који су деци познати.

Због свега овога, васпитне игре д-ра Декролиа претстављају озбиљан напредак у решавању овога питања. Оне омогућују да се, у облику томболе, искористе слике стварних предмета и тако дају деци појмови о простору, времену, бојама, броју итд., при чему се ови могу и мењати.

2) ЦРТАЊЕ

У симболичкоме реду, цртање чини прелаз од говора ка писању. У извесном тренутку детињег душевног развика оно је нека врста транскрипције мисли којом се допуњује и утврђује говор, а наговештава писање. С друге стране, цртање је једна од спонтаних делатности, као што је то и игра. Дете је по својој природи склоно цртању, као што је по својој природи склоно и говору. Његово цртање, као и његово говарање, социјализују се тек доцније. Због тога и треба разликовати две главне фазе које немају подједнаку вредност за предмет којим се бавимо.

ГЛАВНЕ ФАЗЕ ЦРТАЊА

Идеографска фаза је прва по реду и за нас од највећег значаја. У току ове фазе не постоји тежња да се цртањем репродукује стварност, или се пак томе тежи на веома околишан начин. Цртање је тада управо начин транскрипције мисли, логичке транскрипције, при којој се дете труди да изрази више но што зна и мисли о ономе што види.

Из овога проистичу све заблуде и све празнине које нам се чине очевидним, а које на крају крајева не показују ништа друго до разлику у гледиштима. Оно што се дете труди да претстави на сасвим спонтан начин није ништа друго до његов душевни живот, који постаје тако богат у ово доба: детиње тежње, његови интереси, његова знања и његове жеље. У своме апстрактном облику, говор често није у стању да све то изрази, док цртање потсећа на толико више ствари уколико је безобличније. Због тога цртање пружа врло драгocene податке за упознавање детињег душевног живота, нарочито кад се човек стара да прати дете при цртању, при чему ово пропраћа свој цртеж својим објашњењима, и кад се према потреби, траже од њега допунска објашњења или каква прича.

Физиографска фаза настаје прилично касно. Дете се више не труди да транскрибује своје мисли, већ да забележи оно што констатира његова чула. Душевни живот је сада од мањег значаја него ли сам облик, па се стога цртање и одликује мањим душевним богатством, ма да постаје тачније. Ако изузмемо обдарене, можемо рећи да цртање отада постаје све мање интересантно, па се дете њиме ретко и бави, сем ако га на то не потстичу. Њега и сами часови цртања интересују у сасвим осредњој мери, те постају само досадна обавеза. То долази отуда што цртање све више губи од свога унутрашњег смисла, тј. оно у чему је дете и налазило његову оправданост, и што све више преовлађује крути академизам.

Физиографско цртање почиње се јављати око осме године, па и тада веома бојажљиво. Појаву ове фазе код деце проучио је Кларк посредством двају огледа, које наводи Рума (76). Кларк је наредио ученицима који су похађали четири различите школе да нацртају јабуку хоризонтално прсбодену ражњем и стављену укос испред цртача. Од 408 ученика између шест и шеснаест година, 137 њих нацртали су ражањ кроз целу јабуку, док су 150 њих нацртали само крајеве ражња ван контуре јабуке, а њих 121 нацртали су ражањ онако како су га видели. При другоме огледу, који се састојао у томе што је ваљало нацртати књигу окренуту цртачу под углом који чине леђна и исечена страна, на 128 од 274 цртежа књига има много страна, на 66 дат јој је погрешан

положај, али тачан број страна, а на 78 нацртане су само стране које се виде и тачно је означен однос међу њима.

Ако се цртежи среде по дечјем узрасту, може се констатовати да пре своје навршене седме године дете и не покушава да обележи положај књиге према себи, па ни тачан број страна, ни њихов однос, ни потпун нацрт украса на корицама, већ просто црта неку књигу са свима споредним и битним појединостима на које га упућује његова претстава о књизи. Доцније, око осме године, деца почињу покушавати да нацртају оно што је дато, и то потпуно, као целину. Тада се испољава тежња да се положај књиге и њен облик претставе бројем делова и њиховим односом. Деветогодишња деца цртају укосо горњу страну књиге у 45 од сто случајева, а само у 35 од сто случајева и тачан број страна, док се угао црта онако како га треба нацртати само у 10 од сто случајева. Иако дете у почетку брка све ове ствари, оно поступно напредује, тако да у четрнаестој години вешто црта стране, а око дванаесте и њихов однос (Рума, 76).

РАЗВОЈ ЦРТАЊА

Дете спонтано црта готово искључиво људска и животињска бића, па ћемо стога еволуцију тих цртежа сматрати као општи облик описивања.

СТАДИУМ ШКРАБАЊА

Овај стадиум почиње између друге и треће године. То је у почетку чисто мускуларна манифестација. Дете држи писаљку целом шаком и произвољно повлачи црте по хартији. Оно тада укратко пролази кроз етапе које је Бине констатовао код крајње анормалних. Црте се најпре повлаче у свима правцима и често прелазе површину хартије. Мало помало, оне се свде на границе које се желе, па се и писаљка боље држи у руци и више је у додиру с хартијом. С друге стране, црте које се у почетку повлаче у свима правцима добијају све једносбразнији правац, обично кос, почињу с лева на десно, а покаткад имају и облик спирале.

Ово шкрабање у почетку нема никаква смисла чак ни за дечји дух, већ је просто изражај сензомоторног интересовања. Међутим, кад когод из околине упита дете о томе шта претставља његов цртеж, догађа се да оно означи ову или ону црту свога безсбличног цртежа као црту која претставља овај или онај предмет. Али и тада је у питању само детиња жеља да задовољи оне који га потстичу на цртање, те се и смисао истог цртежа може мењати онолико пута колико се то захте.

Мало помало, дете ипак почиње схватати визуелни однос између стварних предмета и њихове графичке слике, ма како ова била несавршена, па и објављује које предмете намерава да нацрта већ повученим цртама.

СТАДИУМ ГЛАВНОГА ПРАВЦА

Овај прелазни стадиум заслужује такође помена. Цртање више није проста намера, већ се у њему огледа тежња за уобличавањем и претстављањем предмета. Оно што се тада најпре ставља на хартију јесте главни правац предмета. Тако деца цртају човека вертикалним, а животињу хоризонталним цртама. То показују и веома zgodни примери које наводи Рума (76) у својој студији о детињем графичком говору. А ево једног таквог типичног примера: „Ивона, којој је три и по године, црта свога тату. Она повлачи једну основну дебелу црту и каже: „То је тата“. Овој главној црти она додаје и две друге у истој правцу, тако да се једним својим делом укрштају с првом, па вели: „То су татине ноге.“ Свему томе сна најзад додаје и једну хоризонталну црту, коју повлачи у попречном правцу, и објашњава је: „То је татин пас.“

СТАДИУМ ПУНОГЛАВЦА

Овај стадиум настаје кад дете има три и по до пет година отприлике. Дечји цртежи бића у овоме стадиуму одликују се нарочито тиме што немају трупа. Дете црта главу и ноге скоро увек, најчешће и поједине делове лица, док руке покаткад изоставља.

Ове човечулке-пуноглавце деца цртају спреда, док животиње цртају отпрве с профила. Главу и труп животиња деца цртају једном једином кружном или овалном цртом, додајући томе различити број ногу, а често и реп. Чињеница да дете црта човечулке с лица а животиње с профила сасвим се лако објашњава жељом да се нацрта што више познатих појединости, а исто тако и техничким тешкоћама различите врсте.

Теже је објаснити постојано изостављање трупа, а доста често и руку на дечјим цртежима. Мислило се с доста разлога да труп нимало не интересује дете стога што му не може послужити ни у игри ни при задовољењу његових потреба. Према томе, детињу пажњу није привлачио овај мало интересантан део његове личности, па га је оно стога и заборавило у номенклатури познатих одлика коју изражава цртањем. Али се не може узети да је исти случај и с рукама, које у свему играју веома активну улогу. Могућно је да их дете и не заборавља, али их хотимице изоставља, не би ли тако избегло техничке тешкоће које настају због изостављања трупа. И, доиста, могу се констатовати велика

колебања код деце која их цртају: док их једна додају лицу, дотле их друга надовезују на ноге, а трећа их стављају тамо где се секу црте лица и ногу.

Укратко, стадиум пуноглавца одликује се тиме што се дете готово искључиво интересује за претстављање лица, на којем су често означене очи, нос, уста, а покаткад чак и коса или уши.

СТАДИУМ ПОТПУНОГ ПРЕТСТАВЉАЊА

По мишљењу Лене Пертриц, која је испитивала цртеже деце од три до тринаест година, претстављање трупа и свих главних делова тела у нормалним приликама може се констатовати и пре навршене пете године. „Кривуља присутности трупа показује доиста учестаност од 50% код четворогодишње деце, од 82% код петогодишње, од 92% код шестогодишње и од 98% код осмогодишње." (Навод у Румину делу).

У ово доба појединости све више добијају у значају. Поједини делови лица најчешће се означају још у стадиуму пуноглавца, да би, у различито доба, сви прошли кроз исте фазе: (1) најпре се појединост означаје као таква, без обзира на њен положај, тако да се, на пример, нос црта ван лица, са стране осталог цртежа; (2) појединост се потом своди на границе лица; (3) најзад се дете почиње старати да их постави на одређено место и у томе успева.

Очи се најраније означају, и то тако да се у почетку где било ставља само једно, велико око; потом дете црта оба ска, али једно изнад другога, док их најзад не почне цртати водоравно, на истој висини.

Нос се на дечјим цртежима јавља после очију, а покаткад и после уста, која могу бити обележена кружном цртом, тачком или правом. У устима су често уцртани и зуби.

Уши се појављују још доцније, а исто тако и коса, што је чешће код девојчица, док брада нарочито интересује мушку децу. Врат се ретко кад црта у ово доба.

Пре но што ће нацртати ноге, стопала, па и прсте на ногама, дете обично црта руке са шакама и прстима. Притом, оно задуго претставља прсте на рукама и ногама већим бројем ситних и веома размакнутих црта, тако да шаке и стопала имају облик вила или грабуља.

Најзад, у првим цртежима одела могу се запазити ове три етапе: (1) етапа голе особе; (2) етапа провидног одела, тј. одела које је доцртано преко нацртане голе особе, и (3) етапа одевене особе.

Обично се сматра да се накит чешће налази на цртежима девојчица него на цртежима дечака. По Отмару (16), међутим, не би било тако: 43% дечака од осам до дванаест година украшавали су своје

цртеже (дугмад, заставе, цигаре итд.), док се вођење рачуна о тим појединостима могло запазити само код 16% девојчица. Осим тога, по Отмарову тврђењу, мушкарци као да боље облаче нацртане особе него девојчице, док би се за ове могло рећи да уносе више реализма у своје цртеже.

По Лени Пертриц, коју наводи Рума, учестаност извесних појединости с обзиром на дечји узраст изгледала би овако:

	4 год.	5 год.	6 год.	7 год.	8 год.	9 год.	10 год.	11 год.	12 год.	13 год.
Стопала	39	83	92	93	94	98	98	97	98	98%
Руке	45	67	71	80	76	85	93	90	95	95%
Врат	8	22	20	37	51	63	79	79	90	93%
Коса	6	26	27	32	38	58	70	65	73	82%
Шешир	34	60	70	78	78	80	82	90	85	80%
Дугмад	30	34	34	50	50	54	52	82	78	85%

Дечји цртежи животиња у овоме стадиуму одају старање да се с већом тачношћу цртају поједини делови главе и тела. Дете се исто тако труди да истакне разлику између двоножаца и четвороножаца.

СТАДИУМ ПРОФИЛА

Прелаз од цртања спреда ка цртању с профила није нагао. Занимљиво је да дете додаје своје цртежу с лица и неке појединости профила, па тек доцније успева да потпуно претстави профил. Очевидно је да се најпре цртају упадљивији делови профила, као што су стопала, после којих се цртају нос и коса, па тек онда мање значајне појединости, као што су дугмад, брада, шешир и лула.

Најзад, деца могу потпуно нацртати главу у профилу на телу цртаном с предње стране, при чему се и симетрични удови цртају с предње стране из истих техничких разлога из којих је тако нацртан и труп.

Приликом испитивања цртежа 2000 енглеске деце, Лена Пертриц је овако одредила појаву појединих делова тела:

	4 год.	5 год.	6 год.	7 год.	8 год.	9 год.	10 год.	11 год.	12 год.	13 год.
Стопала с профила	15	54	66	73	78	87	83	88	79	85%
Нос	6	34	46	65	76	79	81	81	77	76%
Очи и уста	2	11	16	31	46	47	61	64	68	71%
Руке	1	5	11	24	39	42	61	64	65	70%
Труп	1	5	7	16	30	36	41	50	59	62%

Напоследку, дете потпуно усваја профил и на подједнако лак начин црта лица у једном или другом положају, што зависи од тога како их треба дати.

МЕНТАЛНА И ВАСПИТНА ВРЕДНОСТ ЦРТАЊА

Цртање зацело није спонтана делатност која се испољава независно од детиње опште психичке делатности. Напротив, постоје веома тесни односи између способности за цртање и способности за рад уопште. Те односе је у Женевској психолошкој лабораторији, по упутствима професора Клапареда, покушао да тачно одреди Иванов (71) који је испитао 9764 цртежа школске деце. Њему је најпре пошло за руком да утврди да је много већи проценат снажних ученика међу dobrим цртачима неголи међу лошим. Исти однос је утврђен и у погледу на писање, земљоспис, историју, ручне радове и француске саставе; напротив, веома је тешко утврдити тај однос кад су у питању рачун и језици. Овде је, дабогме, реч о добрим или лошим цртачима, док би било нарочито интересантно сазнати за однос између интелектуалних одлика и веће или мање детиње спонтане графичке делатности. Али нема сумње да се у знатној мери једно може извести из другог.

Спонтано цртање је, дакле, погодно средство за проучавање дечје интелигенције. Али оно је, поврх тога, још и погодно средство за развијање интелигенције. Због тога је, отпре неколико година, спонтано или слободно цртање постало неопходан помоћни предмет у настави. Слободно цртање већ се примењује у многим школама, како за илустровање поука из стварне наставе и фиксирање сећања на испричане или виђене догађаје, тако и ради потсећања на учињену посету. Оно би се исто тако могло корисно применити и у већем броју наставних предмета, што Декроли истиче с нарочитом похвалом. На тај начин детету би се пружила могућност да састави читав један речник, који би био његова лична творевина и који би му био увек од користи, па било да га само разгледа, било да у њему тражи обавештења.

В) ФУНКЦИЈЕ ЗА СТИЦАЊЕ ИСКУСТВА

Детињство није ништа друго до дуго почетништво. Новорођенче долази на свет с бескрајно малим физичким могућностима, тако да може вршити само најосновније радње, које су у тесној вези с одржањем његова живота. Притом, оно се чак не може само ни хранити.

Очевидно је, дакле, да су детиње психичке могућности још мање. У овој области за дете је доиста све ново, а већ смо видели кроз које је етапе прошло и чему је све било изложено пре но што су се обра-

зовале и развиле његове прве перцепције, његови покрети, па и његова способност да изрази афективна стања. Било је потребно да се у ту сврху покрену посебне психичке функције, које се и саме поступно развијају, а које у ово доба постају значајније од осталих.

Функције за стицање искуства јесу: (1) пажња, којом се прати и фиксира искуство; (2) памћење, које прикупља и чува стечено искуство, и, најзад, (3) асоцијација, која удружује различита искуства и припрема за нова.

Што је значај ових функција тако велик у ово доба, то долази отуда што су тада и околности за њихов развој необично повољне. С једне стране, дете већ располаже свим сензитивно-моторним механизмима који су неопходно потребни за слободно функционисање његове психичке делатности а, с друге стране, оно још не може да се ослободи непосредног искуства нити пак да се не обазире на непосредне могућности. Због тога оно готово искључиво живи у конкретном. Оно се бави прикупљањем све већег броја слика, које добија преко чула, и увежбава се да на надражаје реагира на све различитији начин, при чему су ипак ове реакције уско условљене надражајима. Укратко, детињи живот у ово доба је у великој мери спољашњи, па се и његово интересовање поводи за сликама које добија у средини у којој живи и за могућностима за рад које налази у тој средини. Дете добро схвата само оно што види, чује и додирује, и то само утолико уколико може видети, чути и додиривати. У ово доба свога живота дете показује своју живу жељу да сазнаје, да што има и да врши огледе. Оно је радознало за све, па се не може скрасити док само не види како је што начињено и за што се корисно може употребити.

Душевни живот детета од шест до седам година, као и живот примитиваца, заснива се, дакле, нарочито на функцијама за стицање искуства, а особито на конкретном памћењу, које у извесној мери надокнађује оскудицу способности за психичку прераду.

1) ПАЖЊА

Раније је интелектуалистичка психологија схватала пажњу као усредсређивање духа на дати предмет, при чему се искључују више или мање сви остали. И сам Рибо је дефинисао пажњу као „интелектуални моноидеизам са спонтаним или вештачким прилагођавањем индивидуе“. Међутим, он је већ нарочито истицао значај моторног механизма и наводио ове Модслејеве речи: „Онај који није у стању да влада својим мишићима, није у стању ни да пази“.

Изгледа да се појам пажње доиста мора проширити. Пажња је уствари основни психички феномен, онако исто као што је основни пси-

хички феномен и афективни живот, с којим је она у врло тесној вези. Као таква, она с једне стране зависи од органскога стања, док с друге утиче на целокупну психичку делатност. Она проистиче из напора организма да се прилагоди новој ситуацији, из једне врсте напона који доводи до акције, па је, према томе, и сама акција.

ФИЗИЧКИ УСЛОВИ ЗА ПАЖЊУ

Пажњу условљавају покрет, дисање и крвоток.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ПЕСНОВАЦ

1) ПОКРЕТ КАО УСЛОВ ЗА ПАЖЊУ

Ми смо указали на разлику двојаког грчења мишића: спорих тоничних, која дуже трају и изискују мали утрошак енергије, и наглих клоничних, која мало трају, а изискују велики утрошак енергије. Прва проузрокују мишићну тоничност, што је први услов за покрет, док друга производе сам покрет.

Док пажња траје, ове две врсте грчења ступају у дејство с различитим улогама. У том случају од највећег су значаја тоничка грчења. Пажња је пре свега став ишчекивања пред новом ситуацијом. Она је сама по себи извесно моторно прилагођавање, које се пре свега испољава на тај начин што се појачава нормални мишићни тонус, што настаје хипертонија, дакле, а ова се субјективно одражава у једном јасном осећању напетости. Али хипертонус ишчекивања није неко недиференцирано стање, већ оно садржи у себи и зачетак акције, тј. јачу напетост у правцу мишићних група које треба да остваре потребно прилагођавање. Тоничка грчења доиста служе као припрема за клоничка; она омогућују њихово ступање у дејство у облику покрета, и то при најмањем надражају. Њихов типичан облик је став вребања, који се уствари састоји у прикупљању свих снага с већ одређеним правцем затегнутости оних мишићних група које треба да ступе у дејство, као што је, на пример, случај приликом напада или бекства. Тај став са зачетком акције, који је последица хипертоније, и јесте битни моторни чинилац пажње. Он се покатад изражава једном нарочитом мимиком: намрштеним обрвама, упола затвореним очним капцима, борама на челу итд., што знатно зависи од природе пажње: видна, слушна, моторна, интелектуална итд.

У погледу на покрете, међутим, пажња се не своди на један став. Томе ставу придружују се као секундарни пратиоци клонична грчења, која се јављају у облику случајних акција потстакнутих спољним утицајем. Тако тежња за подражавањем може изазвати нехотичне покрете с почетком акције у случајевима кад је пажња необично јака. Такви су

и асоцирани покрети, који нису ништа друго до права ненормална грчења мишића, а који су нарочито упадљиви кад је, напротив, пажња умерена. Ти покрети олакшавају усредсређивање: жватање, добовање прстима, шетање тамо амо.

ДИСАЊЕ И КРВОТОК КАО УСЛОВИ ЗА ПАЖЊУ

Иако су код одраслих од релативно малог значаја, ови услови су веома значајни код деце, која су утолико зависнија од ових функција уколико су млађа.

За време трајања пажње, код деце се може запазити један посебан ритам дисања, назван Cheynes-Stokes-овим ритмом, који се исто тако јавља и код одраслих у сну и дубокој замишљености, као и у извесним патолошким стањима. Тај ритам одликује се наглим слабљењем дисања и прекидом даха, после чега настаје поступно појачавање с претераним удисањем ваздуха и завршним уздахом.

Овим двама фазама у дисању одговарају код деце два сасвим одређена трајања пажње. У прво време пажња слаби. То долази отуда што се за време пажње уопште умањује покретљивост, па се често јавља и непомичност индивидуе, која је пскаткад потпуна. Еле, ти покрети и угљена киселина углавном и потстичу на рад центре за дисање који се налазе у продуженој мождини. Због тога дисање брзо слаби, па може и престати, а смањује се и прилив крви у центре у можданој кори. Последица свега тога је умањена способност за пажњу.

После ове фазе настаје друго време, кад пажња достиже свој максимум. Слабљење дисања изазива повећање угљене киселине у крви. Центри за дисање, у које притиче крв с већом количином угљене киселине, добијају тако нов потстицај, па се и дисање поступно убрзав до мање или више упадљивог претераног увлачења ваздуха, које се завршава уздахом. У погледу на то, довољно је посматрати дете предано игри, па видети како се мења његов ритам дисања и чути како тишину његове пажње прекидају доста чести уздаси.

У току овога периода претераног увлачења ваздуха у плућа, диафрагма, један од главних мишића у прибору за дисање, врши улогу шмрка који потискује крв из великих трбушних крвних судова. Својим спуштањем у тренутку кад се испушта дах, диафрагма потискује крв из трбуха ка мозгу, те се тако мождани крвни судови испуне крвљу, што повољно утиче на психичку делатност, а нарочито на пажњу. Потом услед оксидисања крви, што је, опет, последица убрзаног дисања, центри у продуженој мождини престају примати надражај који је раније изазивала угљена киселина, те дисање поново слаби, и тако се све то по-

навља. Тако се, ето, код деце, нарочито млађе, пажња указује као функција органских ритмова, па јача или слаби у исто време кад и ови.

Остале промене у циркулацији крви, као што су убрзавање или успоравање срчаних откуцаја итд., не зависе од саме пажње, већ од напора који ову најчешће прати.

ОБЛИЦИ ПАЖЊЕ И ЊЕН РАЗВОЈ

Пажња се и код одраслих може јављати у различитим облицима који преовлађују у различито доба детињег душевног развитка.

ПАСИВНА ПАЖЊА

Пасивна пажња постоји у најраније доба живота. Кад дете има две до три недеље, његов поглед лута тамо-амо без одређена циља, али се већ почиње и задржавати за тренутак на особи која се нагиње над њим и говори му, на ствари којом се маше пред њим или на пламену шибице која се с праском пали пред његовим очима. Та спољна драж изазива детињу пажњу, ма да је још не може задржати. Због брзе исцрпености дете може поново обратити пажњу на неки предмет тек на потстицај новог надражаја. Тако одојче, на пример, није у стању да прати пламен шибице, ако се овај премешта, при свем том што је на њему у почетку задржало свој поглед. Оно, речју, не чини ништа само од себе, већ само допушта да његову пажњу привуче неки спољашњи и тренутни потстицај. Његова пажња непрестано прелази с предмета на предмет, поводећи се за спољашњим околностима и не задржавајући се ни на чему, па, вероватно, и не остављајући богзна каква трага у свести.

ХОТИМИЧНА (НАМЕРНА) ПАЖЊА

Мало помало, међутим, дете већ и у току прве године свога живота постаје способно за постојанију пажњу, која изискује више његовог личног учешћа. Ова пажња преовлађује током првих седам година живота. Овога пута пажњу одређују и одржавају унутрашњи осећаји, који су у вези са задовољавањем детињих тежњи. А то значи да су тада побуде за пажњу исто тако различите као и саме тежње и да се развијају напоредо с тим тежњама.

Међу овим тежњама треба најпре поменути нагон за самоодржањем. Дете, наиме, постаје пажљиво за све оно што је у вези с његовом исхраном. Оно пажљиво прати припреме за дојење, а његову пажњу тешко је скренути на што друго док доји. Доцније се његово интересовање проширује и на све оно што се може јести.

И стварење тежњи које су у вези с кретањем, говором и чулним опажањима прати све постојанија пажња. Скупне, васпитне и екстензивне тежње могу се испољити само онда ако су довољно јаке да могу привући детињу пажњу. Да би се могла потстаћи детиња пажња и да би она постала трајна и потпуна, потребни су јаки интереси који се конкретизују у непосредноме задовољавању. У погледу на ово, игра заузима прво место. Она је доиста у складу с неодољивом тежњом деце да у њој нађу опипљивих задовољења. Због тога је дете и способно да се игри ода у толикој мери, да и заборави на спољни свет. Пажња је, дакле, доиста постала активна, али она не делује на примитиван начин, већ само прати јаке тежње, које њу потстичу и одржавају готово без напора.

ПАЖЊА ПРАЋЕНА НАПОРОМ

Овај облик пажње јавља се веома касно. Таква пажња производ је васпитања и увежбавања. Она је то нарочито у школскоме периоду, тј. у време од седме до дванаесте године, када се и развија.

Уместо неодољивих тежњи и јаких интереса који се непосредно задовољавају, појавиће се интереси са slabим потенцијалом и секундарне тежње. Дете више неће спонтано обраћати пажњу на неки предмет, као што је био случај док су имала превагу два ранија облика пажње, већ ће за то бити потребни дуже васпитавање и околична средства. Задатак који ваља изградити и лекција коју треба научити далеко су од тога да буду довољни потстицаји. Такве потстицаје треба заменити мање непосредним побудама, као што су страховање да се посао не сврши како треба, жеља за одобравањем, склоност ка наградама и потстрекавање самољубља. Затим, кад све већ пређе у навику, за приступање послу биће довољне и веома слабе побуде. Укратко, дете се навикава да јаке интересе, који доводе до непосредних и опипљивих задовољења, замењује интересима који су везани за рок и који допуштају само остварење даљих, а често и проблематичних добити.

Пажња, дакле, треба да се одржава сама собом из побуда које немају везе с често непривлачним предметом на који се обраћа. Није никакво чудо што је тада прати осећање напора, које се испољава у појавама заостајања и уздржавања: у задржавању даха, у убрзавању, а затим у успоравању ритма срчане радње и у скупљању мишића.

На овоме највишем облику пажње заснива се и развитак детињег сазнања. Само поступним увежбавањем дете се навикава да своју пажњу скреће на предмете који сами собом не могу да је привуку ни задрже. Тако дете прекорачује границе конкретног домена свога свакодневног искуства и постаје кадро да мало помало приступа и мање непосредним интелектуалним датима.

2) ПАМЋЕЊЕ

ДЕФИНИЦИЈА ПАМЋЕЊА

Памћење није, као што се тврди у дефиницијама неких писаца, само чисто и једноставно задржавање и репродуковање ранијег искуства; оно је, поред тога, нарочито „успостављање једног ранијег стања личности са свим оним што то стање садржи у себи“ (Дига, 90).

Да би памћење могло постојати, потребно је, према овоме, да се своме ја дода сећање на раније искуство, па да тако то раније искуство добије субјективно, лично обележје, у чему и јесте његова права вредност. Ово уврштавање ранијег искуства у целину наше личности, — уврштавање за које је потребно нарочито сређивање и прилагођавање искуства — уствари је битнија одлика памћења од самога локализовања запамћене појаве у времену и простору. Дига стога и каже да је „сећање један осећај, једна идеја, каква било психолошка чињеница, која је у вези с нашом повешћу, а коју ми посматрамо као одређени тренутак или одређени догађај у своме душевном животу. Одузмемо ли памћењу његово лично обележје, тј. оно што га спаја с нашим индивидуалним ја, ми га самим тим уништавамо. Према томе, памћење не сачињавају нити су у основи његове природе његова постојаност и способност да се у свести поново јави оно што је запамћено, већ је његова суштина у његовој субјективности, у његову односу према личности“.

ВИДОВИ ПАМЋЕЊА

Очигледно је да се појава памћења, као и свака друга психичка појава, само произвољно може рашчланити на саставне делове. Што се психолози слажу у томе да ту појаву посматрају у различитим видовима, који су у неку руку видови памћења, то долази отуда што ју је тако лакше проучавати.

УСВАЈАЊЕ

Усвајање може бити спонтано, без јачег активног учешћа субјекта. Оно тада зависи од интензитета надражаја и његова афективног значаја, а затим од мање или више рецептивних диспозиција субјектова духа и понављања надражаја.

Усвајање може бити и хотимично тј. такво да изискује извесан напор субјектове пажње. Такво усвајање очевидно зависи од интензитета уложеног напора, па било да се тај напор улаже у тренутку, било у континуитету или приликом понављања. Понављање у овом случају постаје значајан чинилац за проширење мнезичкога поља. Други чинилац

тога проширења, који је обелоданио Јост, јесте временски размак између понављања. Јост је показао да се „један низ слогова, који су већ прочитани неколико пута, али не онолико пута колико би било потребно да би се могли запамтити, лакше може потпуно научити ако се подели у три низа, тако да се сваки учи у току једнога дана, него што би био случај ако би се цео велики низ учио за цигло један дан. Просечни резултати показују да је после тридесет понављања у току једнога дана било потребно још 6.5 понављања за потпуно савлађивање целог низа слогова, а само 5.5 после десет понављања дневно за три дана. Према другим резултатима, било је потребно 11.5 понављања у првоме, а 9.7 у другом случају." (Навод у Пјеронову делу, 89).

Далеко од тога да буде неограничена, способност усвајања је, напротив, веома скучена, па ма се употребљавала и свака средства. Она веома брзо губи сваку практичну вредност, као што то показују неки Бинеови огледи. Док се 11 бројки могу запамтити за 4 секунда, за 13 бројки потребно је 38, а за 14 бројки 75 секунда, а ако се удвостручи број цифара, потребно је четрдесет пута дуже време за њихово усвајање. И сам Диаманди, који је располагао необичном рачунском способношћу, могао је да запамти 200 бројки после рада који је трајао два часа и четврт.

ПАМЋЕЊЕ И ЗАБОРАВ

Можда ниједно сећање не ишчезава потпуно, што као да потврђује и чињеница да, у извесним изузетним околностима, поново оживљавају слике које су нам се чиниле заборављеним. Али практично ваља узети у обзир само ефикасно одржавање сећања у свести. То значи да се могу сматрати као доиста очувана само она сећања која се могу изазвати без велике муке у погодном тренутку. Полазећи од тог гледишта, можемо рећи да је способност одржавања сећања у свести веома ограничена. То се нарочито може запазити код деце, као што су показали Бине и Анри. Ако се деци стави у задатак да науче речи подељене у три низа, она успевају да одмах и тачно понове сваки низ. Напротив, ако се, после троструког понављања, затражи од деце да изврше општу рекапитулацију научених низова, видеће се да су она већ заборавила две трећине речи. Кад су у питању бројке, деца заборављају још и брже. Најзад, ако се деци стави у задатак да добро запамте десет необичнијих ствари, па се потом, после 48 часова, затражи да понове што су запамтила, констатује се да деца од шест година могу поновити 5, деца од седам година 6, деца од осам и девет година 7, деца од десет година 9, а деца од једанаест година 10 ствари, тј. цео низ.

Схваћен не као губитак ранијег искуства већ као неспособност да се сетимо тога искуства у повољним околностима, заборав обухвата широке отсеке наше прошлости. Изузев можда рани период живота, заборав можемо сматрати као услов за памћење и као потребно олакшање нашег душевног живота.

РАСПОЗНАВАЊЕ И ЛОКАЛИЗОВАЊЕ

Распознавање је осећање „већ виђенога“, — осећање које се јавља пре но што ће се обновили раније стечено искуство. Оно је супротно осећању новине које прати још недоживљено искуство. То осећање „већ виђенога“ може бити мање или више разговетно. Оно се чак своди на прост утисак познатости, а час се у сећању јављају и све појединости места и времена које су у вези с ранијим искуством. У последњем случају имамо распознавање с локализовањем. Локализовање се пак може вршити и у непосредном облику кад је сећање везано за датум или место у простору, а може се вршити и помоћу асоцијације кад сродна сећања олакшавају распознавање. Најзад, локализовање се може вршити и закључивањем, кад мисао одређује и проверава трагање.

ПОТСЕЋАЊЕ

Еволуирање је укратко спајање сродних или сукцесивних стања. „Првобитно, вели Пјерон (89), нема издвојених стања, већ постоји само повезаност тих стања, тако да се, чешћим понављањем, ствара све јача мнемоничка веза међу њима, која постаје императивна; кад се сећањем изазове једно од тих стања, друга се утолико брже јављају за њим уколико је истакнутија одлика која је потребна за њихову међусобну везу. То је Тембов и Марбов закон, који је недавно проверио Мензерат.“

Потсећање може бити аутоматско, као што је случај кад ученик понавља напамет научену лекцију. Тада су везе које удружују разне елементе тако уске да се не могу раскинути: ученик за дуже време није у стању да одговори на питања која се односе на научени текст.

Насупрот томе, потсећање може бити засновано на логичкој и смишљеној асоцијацији. Уместо простих веза додире које више сметају но што помажу, успостављају се везе по сличности које се изналазе разумом и које чине асоцијацију гипкијом, тако да се чланови могу премештати према потребама еволуирања.

НЕСРЕЂЕНО И СРЕЂЕНО ПАМЋЕЊЕ

Несређено памћење налази се у своме чистом стању само код деце. Такво памћење може се констатовати и у извесним патолошким

случајевима (код имбецила с изванредно развијеним једностраним памћењем, код неких манијака итд.). Оно се образује спонтано и нехотично. Чињенице се слажу без активног учешћа субјекта и без његова напора да што научи или запамти. Сећање такође измиче свакој контроли и свакој акцији индивидуе, те се ова стога њиме мало може и користити.

Иако не увек у оволикој мери, ово отсуство размишљања и напора преовлађује у многим мнемоничким стањима код одраслих. У деце, пак, оно се јавља по правилу. Детињи мозак је доиста у знатној мери пластичан, те се у њему могу без реда гомилати и најнеобичнији појмови, а дете их се може сећати у таквом обиљу, да се такво сећање може изједначити с неспособношћу да се разликују ствари. Довољно је видети само како дете подражава другима и памти покрете, ставове и речи своје околине, чак и онда кад не схвата њихов смисао, па се уверити колико су његова сећања ћудљива, непостојана и неверна.

Сређено памћење, напротив, јавља се прилично касно, а код многих индивидуа никада потпуно не преовлађује. Такво памћење нераздвојно је од активног учешћа субјекта. Утисци се не нагомилавају у свести како било, већ се међу њима врши избор с обзиром на разноликост наших интереса и наших тежњи. Сећање више није фотографски снимак, већ цртеж који је уметник задахнуо својом душом. „Сређено памћење је мучно и часно стечено богатство, па, према томе, доиста наше; ми не можемо допустити да оно буде угрожено или да пропадне, већ умемо да га чувамо као што смо умели и да га стекнемо; ми њиме доиста располажемо и њиме се служимо (Дига, 90).

РАЗВИТАК ПАМЋЕЊА

Прве појаве памћења код мале деце могу се запазити веома рано. Памћење се јасно испољава већ од трећег месеца. Између трећег и шестог месеца дете већ веома разговетно осећа шта му је блиско а шта туђе. Оно се узбуђује кад угледа страну особу или се нађе на непознатом месту, а смеши се особама које добро познаје и пружа руке у правцу познатог предмета. Али то бива кад се детету пружа могућност да чешће обнавља своја сећања; иначе, осећање познатости ишчезава.

Међутим, дете око осам до девет месеца распознаје особе из своје околине и после три до четири дана. У деце од годину дана *распознавање* је сасвим одређено; то више није просто осећање познатости, већ једно специфично стање. Деца од годину и по дана *распознају* особе из своје околине и после више од недељу дана *отсутности*, док се двогодишње дете јасно сећа догађаја од пре више недеља.

Најзад, дете од око три године може веома приближно да локализује своје сећање у времену и простору. Сећање тако постаје мне-

зички акт који се доиста може употребити у корисне сврхе. Прошлост, којој су дотле недостајале перспектива и дубина, постаје у то доба све одређенија, те дете престаје да живи у више мање непосредној садашњици и почиње све више уплетати сећања из свога ранијег искуства у своју садашњу делатност. Међутим, сређивање хронолошких низова почиње тек између седме и једанаесте године (Henri Schmutz). Све дотле памћење остаје веома неуједначено, па и сећање зависи од асоцијација или игре случаја, при чему се, у извесним временским размацима, час заборављају а час поново јављају у свести исте чињенице. Памћење је тада и веома фрагментарно.

Фиксирање сећања почиње већ у првим месецима живота. На њему се и заснивају прве детиње перцептивне и моторне тековине. Доцније се фиксирају сећања на ствари и чињенице, а потом и сећања на речи при стицању говора. С друге стране, обим фиксираних сећања поступно постаје све шири, што се може утврдити и огледима. Ако се, наиме, деци различитога узраста саопштавају све већи низови бројки, онда дете од три године може поновити 2 таква низа, дете од четири године 3, дете од осам година 5, дете од десет година 6, а деца од дванаест до петнаест година 7. Ако се, пак, од деце затражи да именују предмете које су видела непосредно пре тога, онда ће шестогодишње дете именовати 5 од показаних предмета, седмогодишње 6, осмогодишње 7, десетогодишње 8, а једанаестогодишње 9.

Способност распознавања бића и предмета који се налазе међу другима такође расте с годинама. У почетку, распознавање није ништа друго до просто осећање познатог или туђег. Доцније, пак, оно се објективира и допушта све утанчанија разликовања. Ако се од деце затражи да међу непознатим цртежима нађу оне који су им малопре показани, показује се да шестогодишња деца могу пронаћи 5 таквих цртежа, седмогодишња 6, осмогодишња 7, а десетогодишња 8. У једном сличном огледу, који помиње Делакроа, Бернштајн и Богданов показују у скупу девет квадрата, од којих сваки има знак за распознавање, а затим и двадесет и пет фигура, међу којима се налазе и девет првих. При испитивању се показало да осмогодишња деца дају 6 тачних, а 2 нетачна од укупно осам одговора, деветогодишња 6.4 тачних и 1.6 нетачних, а десетогодишња 6.6 тачних и 1.4 нетачних одговора.

Најзад, и трајност памћења постаје све већа. Док се двогодишње дете сећа догађаја од пре више недеља, дотле се у четворогодишње деце трајност памћења проширује на више месеца, а петогодишња деца памте и догађаје који су се одиграли пре годину дана. После временскога размака од 48 часова, шестогодишње дете може репродуковати 5 до 10 запамћених предмета, седмогодишње 6, деветогодишње 7, десетогодишње 9, а дванаестогодишње 10.

Међутим, догађаји из нашега детињства остављају мало трага у нашем памћењу. Прва сећања обично се локализују у времену између друге и четврте године. Та сећања као да случајно избијају из празнине која их окружује, тако да се не може знати зашто су баш она, а не која друга, сачувана од заборава. „Прва сећања већином се односе на краће призоре. Код већине људи постоји доста дуг интервал између првог и другог сећања из детињства; почев од другог сећања пак, човек се обично сећа многих издвојених чињеница и призора, али не може знати њихов хронолошки ред, па често ни дужину интервала“ (Делакроа, у Димину делу, 6). Изгледа да заборавање догађаја из нашега детињства доиста не зависи од недвољне трајности сећања, већ и од дубоког душевног преображаја који се врши између пете и десете године. За то време детињи начин мишљења напушта субјективни и лични, а добија објективни облик. Све оно о чему дете није поново мислило у доба кад преовлађује овај нови и дефинитивни облик мишљења не успева да се задржи у свести и поступно ишчезава.

ДЕЧЈЕ ПАМЋЕЊЕ И ПАМЋЕЊЕ ОДРАСЛИХ

Најраспрострањеније је мишљење да деца много боље памте но одрасли. Такво мишљење поткрепљено је веома значајном околношћу да деца лако уче разне језике. Насупрот томе, међутим, већина испитивача долазе до сасвим опречних резултата, којима се пре може доказати поступно јачање памћења с годинама. Лако је, на пример, доказати да просечан број бројки, слова и речи који се могу запамтити постаје утолико већи уколико је дете старије. По Бурдону, нарочито велик напредак постиже се између осме и четрнаесте године, а потом, све до двадесете године, напредовање постаје све слабије. По Мојману (88), напротив, памћење се споро развија до тринаесте године, а брзо између тринаесте и шеснаесте, док би период пубертета претстављао кулминацију тачку мнемоничке способности, која би остала у истом стању све до двадесет друге или двадесет пете године, кад почиње поступно опадати. Весели такође указује на период пубертета као на период највећег развитка памћења. Ебингхаус (92), који је непрестано посматрао себе сама, ставља време највећег напретка у развоју памћења између тринаесте и петнаесте године, максимални развој у доба зрелости, а знатније слабљење памћења тек после педесете године. Полман такође ставља мнемонички максимум између петнаесте и шеснаесте године и сматра да памћење потом слаби, али се убрзо враћа на ранији максимум, тако да је у двадесетој години исто онакво какво је било у петнаестој, па се може и даље развијати.

Скупа узев, дакле, психолози потврђују да мнезичка способност поступно расте у току детињег развитака, што је на изглед у противречности с уобичајеним мишљењем да памћење достиже свој максимум у детињству, а да доцније опада с годинама. Као што сасвим умесно примећује Пјерон (89), ова привидна противречност потиче отуда што психолози већином не разликују несређено, непосредно и спонтано памћење од асоцијативног памћења, које је засновано на пажњи, вежбању и размишљању. „Оно што се развија с годинама није толико памћење колико пажња“ (Пјерон). Ако је неоспорно да број у свести нагомиланих сећања и могућности асоцијативног сећања расте с годинама, онда је постојаност свега онога што смо стекли памћењем све непоузданија уколико се залази у године, будући да су најранија сећања боље фиксирана и да се дуже задржавају у детињству но што је случај са сећањима зрелог доба. То су на објективан начин показали и Радосављевићеви огледи, из којих проистиче да је постојаност сећања на оно што је раније прочитано највећа код мале деце, а да се доцније смањује с годинама.

„Укратко, између детињства и зрелог доба трајност сећања је све слабија, све мања, док се драговољно фиксирање врши боље; с друге стране, збир сећања се повећава, па се, поред тих тековина, и памћење искоришћава у много већој мери, захваљујући умножавању асоцијативних веза и корелативном умножавању душевних функција, које омогућују поузданије евоцирање“ (Пјерон).

3) АСОЦИЈАЦИЈА ИДЕЈА

ДЕФИНИЦИЈА АСОЦИЈАЦИЈЕ ИДЕЈА

Асоцијација идеја чини прелаз од функција за стицање искуства ка функцијама за прераду тог искуства. Она је већ сложенија од мнезичког сећања, пошто претпоставља не само оживљавање ранијих стања свести, већ и стварање нових односа међу њима. С друге стране, асоцијацијом се не обавља сав посао око прерађивања искуства, као што су мислили асоцијационисти, пошто сама њена спонтаност онемогућује размишљање и деловање логичке мисли на везе које успоставља.

ЗАКОН АСОЦИЈАЦИЈЕ

Тиченер своди овај закон на ове речи: „Кад год доспе до свести какав чулни процес или слика, с њим ће се, по свој прилици, појавити (у облику слика, наравно) и сви чулни процеси или слике који су се истовремено стекли у некој ранијој „свесној садашњици.“ То је оно што можемо назвати законом асоцијације.

ОБЛИЦИ АСОЦИЈАЦИЈЕ ПРЕТСТАВА

Објективно узев, постоји само једна врста асоцијације претстава, а то је асоцијација по додиру у времену и простору. Оваква асоцијација проистиче из тежње временског и просторног скупа да се обнови чим се изазове један од његових саставних делова. То спајање условљено је јединством интереса, идеје или акције које спаја различите елементе скупа.

Ако се пође од нешто субјективнијег гледишта и ако се узме у обзир нарочито каквоћа асоцијације, онда се из асоцијације по додиру могу издвојити још две врсте асоцијација: асоцијација по сличности и асоцијација по супротности.

МЕТОДИ ИСПИТИВАЊА

ПОСТУПАК

Асоцијација претстава испитује се на једноставан начин: лице које врши оглед каже неку реч (индукциона реч), а лице на којем се врши оглед одговара што је могућно брже оном речју која му прва падне на памет (индукована реч). У клиникама се задсвољавају бележењем реакционог времена помоћу хронографа који означаје петине секунда. Лабораториска испитивања изискују већу тачност, па се стога прибегава оваквом решењу: помоћу једног мнемометра показује се, у одређеним временским размацама, по једна реч са стандардизованог списка. При свакој новој речи почиње се кретати казаљка на хронографу, који је спојен с мнемометром једним електричним спроводником, при чему казаљка на д'Арсонвалову хронометру показује стоти, а на Хипову хиљадити део секунда. У тренутку кад ће изговорити реч, субјекат треба да притисне прстом једно дугме и тако прекине струју и кретање казаљки на хронографу. Ово дугме, пак, може заменити микрофон, чија осетљива метална плочица почиње треперити при првим изговреним гласовима, што такође изазива прекид споја. На тај начин одређује се време асоцијативне реакције субјекта.

Било да се оваквим огледима долази до приближних резултата, као што је случај на клиникама, било да се њима постижу тачна мерења, као што је случај у лабораторијама, ваља разликовати два елемента у току испитивања: каквоћу одговора и трајање асоцијативног рада.

КАКВОЋА ОДГОВОРА

Асоцијативне везе између индукционе и индуковане речи могу бити веома различите, па су стога вршени многи покушаји да се оне поброје и класификују. У том правцу нарочито се истичу покушаји В.

Вунта (1883), Крепелина (1892), Бурдона (1893), Ашафенбурга (1896), Цикена (1898), Мајера и Орта (1901) и К. Г. Јунга (1908).

Кад се све те различите класификације среде на донекле произвољан начин, долази се до оваквога прегледа различитих облика асоцијације:

1) Аутоматско вербалне асоцијације	{	по асонанцама =	столица — полица
		по изрекама и пословицама =	курјак — ми о курјаку, а он на вратима
		по понављању	= благ — благ
		по постојаности	=
		по сложеницама и изведеним речима	= лењ — лењивац
2) Асоцијације по односу	{	а) просторне и временске	сензоријелне { хомосензоријелне = зелен — жут
			хетеросензоријелне = бео — благ
		б) идејне	по радњи = птица — илац
			по додиру = сто — столица
			по сличности = лампа — свећа
3) Предикативне асоцијације	{	по контрасту = брз — спор	
		синтетична = трешња — плод	
		аналитична = воће — јабука	
		субјективне = убоности — бол	
		објективне	
		(узрочност	= гас — експлозија
		сврхност итд.)	= проналазак — научник

Ове различите форме асоцијације могу се стећи у једној истој особи. Али је преовлађивање једног варијетета над другим каткада врло јасно и на основу њега могу се одвојити различити асоцијативни типови. Доба, умор, ментални поремећаји, тровања итд. тако исто имају значајан удео у већој или мањој учестаности изазваних реакција оваквог или онаквог реда. Нарочито је Вирцбуршка школа продужила проучавање асоцијације идеја у томе смислу.

ТРАЈАЊЕ АСОЦИЈАТИВНОГ РАДА

Овај други фактор је особито задржао пажњу психолога у току последњих година. Швајцарски психоаналитичари дисиденти мислили су да су нашли бржи и простији поступак од психолошке интроспекције у варијацијама времена латентности, тј. времена које је протекло између изговарања индукционе речи и изазваног одговора. Насупрот онима који су проучавали нарочито позитиван квалитет изазваних одговора, они су се особито задржали на одговорима лишеним смисла, апсурдним, несхватљивим; а с друге стране на асоцијацијама, не само-никлим и брзим, већ оним које су имале време продужене латентности и за које је субјект показивао рефлексiju, колебање, или чак свесну жељу да вољним одговором замени слободно избијање изазване реакције. Било је речи у овим случајевима о „речима - кључевима“ које су се тикале „афективних комплекса“ више или мање несвесних, које је

тада било важно ближе проучити. Они су, дакле, тако проучавали особито модалитете времена латентности, његово просечно трајање према различитим факторима, његовим индивидуалним варијацијама итд.

ОБЕЛЕЖЈА АСОЦИЈАЦИЈА ИДЕЈА КОД ДЕТЕТА

Овде асоцијација идеја мора бити испитана са гледишта квалитета реакције и њеног времена латентности.

ДЕЧЈИ ОДГОВОР

Према добу у коме је дете, могу се утврдити јасна провлађивања једне или друге категорије асоцијација. Квалитет асоцијација идеја детета развија се, као што би се могло очекивати, паралелно са целокупним менталним развитком. Развиће дечје интелигенције и карактерише се тиме што се даје првенство асоцијацијама које све више ствара васпитање.

Пре 7 до 8 год. изазвани одговори су нарочито аутоматског вербалног типа, и то утолико више уколико је дете млађе. Првенство имају асонанце (*bon-top*), понављање индукционе речи, задржавање или понављање једне изазване речи једном дате за све следеће асоцијације. Располаже ли дете малим бројем вербалних формула, сложених или изведених речи, значи да је његов речник релативно још оскудан и да се своди на аутоматско понављање најчешће употребљаваних израза. Одговори у реченицама такође су чешћи.

После овога доба, тј. у току школскога периода, примећено је да на прилично упадљив начин преовлађују субјективно-предикативне асоцијације, које у себи садрже личан и непосредан суд (*убод — бол*), или, пак, објективне у конкретном облику (*стакло — ломљиво*). По Th. Goett-у (95), унутрашње асоцијације, а нарочито предикативне, сачињавају у ово доба $\frac{3}{4}$ укупнога броја реакција, док спољашње и аутоматизоване асоцијације постају све ређе. У ово доба деца показују нарочиту наклоност према асоцијацијама радње и примене (*хлеб — јести*). Асоцијације по сличности, а нарочито по контрасту, такође су честе. Укратко, у ово доба у детињем духу настаје нов обрт под утицајем његових сопствених тежњи и наставе, — обрт чије се последице огледају и на асоцијативним реакцијама. Детиња интелигенција постаје методичнија и сређенија, а и експликативнија. Отуда и тежња ка субјективним предикативним асоцијацијама и асоцијацијама по непосредним везама: по додиру, сличности и контрасту.

У младићко доба, најзад, асоцијација се све више интелектуализује. По г-ђици Евар, у то доба јављају се асоцијације са сложенијим везама (синтеза, анализа) и предикативно-објективне асоцијације (узрочност, финалност). То ипак не значи да све асоцијације преовлађују. Напротив, тада се јавља изразита тежња за аутоматизовањем, која ће се још више испољити у зрело доба. Младић сада располаже великом количином опште познатих вербалних израза, којима се обилно служи, а који, скупа узев, чине његове асоцијације много мање личним и мање изненадним но што је то случај код деце. Али се међу тим асоцијацијама могу запазити и асоцијације вишега реда, које раније нису биле могућне. Свему томе треба још додати да се, због крупних афективних преокрета који се врше у ово доба, могу запазити, и то у већој мери но у које било друго доба душевноста развитка, и они афективни комплекси који доприносе повећавању реакционог времена за извесне индукционе речи (бол, лепота, љубав, чежња за завичајем). Ти комплекси проузрокују и колебања, спречавања, физиолошке реакције, које су проучавали швајцарски психоаналитичари.

ТРАЈАЊЕ РЕАКЦИОНОГ ВРЕМЕНА

Брзина којом се врши асоцијација у многome се разликује код различитих индивидуа, тако да се и разлика од пет до шест секунда не може сматрати ненормалном. Код деце се могу констатовати исте разлике, ма да се не може утврдити однос између брзине којом се врше асоцијације и узраста или интелигенције. Напротив, разлике у трајању реакционог времена добијају у значају кад се посматрају с обзиром на њихов однос према каквоћи асоцијације. Те разлике се виде много јасније код деце но код одраслих, који често располажу готовим формулама чак и за највише интелектуалне реакције. Реакције су утолико брже уколико су аутоматизованије, а утолико спорије уколико су изненадније. По Дањану, „вербална асоцијација у деце била би за 300 о краћа од асоцијације предмета (Циен). Асоцијација делова и целине била би бржа (од 579 до 691 о) од асоцијације целине и једног од њених делова (од 736 до 1007 о), а исто тако биле би брже асоцијације надређивања (од 724 до 745 о) од асоцијација подређивања (1018 до 1185 о, по Trautscholdt-у."

Најзад, као што смо малопре видели, код младића се може у знатној мери продужити време асоцијације кад при томе узму учешћа и емотивни чиниоци, који ремете или спречавају реакцију.

ГЛАВА VIII

ПСИХИЧКИ РАЗВИТАК ДЕЦЕ (ОД 7—12 г.)

ПЕРИОД АПСТРАКТНИХ ИНТЕРЕСА

Душевни живот деце од седам до осам година почиње се преображавати у знатној мери, па у том преображају има чак и наглих прелаза. Кад после неколико месеца размака вршимо над дететом исти психички оглед, или га — што једноставније — поново нађемо у сличним околностима, ми с изненађењем запажамо да се оно сналази на сасвим друкчији начин. То долази отуда што у ово доба дете ступа у нову и одлучујућу фазу свога душевног развитка. Непосредним и делимичним констатацијама, којима се одликује претходни период, дете ће у овом периоду додати синтетичнији начин делатности, која ће поступно добијати превагу над мнезичким функцијама и овима у многOME олакшати рад. Из чињеница до којих је дошло, дете ће, захваљујући све сложенијим асоцијацијама, почети да индуктивним путем долази до појмова све општијега значаја и од ових се поново враћати чињеницама, да би дедуктивним путем дошло до посебних закључака. Дете ће, речју, прерадити елементе којима располаже, у нове, сложеније елементе, чија је корисност мање непосредна. Тај период што настаје јесте период апстрактних интереса. Дете ће се, пак, потпуно душевно развити тек по завршетку тога периода.

Да би се могло запазити да је детиња интелигенција доспела до делатности својствене одраслима, биће доиста потребно сачекати да се наврши једанаеста и дванаеста година живота. У тим годинама дете ће располагати потребним елементима за потпуну примену своје интелектуалне делатности. Оно ће тада не само располагати свима својим средствима, већ ће моћи и да их координира и одабира према околностима, а с обзиром на потребу новог прилагођавања. Доцније ће дете бити у стању да још обогати и да у великој мери прошири нову област својих апстрактних сазнања и да, вежбањем, начини гипкијим и разноликијим механизам својих замена, тако да ће од овога доба располагати једном сасвим развијеном функцијом.

1) ОПШТИ РАЗВОЈ АПСТРАКТНИХ ИНТЕРЕСА

За Бена „мислити значи уздржати се од говора и делања“. Интелектуалне радње могуће су само утолико уколико се индивидуа у датој тренутку може ослободити афективног и радног начина живота.

Мисао је доиста нека врста талог емоције и радње. Као таква, она у многоме зависи од ранијег емотивног и радног искуства, па без њега не би могла ни постојати. С друге стране, опет, она се може развијати само кад се ослободи непосредног утицаја тога искуства и кад без опасности може претресати његова већ ублажена дејства.

МИСАОНЕ ШЕМЕ

За апстрактни живот мисао је доиста оно што је слика за конкретни. Као и слика, и мисао се образује од остатака који се свode на неколико штурих формула доживљеног искуства. Ти остаци називају се у психологији мисаоним шемама. Сви интелектуални процеси врше се у оквиру ових менталних шема.

Саме мисаоне шеме састоје се из три врсте елемената:

1) Мисаони ставови. — Мисао сачињавају наговештаји емоција и виртуелне делатности које су дубоко скривене у нама. Те скривене наговештаје откривају нам субјективни осећаји који прате мисао. Тако, на пример, један потврдан суд личи на покрет који значи „да“, па се често тај покрет и наговештава (Бине, 102), при чему га прати или му претходи једно осећање извесности (Марбе, 99). Као што је показао Рињано, афективна стања владају и управљају сваком нашом интелектуалном делатношћу. Афективна стања и проузрокују унутрашње ставове (*Bewusstseinslagen*), које је Вирцбургска школа тако добро проучила.

2) Мисаоне слике. — На почетку душевног живота, детиње са знање састоји се само из ових слика. Оне се стога с правом могу сматрати као прве апстракције, као први напори да се искуство схвати и запамти. То су перцептивне шеме, које су подешене за усвајање конкретних података.

3) Мисаоне формуле. — Ове формуле налазе свој најдиференциранији израз у говору. Непотребно је притом истицати значај говора за душевни развитак. Очевидно је да се интелигенција не може развити до свога нормалног ступња ако нема говора, а није могуће ни образлагање апстрактних појмова у знатнијој мери. С друге стране, опет, не треба ни прецењивати значај говора, нарочито у случају кад га сведемо на његов вербални облик. Исто тако треба повести рачуна о мимичком говору и говору помоћу знакова, који могу достићи висок

ступањ у своме развитуку и имати великог утицаја на мисао, нарочито у случају кад вербални говор још не постоји или је још ограничен. Такав је случај нарочито у деце, чији је речник слабо развијен. Оно што ваља рећи, то је да мисао не може опстати без симбола, па ма какви ови били, и да се према њима стварају кинетичке мисаоне или вербалне формуле, које једино и могу чинити мисао гпнком.

НЕДИФЕРЕНЦИРАНА МИСАО

У мале деце, као и у животиња, интелектуални процеси не врше се одвојено од емоције и радње. До друге или треће године, емотивно — унутрашњи и активно — спољашњи покрети и сачињавају сву детињу интелектуалну делатност. Дете усредсређује све своје интересовање на стицање покрета и на то да их што више прилагоди околини (мимика, хватање, ход, говор). У детињем психичком животу преовлађују притом неодољиве тежње које изискују да буду одмах задовољене. Очеvidно је да такви услови нису повољни за развој самосталне мисли.

ПРЕЛОГИЧКА МИСАО

На овај особити начин мишљења, који постоји у своме чистоме стању код примитиваца, најпре су скренули пажњу социолози француске школе (Диркем, 108; Леви-Брил, 109—110, и Мос). Доцније су други писци указали на чињеницу да је такав начин мишљења својствен душевно оболелим особама (Блондел, 32) и деци (Пиаже, 120—121). У свим тим случајевима мисао је још веома блиска емсцији и радњи; то је још збркана мисао која се јавља у још недовољно организованим или поремећеним мозговима.

Прелогична мисао може се констатовати у нормалном стању код деце од три до седам година. Она се испољава на три типична начина:

1⁰ Прва одлика овакве мисли јесте њен егоцентризам, који је Пиаже тако лепо осветлио. Дете мисли само за се, не старајући се о томе да ли ће га и други разумети. Притом, оно поступа на интуитиван начин, прелазећи непосредно од премиса на закључке и не хајући за методске дедукције. Логички односи, узрочне везе, као и формална тачност, који су неопходни за мисао одраслих, остају ван домаћаја детиње мисли. Дете покрећу на духовну делатност нарочито интелектуална осећања, интуиције, који се тешко могу саопштити и који су још недовољно разговетни, али се њима оцртавају основе формалне логике која ће их доцније заменити.

2⁰ Друга ознака прелогичке мисли јесте конкретни или перцептивни синкретизам¹⁾ (Клапаред). Дск мисао одраслих просвећених особа иде од појединости до појма целине, тј. прелази од анализе на синтезу, дотле дете у један мах врши нејасну синтезу, која се не заснива на познавању скупа или бар већега броја појединости, већ на перцепцији минималног броја покатад секундарних особина, које су му пале у очи из сасвим личних разлога. Отуда покатад запрепашћујућа изобличавања најопипљивије стварности. Као што смо већ запазили говорећи о дечјем цртању, то долази отуда што дете потврђује оно што зна, боље рећи оно што мисли да зна, при чему се његово сазнање заснива на још делимичној и синкретичној перцепцији.

3⁰ Трећа одлика прелогичке мисли своди се на закон о учешћу, који је поставио Леви-Брил (110). Тај закон односи се на мисао примитиваца, али се може применити и на детињу. Уствари, тај закон проистиче из егоцентризма и синкретизма, које смо малопре поменули.

Као и код примитиваца, код деце можемо запазити „једно стање синтетичке збрке, при чему се удружују најразличнији појмови, тј. способност да се замрси и побрка и оно што нам се чини очевидно разговетно... то је као неко „суделсвање“ без икаква основа удружених појмова — суделсвање које одређује целокупан душевни живот; јер, чак и кад опажа, примитивац је мање осетљив за оно што стварно види но за нејасна својства која његова мисао приписује стварима и по којима их придружује класама бића која сасвим друкчије изгледају“ (Делакроа, навод у Димину делу, 6). Овим стањем неразличковања и објашњавају се она противречна довођења у везу, оне нелогичне класификације и она лакоћа с којом се готово у истом тренутку нешто тврди и пориче, што се у свако доба може констатовати код детета.

ЛОГИЧКА МИСАО

У мисаоном животу деце од око седам година настају пресображаји којима ће се одликовати њихов душевни живот између осме и тринаесте године. Неки од тих пресображаја, који ће доцније ишчезнути, још увек су типични за период детињства, док су други већ манифестације зрелога доба, и они ће се и даље вршити.

1⁰) Апстрактни синкретизам спада у ред преображаја који су својствени детињству. Захваљујући њему, дете репродукује у области мисли оно што је констатовало у области опипљивих чињеница. Као што

1) Спајање мисли у целину, без обзира на њихову међусобну противречност.

доказује Пиаже, дете ствара још нејасне скупне шеме, засноване на делимичној анализи, па у њих, путем аналогije, уноси најразноврсније судове. Тако, на пример, у детињем синкретичком закључивању „један суд повлачи за собом други, или узрок последицу, не стога што се то може објаснити логичком анализом или узрочном везом која се јасно испољава у појединости, већ стога што скупна шема везује два суда или две претставе појава. Та шема је дата непосредно на један нејасан и глобалан начин, због чега се два суда или две појаве сматрају као неразлучива целина“ (Пиаже, 120).

2⁰) Социјализација мисли, напротив, спада у ред преображаја који су својствени зрелом добу. Социјализација се супротставља ексцентричности претходнога периода и даје мисли својство зрелости. Дете више не мисли само за се, већ с обзиром на свој однос према групи. Оно мисли онако како ће га и други разумети, па је самим тим приморано да се потчини усвојеним логичким правилима. Оно више не може да не признаје узрочне и логичне везе. Дете је, дакле, приморано да сређује своје мисли и да их објективише у разумљивом облику. Оно то не чини у један мах, већ после многоструких проба. Али ова нова тежња почиње се испољавати и развијати на покаткад врло изненадан начин већ од седме године. Већ од тада постоји напор „да се мисао прилагоди и да јој се одузму личне одлике“ (Пиаже), као што постоји и тежња ка све већој повезаности мисли. Све ће то најзад створити логичке навике које су потребне за правилно функционисање духа.

3⁰) Закон противречности, који Леви-Брил супротставља раније поменутом учешћу као битној одлици примитивне мисли није ништа друго до резултанта социјализовања мисли. Док пре навршене седме године дете усваја у истоме тренутку најпротивречније мисли и задовољава се тиме што их просто ређа једну крај друге, дотле старије дете запажа противречност, и сна га вређа. Сваком његовом мишљу управља „тежња да се уједначе веровања и мишљења, да се она систематизују, како би се избегле противречности међу њима“ (Пиаже). Дете даје доказе о томе да размишља, тј. да закључује о стварима пре но што почне да утиче на њих и да, пре но што ће донети закључак, дсводи у склад своје мисли с усвојеном логиком.

ФОРМАЛНА МИСАО

Формална мисао јавља се приближно око једанаесте до дванаесте године. По Пиажеовој дефиницији, „то је мисао која се тиче претпоставки као таквих и која се ограничава на то да испита јесу ли закључци изведени из тих претпоставки оправдани или не, имајући притом у виду

само дедукцију и не прибегавајући стварности." Овога пута дете је кадро да утиче на своје мисли као такве, да схвата њихов значај и да се њима служи имајући у виду неки закључак заснован на разуму. Почев од тог времена, његова интелигенција већ је зрела. Она је у стању да функционише, па ће дете, користећи се њоме, моћи да је усавршава у разним правцима сходно својим интелектуалним интересима.

2) ПРВОБИТНИ АПСТРАКТНИ ПОЈМОВИ

Првобитни апстрактни појмови јесу они које дете стиче веома рано и који му помажу да схвати и одреди конкретне тековине до којих је дошло у периоду својих првих додира са спољашњим светом. На тим појмовима заснива се цео доцнији детињи мисаони живот, а они детету служе и као ослонац за сложеније апстрактне појмове.

ПОЈАМ О ВРЕМЕНУ

Појам о времену је један од првобитних услова за развитак психичких стања. На њему се нарочито заснивају феномени памћења, који у себи доиста садрже неку идеју о ономе што је прошло. Сама та идеја пак сачињава нашу садашњост, која, на крају крајева, није ништа друго до апстракција, до једна геометријска тачка која се удаљава на непрекидној линији трајања, тако да већ припада прошлости у тренутку кад се на њу мисли.

СУБЈЕКТИВНО ВРЕМЕ

Из напред поменутих разлога субјективни појам о времену веома је несавршен и у пракси неприменљив.

Субјективно време доиста зависи од ових спољашњих чинилаца који га мењају:

а) од садржаја трајања: добро испуњено време чини нам се кратким док протиче, а дугим кад га се сећамо, док бива супротно кад је у питању време неиспуњено или мало испуњено догађајима;

б) од старости: уколико је човек старији, утолико му се време чини краћим;

в) од емотивног елемента: тихи часови протичу нормално, а ишчекивање их чини утолико дужим уколико у њему има више стрепње.

ОБЈЕКТИВНО ВРЕМЕ

На други начин је позитиван објективисани појам трајања, који се заснива на „перцепцији положаја“ у времену, односно на хронолошком односу, тј. на сазнању о ономе што је било пре и после.

Овде ступају у дејство два нова елемента:

1⁰) пројектовање времена у простору, које омогућује да се одреди место тренутка на фиктивној линији трајања;

2⁰) симболичка транскрипција, која се пснајчешће састоји у потсећању на неко име или неки датум.

Слажући се с Рибоом, можемо разликовати два стадиума у развитку појма о времену: „У првом стадиуму појам о времену зависи нарочито од памћења и маште, а развија се на тај начин што се мишљу обухвата изванштан опсег трајања који се може замислити с мање или више јасности, као, на пр., дан, седмица и година; појам о времену потпуно је подређен догађајима, периодичноме понављању извесних празнина и ритму друштвенога живота. У другоме стадиуму успоставља се појам о времену уопште, о историском и научном времену с претставом о неком реду, о полазној и дослазној тачки, о развиту. Такво схватање времена претпоставља потпуну зрелост интелигенције, тако да она може владати узрочношћу и сврхношћу; такво схватање времена је „дело научне и моралне свести“ (Делакроа, у Димину делу, 6).

РАЗВИТАК ПОЈМА О ВРЕМЕНУ

До своје друге године стприлике, дете не разуме шта је то будућност, а његов појам о ономе што је прошло веома је нејасан. Додуше, оно се већ сећа, па његова сећања могу обухватити и више седмица. Али оно још не локализује своја сећања, а нарочито их не посматра као нешто различно од свога садашњег искуства. Дете живи у садашњици и за садашњицу.

По навршеној другој години, појам о времену се утврђује, па се дете нарочито интересује за будућност као за време које много обећава и које собом доноси остварење намеравааног рада. За дете од непуне две године одлагање остварења његових жеља на „кроз који час“ исто је што и одбијање, док ће старије дете пристати на такво обећање, и оно ће га умирити. Деца од две и по године још непоуздано, али ипак довољно тачно локализују прошлост и будућност с обзиром на садашњост. То локализовање је веома афективно; за садашњост је довољно сврстати доживљена задовољства и непријатности, а за будућност задовољства на која се рачуна и непријатности од којих се страхује. Али у садашњици су осетна само дејства, па се с њима потпуно и рачуна.

Деца од око три године објективишу време, али на још веома сучен начин. Прошлост, садашњост и будућност исто су што и јуче, данас и сутра. Дете изједначује ноћ с мраком, а дан са светлошћу.

Дете од четири до пет година почиње схватати шта је то час, а шта су минути и колико они трају. Оно може да добије и појам о

годишњем времену, а нарочито о зими, коју изједначује с хладноћом, и лету, које је за њега исто што и топлота и сунце.

По навршеној петој години дете има јасан појам о годишњим временима, па зна и имена дана, а покатад и месеца у години, о којима такође има све одређенији појам. У ово доба дете је већ прошло кроз конкретну фазу појимања времена и о овоме стекло објективан и научан појам. Школа ће доцније проширити тај појам на протекле векове, тако да ће дете, изучавајући историју, проширити свој лични видик до граница људскога искуства.

ПОЈАМ О ПРОСТОРУ

Појам о простору првобитнији је од појма о времену; он је тако рећи нераздвојно везан за све осећаје и све опажаје.

ОБРАЗОВАЊЕ СТВАРНОГА ПРОСТОРА

Као што тврди В. Џемс (2), с којим се, углавном, и ми слажемо, „конкретна и квалитативна просторност, коју у већој или мањој мери показују сви наши осећаји, у основи је првобитног осећаја простора; из тог осећаја ће се — захваљујући непрекидном раду издвајања и одабирања — развити сва наша сазнања и доцније претставе о простору“.

Полазећи од појма о простору, који је нераздвојно везан за сваки наш опажај, Џемс разликује неколико фаза кроз које дете мора да прође пре него што се у његовој свести образује појам о стварном простору. Те фазе су подређене једне другима.

„Дете мора поступно да научи:

1) да глобални предмет који упознаје захваљујући првобитним осећајима вида или пипања, рашчлањава на оделите и појединачне елементе;

2) да синтетизује извесне квалитете који се осећају као разнородни и да их доводи у везу с једним и истим предметом у којем се они идентификују, тако да се тај предмет може распознати при свој разноликости видних, слушних, додирних и других осећаја преко којих нам може бити дат;

3) да томе просторном предмету тачно одреди место међу другим просторним предметима који га окружују и који сачињавају свет;

4) да по утврђеноме реду распореди све те предмете у тродимензијалном простору.“

У свему томе има удела и мускуларно чуло, чији је рад од највећег значаја за стицање појма о простору. Помоћу тога чула ми ћемо моћи да одредимо какав положај заузимају у простору сви они предмети које

смо видели, чули или додирнули. Померањем очних јабучица — што је потребно најпре ради тога да предмет падне у видно поље, а затим и ради фиксирања његове слике у жутиим мрљама, које једино условљавају јасно виђење, — поступно се у маломе оцртавају предмети које опажамо један за другим. Осећаји додир и покрета, који се јављају кад руком превлачимо преко предмета или прелазимо њоме с једног предмета на други, стварају тако исто претставу и о њихову положају у простору. Најзад, покрети главе који се морају чинити да би се што јаче осетио какав мирис или чуо какав звук, омогућују да тај мирис или звук локализујемо у простору, тако да имамо довољно јасну моторну претставу о томе откуд потичу. „Удружујући тако опажаје и покрете, ми можемо да више-мање тачно одредимо место које заузимају у простору сви они предмети које можемо видети, додирнути, смирисати или чути, тј. можемо да означимо место свакога предмета с обзиром на његов однос с другим сближњим предметима, који час могу бити дати, а час се просто замишљају поред њега“.

5) Остаје још да дете стекне појам о трећој димензији с одређивањем размака, дубине, дебљине итд. И тај појам је, као и други, ствар искуства и асоцијације. Асоцијацијом покрета руку, кад овима превлачимо преко предмета који смо гледали у перспективи, може се доћи до најтачнијих појмова ове врсте. Али за ово може бити довољан и сам видни орган, тако да се до појма о раздаљини може доћи посматрањем предмета који се креће упоредо с очима, као што је, на пример, случај с возом који се удаљује, при чему у мрежњачи његова слика постаје све мања.

РАЗВИТАК ПОЈМА О ПРОСТОРУ

Дете доста брзо долази до прагматичког појма о простору. Развитака тога појма у уској је вези с развитаком покрета и перцепција. Из фазе у којој је пасивно и у којој опажа само наметнуте осећаје, ско шестог месеца дете прелази у активну фазу, када почиње да само изазива осећаје. Још раније, оно је покретањем очних јабучица и главе могло да локализује у простору оне предмете које је видело или чуло и да добије јасну кинетичку слику њихова положаја. Али рад руку, око шестог месеца, а потом и рад ногу, између дванаестог и петнаестог месеца, пружиће му могућности да с још више успеха проверава, исправља и усавршава појмове о простору које је већ стекло захваљујући ограниченом кретању очних јабучица и очију. Оно ће прелазити руком преко све странијих и међусобно све удаљенијих предмета, па ће моћи и да иде од једнога ка другоме, да по сто пута прелази исти пут, да га мења итд.

Оно што детету још недостаје, то је објективни појам о простору. Дете не може да пореди предмете и да тачно одређује њихов облик или међусобни положај. До појма о дугачком, кратком, дебелом и танком дете долази тек кад наврши две и по до три године. У то доба оно већ може да оцени величину предмета, при чему се вара само за по неколико сантиметара. Тада оно већ има и довољно развијен смисао за сналажење у мањем пространству.

Око своје четврте године, дете почиње разликовати високо и ниско, а нешто доцније и широко и уско. После навршене пете године, пак, дете зна шта је танко и дебело, а шта дубоко и плитко.

Мало доцније, — ако је томе по природи склоно и ако га на то потстиче његова околина — дете ће почети да се интересује и за графичко претстављање простора. Оно разуме једноставне нацрте, а на планиглобу и географској карти види и нешто више од обојених делова, па често комбинује и идеална путовања. Доцније, за време школскога периода, часоци из земљописа само ће проширити и учинити још јаснијим сва та графичка сазнања.

ПОЈАМ О БРОЈУ

Појам о броју јавља се код деце доста касно, а развија се веома споро. Међутим, дете има појам о томе да нешто недостаје већ пре него што наврши другу годину живота. Тако, на пример, дете које има три лутке којима се игра, затражиће трећу у случају да примети недостатак ове. Између навршене друге и половине треће године дете употребљава 1 и 2 и сматра да је 2 веће од 1. Између четврте и пете године оно може да аутоматски броји до 10 и да набраја предмете до 6. Али више од два предмета су „више“ или „много“. Шестогодишње дете — ако га само на то потстичу — може бројати и до 100, а разуме и шта значи први, други, трећи, пар, два пара итд. Оно тада може помало да сабира и одузима, служећи се притом јабукама или кликерима, а затим и прстима. Али оно још није кадро да рачуна помоћу апстрактних бројева. Апстрактне бројеве, пак, дете почиње учити тек по навршеној шестој години, тј. на почетку школскога периода; тада се оно интересује и за разломке, учи да чита и пише бројке, па и да рачуна помоћу њих на школској табли или на својој таблици.

Служећи се једним низом тестова, г-ђица Декедр (58) је објективисала развитак појма о броју у деце од две до седам година.

1) Ставити на сто онoliko кликера колико је деци претходно показано. — При овоме огледу, дете од две и по године распознаје један и два кликера, дете од три и по године 3, дете од пет година 4, а дете од шест година 5 и више кликера.

2) Показати онолико прстију колико је пре тога показано кликера. — С трогодишњом децом овај оглед полази за руком за 1 до 2, с четворогодишњом за 3, с петогодишњом за 4, а са шестогодишњом за 5 и више прстију.

3) Рећи колико је пута испитивач лупнуо о сто. — При овоме огледу за дете од четири и по године била су 2 удара, за петогодишње 3, а за шестогодишње 4.

4) Без бројања одредити број показаних кликера (перцептивни појмови о броју). — При овоме огледу дете од две и по године каже да има 1 кликер, од три године 2, од четири и по 3, а од шест година 4.

РИТАМ СТИЦАЊА ПОЈМОВА О БРОЈЕВИМА

Приликсм својих проучавања развоја појмова о бројевима, времену и простору, које је вршила над једним дететом почев од времена кад је имало 20 месеца, па до његове пете године, г-ђица S. Ravitch Altshiller Court (113) прибележила је неке интересантне појединости, које се, уосталом, могу применити и на стицање већине појмова код деце. У већини случајева деца не долазе до сазнања на прогресиван начин, нити, пак, једино захваљујући утицају средине и напорима васпитача, већ то бива по извесноме ритму. Тај ритам има своје посебне заксне, а различит је код различитих индивидуа.

Закони по којима дете долази до појмова о броју могу се свести на две речи — на спонтаност и на периодичност.

1) Спонтаност. — Спољашњи утицаји имају слабо непосредно дејство. Они очевидно делују, али на један општи и мало одређен начин, при чему стварају повољне околности и одређују правац интересовања. Њихово дејство је посредно и више се своди на потсвесно подражавање, случајне околности и игру с напреднијом децом неголи на непосредне проуке и напоре околине. Али и кад признамо средини део утицаја који она врши, мора нам се чинити да дете долази до извесних сазнања кад је томе време, тј. спонтано и у тренутку кад се стеку детиње могућности и повољна прилика. Могло би се рећи да за стицање свакога знања постоји једна минимална граница узраста и да та граница није подједнака код свих индивидуа. Изнад те границе биће узалудни сви напори, док ће, испод ње, тренутак открића зависити од околности. Тако се може догодити да човек, после многобројних покушаја, изгуби сваку наду да ће детету улили какав нови појам, а ово га спонтано усваја у згодном часу, после једнога стања душевне бременитости које одговара механизму интуиције.

2) Периодичност. — Стицање појмова не врши се у непрекидној прогресији, већ у изненадним скоковима такорећи у сукцесивним целинама. Интересовање се нагло враћа на градиво које се чинило исцрпним, а у стицању сазнања ступа се за корак унапред. Г-ђица Ravitch Altshiller Court која је проучавала развитак појма о броју код једне девојчице од непуних пет година старости, наводи згодан пример за ово. Деца доиста стичу појмове по једном сезонском ритму. Интересовање за аритметику, које је ништавно током лета, почиње расти у јесен и у зиму. Нове појмове, као што су појмови о половини и четвртини, дете нагло схвата у датоме тренутку, без видљивих лутања. Потом се оно свим срцем предаје новоме открићу и фиксира га на тај начин што га примењује у свима приликама и проба у сваком згодном часу.

ПОЈАМ О СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИЧНОСТИ

Као и увек кад је реч о апстрактним појмовима, овде треба одвојити практични проблем од теориског. Дете је већ давно стекло многе појмове из области практичног живота, а још је неспособно да их сведе на њихове симболичне, говорне и појмовне изразе. Штавише, дете утолико касније разјашњава себи неки појам на апстрактан начин уколико га је дуже примењивало у пракси и уколико се овај на неки начин аутоматизовао. Као што примећује Клапаред (112), „индивиду постаје свесна неког односа утoliko касније уколико је раније и дуже својим држањем аутоматски (нагонски, несвесно) примењивала тај однос“. Кад је примена аутоматска, дух није свестан „категорија“. Отуда дете у пракси најраније уочава оне сличности које се заснивају на најопштијим апстракцијама и које се најкасније схватају (предмет, биће, градиво, појава). Иако дете није било кадро да појмовно изрази те сличности, оне су у основи његова понашања према његовој околини. Да би дете могло прећи од прагматичког на експлицитно сазнање, биће потребно да његов дух у своме развоју доспе до стадиума који ће пружити прилику за то.

Али, потребно је и нешто више. Потребно је, наиме, да дете осети у датоме тренутку да се његове старе категорије не могу одржати, да његово разврставање онога што га окружује није више у складу с његовим сазнањем и да се његов појам о сличности и различности, који све више изискује, не задовољава оним што је приближно, као некада. Тада дете чини напср да се поново прилагоди средини, а то поновно прилагођавање није више само практично и конкретно, већ се уздиже до општијих појмова и изражава логичким изразима.

Разлике се схватају најраније; оне су увек најупадљивије. Сличност има једно негативно обележје, па стога много мање привлачи пажњу.

ПОЈАМ УЗРОЧНОСТИ

И овај појам дете примењује веома рано, али прилично касно успева да схвати његов смисао.

ПРАГМАТИЧКИ ПЕРИОД

Дете је способно да дела већ у првим годинама свога живота, и то не само стога што га све упућује на рад, већ и стога што канда зна да је једна ствар узрок другој. Дете има прагматично осећање узрочности. Али оно још не може да постане свесно тог односа као таквог нити да га довољно схвати.

СТАДИУМ ПРАУЗРОЧНОСТИ

У раноме детињству дете пролази кроз један међустадиум који је познат под именом стадиума праузрочности. Стање детињег духа у овоме стадиуму подудара се са стањем духа које су социолози Диркемове школе констатовали код примитиваца.

У ово време, детиње ја још увек је у средишту његова интересовања. Дете још није у стању да буде објективно, а не може ни да пређе границе свог личнога искуства при констатовању чињеница. Због тога оно не може да схвати ништа више од непосредних утицаја који мењају статичко стање средине. Кад је чаша на ивици стола, оно врло добро зна да ће се преврнути и разбити о тле ако је само гурне, а врло добро схвата и повезаност тих чињеница.

Проширујући такво схватање, дете и цео свет посматра као да је начињен од једнога комада и као да постоји у непроменљивом и статичком облику. По његову схватању, промене у свету врше се под схватљивим утицајима који делују у повољном или неповољном смеру. Ако се удари о намештај, њега то мучи или љути, као да га је ударио који од његових другова. Као што каже Пиаже (120), у овоме стадиуму „мисао је склона да пројектује неке намере на све ствари или да све ствари везује субјективним везама, које немају основ у посматрању, што доказује и детиња тежња да се све оправда и да се ништа не схвати као случајно“.

Све се збива онако како се мора збивати, а све проузрокује непосредно дејство самога детета или кога од њему сличних; све тежи циљу који оправдава збивање. То је још доба анимизма и интегралног финализма.

СТАДИУМ УЗРОЧНОСТИ

Око седме до осме године ово примитивно душевно стање брзо се преображава, тако да дете прелази у стадиум узрочности. Овај стадиум одликује се тиме што се дете труди да се прилагоди средини, да објективише своју мисао и да је учини безличном.

Дете се више не задовољава констатацијама које не зависе једне од других и које важе само за појединачне случајеве. Оно се уздиже до све општијих закона и опажа узроке који су слични у свим случајевима кад производе иста дејства. Оно тако долази до све објективнијега појма о узрочности. У исто доба дете поступно стиче и логичке навике, а стара се и да координира своју мисао и да је упућује све рационалнијим путевима.

3) ГЛАВНИ ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ПРОЦЕСИ

Једна одвећ интелектуалистичка психологија до недавно је сводила појам интелигенције и мисли на строго обележене и уске границе. Уствари, интелектуални процеси ограничавају се на апстракције тек код одраслих цивилизованих особа. Међутим, и овде се намећу многе ограде.

У сваком случају, детиња мисао је далеко од тога да се може повући у сјајну усамљеност; то је утолико мање могућно уколико је дете млађе. У самоме почетку живота, мисао је присно спојена с радњом, тако да се без претеривања може рећи да дете уноси своју интелигенцију у своје руке и своје ноге.

Због тога што је једва у стању да контролише своју осетљивост и своје покрете и што над интелектуалним у највећој мери преовлађују материјалне потребе, које треба одмах задовољити и тако предупредити озбиљније последице, новорођенче је приморано да најпре доведе у ред своје сензомоторне функције. Оно преноси своју интелектуалну делатност у органску сферу, дакле тамо где је она једино и могућа. Отуда је цело рано детињство испуњено проучавањем телесних функција, па су — као што врло тачно примећује Дјуи (123) — и његове чулне и моторне тековине из овога времена доиста „интелектуалне тековине“.

Доцније, дете преноси своју интелектуалну делатност на друштвену област, и то најпре на породицу. Подражавањем и игром, а нарочито говором, дете савлађује главне тешкоће у своме друштвеноме прилагођавању, исто онако као што је савлађивало сличне тешкоће у своме телесном прилагођавању.

У сво доба, тј. око своје навршене седме до осме године, дете је способно и за почетну интелектуалну делатност у области идеја. При свем том, оно се не престаје бавити оним што је конкретно.

Ма каква била сфера утицаја интелектуалних процеса, ми сада можемо разматрати њихове различите видове, међу којима се истичу као главни: схватање, расуђивање, закључивање и појимање.

СХВАТАЊЕ

Схватање се састоји у довођењу у везу ранијега сазнања с новим чињеницама. Да би се што схватило, потребно је, дакле, да се субјект нађе пред новом чињеницом, друкчијом од чињенице коју је раније доживео у свима њеним модалитетима. С друге стране, опет, потребно је да се нова чињеница може довести у везу с ранијим искуством, да би се могла на њега ослањати, како би субјект могао схватити њен смисао.

НЕПОСРЕДНО СХВАТАЊЕ

Очевидно је да дете није одмах способно за овако деликатне транспозиције. Током читавог једног периода свога живота оно ће се задовољавати непосредним и спољашњим схватањем, на које га упућују саме чињенице или особе из његове околине. Такво схватање није ништа друго до непосредна асоцијација потпомогнута памћењем. Ако се дете удари с неки део намештаја, оно одмах схвата да је дрво тврдо, а то мишљење ће се потпуно укоренити у његову духу, ако му се, по несрећи, поново догоди да се тако удари. И у периоду учења речи детету је јасно само то да се речи асоцирају са стварима и да се с овима потпуно спајају честим понављањем те асоцијације.

ПОСРЕДНО СХВАТАЊЕ

Дете се ускоро неће задовољавати само овим емпиричким методом за стицање нових сазнања. Уколико поље његова утицаја постаје шире и променљивије, утолико се оно чешће хвата у коштац с непредвиђеним стањима и појмовима који у многome отступају од ранијих. Интелектуални напор и размишљање управо и потичу из све већих тешкоћа на које дете наилази у своме настојању да своја ранија сазнања усклади с новима. Дете је приморано, дакле, да прибегне новим интелектуалним процесима. Оно мора да расуђује и закључује, не би ли тако дошло до личнога појимања свега онога што дотле није знало.

РАСУЂИВАЊЕ

Као и схватање, и дечје расуђивање не добија одмах свој логичан и рационалан облик. Оно се у почетку тешко ослобођава својих афективних и активних веза, као што је случај и са свима другим интелектуалним процесима. Оно је у ово доба често само једноставан афирмативан или негативан став и колеба се између веровања и сумње.

ТВРЂЕЊЕ И ВЕРОВАЊЕ

Свако расуђивање, па и расуђивање одраслих, уосталом, садржи у себи неко тврђење и неко веровање. У почетку, пак, оно се ни из чега другог и не састоји. Тако схваћено, расуђивање - веровање прожима најелементарнији ментални живот. И једна перцепција је суд, пошто је резултат некоег односа који се у најмању руку подразумева. Кад дете почне да говори, његова тврђења такође су судови, па чак и онда кад нису ништа друго до прост *petitio principii*, што најчешће бива. „Тако је зато што је тако“ претставља несумњиво веома елементаран суд, али је значај тсга суда утолико већи уколико је интелектуални живот скученији. И, доиста, дете се лако задовољава таквим судом. То долази отуда што се таквоме суду придружује и један афективан елемент, који је у овим годинама много јачи од свих интелектуалних елемената. Уверење се не заснива на задовољству због логичног закључивања, већ на веровању које потиче од тврђења. Веровање претходи закључивању и расуђивању; оно се јавља при непосредном додиру са стварима. Као што каже Инђениерос (207), „Наш спонтан начин мишљења о стварима састоји се у томе што верујемо да су ствари онакве какве их осећамо“.

УСПОСТАВЉАЊЕ ОДНОСА

Дете прилично касно пролази кроз свај афективно-активан стадиум тврђења и веровања. Право расуђивање успоставља се у том стадиуму, а оно се састоји у успостављању односа између два става самим тим што се нешто тврди. У почетку је тај однос веома упадљив и најпре се заснива на супротностима (образац: то није бело, дакле то је црно), при чему се не узимају у обзир могући посредници; потом се прелази на упадљиве сличности. Тек доцније тај однос поступно постаје утанчанији и сложенији.

У погледу на ово, детиња објашњења веома су поучна. Пре свих јављају се финалистичка објашњења активног реда, која и код одраслих задуго имају највећу уверљиву моћ. Оваква објашњења улазе у састав

дефиниција употребе на Бинеовој и Симоновој метричкој лествици: виљушка је оно чиме се једе, столица је оно на чему се седи.

После свих јављају се подједнако рано и с приближно истом уверљивошћу афективна објашњења, која се заснивају на личним смерницама и побудама. Она су такође врло честа код деце, а код одраслих се дуго задржавају, па чак трају и за све време живота. Таква објашњења и навела су Паскала да каже да „срце има своје разлоге које разум слабо схвата“.

Најзад, тек после навршене седме до осме године, с муком се појављују и логичка и узрочна објашњења. На таквим објашњењима заснивају се сви напори у правцу научног сазнања природних појава. Изузев у своме веома конкретном облику, ова објашњења јављају се веома касно у развоју човечанства, а одржавају се на тај начин што се с муком супротстављају финалистичким и афективним објашњењима, или, како би рекао Огист Конт, теолошким и философским објашњењима.

ЗАКЉУЧИВАЊЕ

Овај процес јавља се после свих других интелектуалних процеса. Он у себи садржи континуитет, за који дете обично не зна. Закључивање се доиста састоји из низа судова који се тако преплићу „да је сваки од њих потпуно или делимично одређен судовима који му претходе, а притом, опет, сваки има утицаја на судове који долазе за њим.“ (Ingenieros, 207).

СИНКРЕТИЧКО ЗАКЉУЧИВАЊЕ

Синкретичко закључивање је готово једини облик закључивања у целом детињству. Дете је неспособно да издвоји логичке везе које удружују више ставова. Оно се задовољава неком споредном везом, која је често безначајна или сумњива, па њу прихвата и помоћу ње доводи у везу ставове на један веома неодређен начин. Пиаже (120) потврђује ово многим подесним примерима. Међу тим примерима нарочито је значајан исказ једнога петогодишњег детета: „Месец не пада зато што је веома високо, зато што нема сунца, зато што је веома високо.“ Као што сасвим умесно примећује Пиаже, „чињеница да месец не пада зато што је веома високо и што осветљава земљу онда кад нема сунца чини једну целину, пошто се те одлике опажају увек заједно. Према томе, једну од ових месечевих одлика дете објашњава простим набрајањем других.“

Као и расуђивање, и синкретичко закључивање може се вршити у различитим облицима. Непотребно је стога овде понављати оно што је о томе раније речено. Постоје, дакле, (1) афективно закључивање, при чему се дете руководи личним интересима и жељом да што оправда; (2) активно закључивање, на које упућује интересовање за рад на ширем или ужем пољу дејствовања, и, најзад, (3) имагинативно закључивање, које се заснива на аналогјама слика а не идеја.

ФОРМАЛНО ЗАКЉУЧИВАЊЕ

Овакво закључивање јавља се око навршене једанаесте до дванаесте године. Тек тада се дете веома непоуздано почиње покоравати законима формалне мисли. Његово закључивање је тек тада способно да се задржи на тачно одређеним датима некога проблема и да сагледа логичне односе међу њима. Довољно је испитати начин на који дете поступно успева да реши математичке задатке, па се уверити у ово. Почев од свога времена, дете се више не задовољава копирањем образаца које му даје учитељ; онс је способно да закључује у правој смислу речи, а то значи да је способно да изналази везе које постоје између нових дата и да се опредељује на сходан начин.

ПОЈИМАЊЕ

Сва сазнања до којих дете долази, сви судови које исказује и сви закључци које изводи сачињавају његово појмовно богатство. Али ти појмови нису нешто мртво, као што би се могло мислити; они нису прост остатак судова, закључивања или потпуно усвојених знања, већ, напротив, личне творевине индивидуе, која о њима на неки начин поново мисли, чак и онда кад изгледа да су јој они дати у свој потпуности.

С друге стране, појимање није збир већ синтеза. Другим речима, то је један нов скуп, за чије су образовање елементи бирани по једној нарочитој норми. Сливање тих елемената у скупу претставља једну нову специфичну чињеницу која улази у ред раније стечених појмова и утире пут за стицање нових. На томе земљишту, које се непрестано покреће и мења, развија се живот духа.

Појимање се креће између два пола: између селекције и класификације. Дете усваја оне појмове који су у складу с његовим интересима и могућностима у датом тренутку, а сређује их с обзиром на своја раније стечена знања и своја сећања. То ново сазнање моћи ће да одреди опет нове могућности и интересе, и тако то иде у бескрај. Својим покушајем да тачно одреди како се код детета развија идеја

о псу, Дјуи (123) пружа веома згодан пример за ово. „Дете доиста почиње тиме што усваја какав било појам о првome псу кога је видело, чуло и схватило. Оно је дошло до тога да од једног јединог искуства с том животињом може прећи на предвиђање извесних карактеристичних начина на које она реагира при друкчијим околностима, па их може предвиђати чак и пре њихове појаве. Дете показује тежњу да сваку ствар донекле схвати не ослањајући се на искуство, па то и чини кад год му се укаже прилика. Тако оно назива мачке малим, а коње великим псима. Али како долази до тога да се извесне одлике и извесни облици очекиваних реакција не потврђују, оно је примсрано да одбаци одлике које су својствене псу и да, напротив, одабере и задржи остале ознаке. Кад доцније буде примењивало израз „пас“ на друге псе, тачност тога израза ће се потврдити, па ће и његово значење постати одређеније. Дете у почетку не издваја заједничку ознаку великог броја предмета, већ се стара да при новоме искуству примени старо, не би ли лакше схватило оно што је ново. Како се оваквим поступком непрекидног усвајања и испитивања појмова ови потврђују и одбацују, усвојени појмови се укорењују и постају јасни.

РАЗВИТАК САЗНАЊА

На овај начин развијају се сазнања која су неопходна грађа за умни рад. Она су не само многобројнија, с обзиром на количину, већ је и однос међу њима све сложенији. Појмови немају само право значење обично обележено одређеним именом, већ у све већој мери добијају и различита друга значења због утицаја других сродних појмова којима се одређују. Духовни живот се тако богати, а то се у почетку запажа по томе што се готово искључиво прикупљају нова сазнања, док се доцније поглавито примењују раније стечена.

„Nihil novi sub sole“ (Ништа није ново под сунцем) не важи само за умни живот народа који за собом имају извесну прошлост, већ је то све очигледнија истина и за индивидуу уколико ова, после извеснога ступња у своје развоју, све више залази у године.

4) СМИСАО ЗА СТВАРНОСТ

Стање духа да објективно схвати спољашњу стварност без личнога (имагинативног) или туђег (сугестивног) доприноса спада у најделикатнија стања. Била је потребна дуга еволуција пре но што се један део човечанства ослободио митова који су као велом застирали његова сазнања о спољашњем свету, а исто тако је потребно да свака инди-

видуа претрпи споро преображавање при повољним околностима пре но што се навикне на објективно посматрање и на један начин позитивног мишљења.

СТВАРАЛАЧКА ИМАГИНАЦИЈА

Конструктивну машту у почетку веома тешко можемо одвојити од репродуктивне, која ствара менталне слике, по чему је веома блиска перцепцији.

1) ПОГРЕШНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

У савремене почетку, машта се више испољава у погрешним перцепцијама неголи у правој духовној стварању. Између чистог осећаја и тачне перцепције, која осећају додаје допринос ранијег искуства, постоји читав низ стања која се конкретизују у како-тако образованим перцепцијама. Овакве перцепције прилично су сличне илузијама. Као такве, оне су нарочито честе код мале деце, чија залиха сећања и слика није довољно велика да би се могла образовати тачна опажања.

Фукол (125) наводи очигледно погрешна „дечја тврђења“, која су „толико погрешна да вређају логику одраслих, како индуктивну, тако и дедуктивну, што ће рећи да вређају нашу оданост принципу идентитета и нашу потребу да о свету мислимо сходно стеченом искуству о њему“. Г-ђица Latzarus, на пример, наводи случај једне четворогодишње девојчице коју је посматрала и каже да је ова „упркос свој очигледности тврдила да је, приликом једне шетње, видела како се пење уз лествице једна старија и поштовања достојна госпођа, коју познаје. Дете су због тога изгрдили и назвали га лажљивим. Кад се пак све узме у обзир, долази се до тога да је девојчица замишљала куће без спратова, као што је случај с црквама, па је мислила да људи које је виђала на прозорима стоје на лествицама.“

Погрешна тврђења и веровања у овоме стадијуму мање су производ маште, дакле, неголи резултат неразговорних и нетачних перцепција, заснованих на превременим и делимичним синтезама.

2) ОЖИВЉАВАЊЕ ИГРОМ

С оживљавањем предмета игром улазимо у праву област уобразиље. При игри дете ствара у правој смислу те речи, тј. врши нову и личну синтезу ранијих елемената. У погледу на ово, познавање девојчице према лутки претставља најтипичнији и најраспрострањенији пример.

Дете прихвата предмет само као згодну прилику. Оно се, на крају крајева, пре свега интересује собом, а све што зна, сазнало је с обзиром на однос према себи. Према томе, оно тежи да све саобрази својој сопственој природи неком врстом антропоморфизма, којег се чак и одрасли тешко могу ослободити. Дете целу природу оживљава на тај начин што јој приписује намере и што верује да се ништа у њој не догађа случајно, већ да се све објашњава природно, да све има свој разлог постојања.

Џ. Сали и Рибо (124) наводе случај једнога трогодишњег детета које, пишући слово L, додаје овом једну малу коврчицу, па уочивши одмах сличност с људским ликом, узвикује: „Гле како седа!“ А кад је једнога дана написало изврнуто F и то запазило, оно му додаје с лева и једно правилно написано (F ⊥), па одмах узвикује: „Гле како разговарају!“

Овакве примере није тешко наћи. Тако деца штап претварају у коња, наслоњачу у дружину крадљиваца, а завесу у привиђење које се јавља у замку итд.

3) САН И САЊАРЕЊЕ

Сан се састоји у томе што се позитивни и логични живот с практичним циљевима при будноме стању замењује једним елементарним животом с великим афективним потенцијалом. По Клапареду (128), сан је нека врста игре којом се у свету жеља може остварити оно што у стварноме животу није могуће. Поврх тога, за децу сан може бити једноставно продужење игре којом су се она бавила у будноме стању.

Било како било, сан је неоспорна манифестација маште. Због тога се сан прилично касно може констатовати код деце. Дете донекле постаје способно да комбинује своје снове тек око половине треће године. Ти снови су, по свој прилици, веома једноставни, као и саме игре у то доба. Док дете сања, њему измакне покоја реч која показује извесну оријентацију духа, или, спет, оно само објашњава после буђења како је видело војнике или се шетало с татом, итд. Де Санктис је испитао снове шездесет петоро деце од шест до тринаест година и утврдио да су снови утолико малобројнији уколико је дете млађе. Притом, он примећује да су код деце нарочито многобројни снови који су у некој вези с емоцијама при будноме стању.

С друге стране, снови могу имати врло велики утицај на будно стање које им је претходило, што је нарочито случај код деце. Ова појава нарочито је проучавана у менталној патологији под именом ониризма или продужења сна у будноме стању. Сан је оптерећен јаким

афективним потенцијалом чије се свесно и особито несвесно дејство наставља и може дуго трајати. Тако се зна колико су људи из давних времена били под јаким утицајем извесних снова, чије кобно претсказање није било ништа друго до конкретизовање афективне неугодности која га је изазвала. Тај утицај јак је и код деце, а притом је још и постојанији.

Детету је наравно теже но одраслима да одвоји спавање од буднога стања и сан од стварности. Њему је потребно много више времена но одрасломе да се снађе у стварноме животу, а тај период сањарења после спавања нарочито је погодан за фиксирање ониричких афективних стања. Тако је једно дете од пет до шест година сањало да су његовом оцу отсекли ногу. Током целог јутра оно се није могло ослободити неке нелагодности, неког осећања несреће која га је тиштала. Тек после подне пала му је напамет мисао да провери оно у што је веровало и да увиди своју заблуду. Отуда многа детиња нерасположења и многе безразложне жалости треба приписивати ониричким остацима афективнога реда.

При сањарењу се не заборавља потпуно стварни свет и оно што је с њим у вези, као што то бива у сну. Сањарење је само пролазно отстрањивање од тога света. „Стање сањарења може имати многе ступњеве, почев од пасивног изазивања сећања и слика до готово вољног образовања једног система претстава“ (Делакроа, навод у Димину делу, 6). И овде једно јако емотивно стање подржава и оживљава игру слика, при чему се фиктивно утољавају тежње које се не могу остварити.

Баснословна инвенција је типична за ово стање. Она се почиње испољавати око навршене треће или четврте године живота. У то доба деца се почињу интересовати за приче, чије кратке епизоде налазе дубоког одјека у њиховој души. Као што примећује Рибо (124), „то је предигра стварања, једно полупасивно и полуактивно стање, један период почетништва који ће оспособити децу да и сама стварају“. И, доиста, деца поступно илуструју констатоване догађаје појединошћима које су измислила, сматрајући да их тако објашњавају и допуњују. Потом деца пуштају себи на вољу, па, када за то имају особита дара, измишљају читаве приче које са задовољством саопштавају другима, час у себичном, час у несебичном циљу.

Али баснословна инвенција у облику сањарења нарочито добија маха у доба пубертета. Под ударима афективнога вртлога изазваног полним сазревањем јавља се много нејасних тежњи, недсвољно одређених жеља и краткотрајних полета, које често помињу песници и други писци. Флобер је дао праву клиничку синтезу таквих тежњи у своме

роману „Госпођа Бовари“. Дух се препушта најлућим инвенцијама, а од свакодневне блјутавости живота срце се теши „привлачном фантазмагоријом сентименталних стварности.“

4) ИНВЕНЦИЈА

Инвенција је синтетичка функција менталнога живота. Чак и „у своме овешталом свакодневном облику, она није ништа друго до стављање у дејство свих функција, свих радњи и свих елемената менталнога живота. А то стављање у дејство могућно је у сваком тренутку кад рутина, навика, аутоматизам нису искључиви господари свести“ (Реј, навод у Димину делу, 6). И најскромнији живот састоји се знатним делом из личне инвенције, из подешавања и субјективног прилагођавања, који претстављају право поновно стварање стеченог искуства. Кратко речено, у менталном животу могу се ставити један према другоме два главна вида који имају удела у његову формирању: „један у којем је тај ментални живот у неку руку пасиван, као неко оруђе конзервације, понављања, рутине и навике, у којој се устаљује и кристализује; други у којем он тежи да се на неки начин превазиђе, да се увећа и преобрази, да постане друкчији но што је био раније, а то је инвентивна делатност“ (Реј).

Изнад ове свакидашње, постоји и једна изузетна инвенција, која се испољава на уметничком, научном или практичном пољу. Таква инвенција претставља најразвијенији облик маште, тј. облик који се јавља код необично обдарених особа, и то на врхунцу њихова психичког развика. Због тога о таквој инвенцији овде нећемо ни говорити.

СУГЕСТИБИЛНОСТ

Сугестибилност је особита склоност духа да с мањом или већом лакоћом прима неки страни утицај, не подвргавајући га притом размишљању и личној критици. Правој сугестији, дзкле, нису потребна образложена објашњења. „Уместо да се подвргне размишљању, она се намеће аутоматизму, вршећи притом као неко насиље над личном свешћу“ (Логр, 138). Она продире у дух искоришћујући његове слабости и преплављује тако рећи сав наш психизам. То значи да она нема никакве везе с образложеним уверењем, нити пак са свесно прихваћеним уверавањем.

Ова рецептивност нижега реда може бити последица било необично бујне маште, под чијим се утицајем примају као истинита најмање истинита тврђења, као што је случај с митоманијом, било недовољно

развијене интелигенције, због чега индивидуа није у стању да разликује и одабира, као што је случај с менталном заосталошћу. Најзад, таква рецептивност може бити последица одвећ живе афективности, која омета смишљену контролу, као што бива код хиперемотивних.

У деце се стичу сва ова три утицаја и проузрокују сугестибилност која је утолико јача уколико је дете млађе.

Бине (135) разликује две главне врсте сугестибилности: (1) сугестибилност која се јавља под утицајем идеја водиља, као што су предрасуде и традиција; она је обично својствена одраслима; (2) сугестибилност која се јавља под утицајем моралнога дејства; она је својствена свакоме узрасту. Судећи по експерименталним испитивањима, изгледа да постоји слаба веза између ове две врсте сугестибилности, будући да је њихово истовремено постојање могућно само захваљујући случајној асоцијацији.

Већина психолога слажу се у томе да се сугестибилност умањује с годинама. По Штерну, она би у петнаестој години била за половину слабија но што је у седмој. У доба пубертета, међутим, као да се сугестибилност унеколико повећава (Гвидо Гвиди, 140). По Јунгу (141), дете је подложније сугестији неголи жена, а ова јој је опет подложнија неголи човек, док јој се дечак лакше одупире уколико је старији неголи девојчица. Шојески налази, напротив, да међу женама има мање подложних сугестији него међу људима, али кад су јој подложне жене, оне су јој подложније неголи мушкарци (142).

ИСКАЗИ

После првих испитивања исказа, која је Бине (159) вршио 1897 године, проучавање овога питања добило је веома велики значај за експерименталну психологију. Томе проучавању посвећени су читави часописи у понеким земљама, а притом су вршена и многобројна испитивања у истоме смеру.

ВЕРНОСТ ИСКАЗА

Приликом испитивања тачности исказа обично се примењују она техничка средства која су измислили Бине и, доцније, Штерн. За време од једнога минута, субјекту се показују једна за другом извештај број прилично једноставних слика, па се, после три до девет дана од њега тражи да најпре спонтано опише слике, а затим и да одговори на један низ унапред спремљених питања којима се не сугерирају одговори.

Г-ђица Борст (150), која се и сама латила овога посла у намери да одреди ступањ васпитне вредности и тачности исказа, поставила је на овај начин односе које ваља испитати:

а) Субјективне ознаке лица које даје исказе:

Његова поузданост:	{ потпуна извесност
	{ потпуни одговори
Утврђена тачност:	{ потпуна извесност
	{ тачни одговори

б) Објективна вредност исказа:

Оправдано уверење:	{ тачна уверења
	{ тачни одговори
Верност уверења:	{ тачна уверења
	{ потпуна уверења

с) Тежња за заклетвом:

{ тачни одговори дати под заклетвом
{ потпуни одговори

д) Тежња за истинитом заклетвом:

{ тачни одговори дати под заклетвом
{ потпуни одговори

е) Склоност кризоклетству:

{ нетачни одговори дати под заклетвом
{ потпуни одговори

ф) Истинитост заклетве:

{ тачни одговори дати под заклетвом
{ потпуни тачни одговори

Г-ђица Борст испитала је на овај начин 24 субјекта од 12 до 49 година и дошла до закључака којима се потврђују закључци већине психолога:

1) Потпуно тачан исказ претставља изузетак. Свако лице које даје исказ допуњује маштом празнине свога памћења, а често показује и тежњу да драматизује призор који је посматрало.

2) При спонтаноме исказу даје се просечно 1/10 погрешних одговора.

3) Причање превазилази питање у тачности.

4) Нема непосредне везе између обима и каквоће исказа, па су чак најчешће онајмање поуздана она лица која највише причају.

5) Субјективна извесност, чији су ступњеви колебање, поузданост и тврђење под заклетвом, мање или више је паралелна с објективном вредношћу исказа; међутим, од исказа датих под заклетвом 1/12 је погрешна.

6) Вежбањем се побољшава каквоћа исказа.

Ма колико да су интересантни ови опити, они ипак нису потпуно у складу са стварношћу. Субјекат зна да ће морати доцније да сведочи о ономе што је видео, а притом није свестан моралне одговорности коју прима сведочећи у правој смислу речи. Са тих разлога професор Клапаред (147) у Женеви је поново вршио све опите служећи се савим дружбијим техничким средствима.

Једном, усред свога предавања, Клапаред је затражио од својих слушаалаца да му писмено изложе да ли има или нема прозора на једноме ходнику универзитета, којим су студенти свакодневно пролазили долазећи на предавања. Од 54 присутних слушаалаца, њих 44 дали су нетачне одговоре. Другом једном приликом, Клапаред је приступио једном огледу који је у многOME сличан давању исказа пред судом. „Једнога дана, пише он, једна прерушена и маскирана индивидуа изне-нада је банула у универзитетску дворану у којој сам држао предавања. Она је почела да млатара рукама и изговара неке неразумљиве речи. Ја јој наредих да се повуче, али она не послуша, те је морадох избацити. Тај приказ потрајао је свега двадесет секунда, а припремио сам га сам. Али нико у слушаоници и не посумња у то. Доиста, све се догодило сутрадан по месојеђама, па су сви мислили да је то нека закаснала маска.

Неколико дана после овога, двадесет и три сведока упитана су о појединостима призора којем су присуствовали, а исто тако и о оделу дошљака, после чега су преведени у дворану, како би тамо, између десетак других, показали одело у које се био прерушио онај човек.

Резултати до којих је дошао Клапаред допуњују резултате до којих је раније дошла г-ђица Борст:

1) Слаба мањина сведока може бити поузданија од велике већине; у исказима свих сведока може бити и слагања, међутим, ако се они нису претходно припремали, „јер постоји извесна генеричка тежња која управља духовима свих индивидуа“.

2) Исказ је утолико нетачнији уколико је појединост обичнија, јер она више не побуђује интересовање, а заборав прелази у навику.

3) Исказ се мање заснива на простом сећању неголи на вероватноћи да је предмет такав какав је. Сећању се придружује делимични утицај разума који га мења у смислу своје тежње „да занемари оно што је необично и случајно, како би се могло посведочити оно што је вероватно.“

Најзад, приликом показивања, само се изузетно распознају предмети или лица у питању, што доказује и напред поменути спит, при којем су само пет од двадесет и три субјекта могли распознати показане ствари, са многобројним колебањима.

МОГУЋНОСТ ВАСПИТНОГ УТИЦАЈА

Сви психолози мисле да се на исказе може и васпитно утицати у извесној мери, и то вежбањем, после којег они постају тачнији. Вршећи опите сличне опитима г-ђице Борст и понављајући их свака три месеца,

г-ђица Опенхајм (155) је утврдила да тачност сећања поступно постаје све већа. У првој тромесечју она је просечно износила 74%, у другој 81%, а у трећем 82.5%.

Очевидно је да је могућно научити субјекат да буде све објективнији, тј. (1) да своју перцепцију фиксира на све јаснији и одређенији начин; (2) да слику чува у свести са све мање релативним интегритетом, и, најзад (3) да је саопштава са што мање личних примеса. Два прва услова зависе нарочито од памћења, чији је удео у исказима очевидно врло велик, док последњи садржи у себи сâм исказ. Потребно је да субјекат поступи према слову заклетве и каже целу истину, и само истину, тј. да апстрахује све оно што му сугерирају његова афективност и његова машта, па чак и његов разум, како би се без ограничења подвргао стварности чињенице. У томе се укратко и састоји сва научна дисциплина.

РАЗНОЛИКОСТ СВЕДОКА

Вредност исказа нарочито зависи од личног коефицијента који чини тип. Те типове изврсно је описао и тачно одредио Бине (151). Постоји најпре дескриптивни тип, који истиче видљиве одлике слике и чињенице, не придајући им значаја; таквој типу недостају емотивност и систематска пажња. Посматрачки тип, напротив, нарочито обраћа пажњу на сâм приказ. Емоционални тип списује емоцију која се издваја из предмета. Учени тип нарочито се стара да прикупи све што зна о предмету или чињеници уопште, при чему даје доказа о општем памћењу, али и о потпуном отсуству личног става. Имагинативни и песнички тип, најзад, занемарује посматрање и замењује га личним сећањима додајући им емоције које не треба потцењивати.

По г-ђици Лелеш (149), која је поново систематски проучила ове типове, они се — с обзиром на њихов однос према тачности исказа — овако могу разврстати: посматрачки, који је најтачнији, затим дескриптивни, емоционални и учени, а најзад имагинативни тип. Ови типови се, уосталом, не јављају подједнако често. Најчешћи су посматрачки и емоционални, а затим имагинативни, док су дескриптивни и учени ретки.

ДЕЧЈИ ИСКАЗИ

Дечји исказ има углавном ознаке исказа одраслих, а од овога се разликује само коефицијентом нетачности који је утолико упадљивији колико је дете млађе. У сразмери која се мења с годинама, детету недостају потребни елементи за ваљано фиксирање и памћење, као што

смо то видели у главама о перцепцији и памћењу. Поврх тога, детету недостаје и оно што је потребно за објективан исказ.

Пре свега, дете је одвећ егоцентрично, да би се могло довољно ослободити својих погледа и својих непосредних интереса. С друге стране, оно је исувише подложно сугестији, да би, у своме развоју, могло избећи дејство многобројних туђих и личних случајних утицаја којима је нарочито изложено за време испитивања, ма како ово било добро вођено, па чак и у току тобожњег слободног исказа, који му се уствари увек намеће. Њему одвећ недостаје смисао за стварност, да би могло одвојити оно што је стварно констатовало од онога о чему је чуло да му причају, оно што је прорачунало од онога што му се учинило да је разумело или пак од онога што је просто измислило. Због тога дечји исказ треба саслушати с крајњом обазрившћу; због тога се њиме у пракси можемо послужити само у веома ретким случајевима.

ПРЕИНАЧАВАЊА ИСТИНЕ

Деца се веома касно почињу трудити да тачно саспштавају своје мисли и да објективно описују чињенице. Дете дуго не разликује јасно творевине своје маште од чињеница ни свет својих жеља од света стварности. Оно је тек око своје навршене седме године способно да буде толико објективно колико је потребно да празнине свога памћења не попуњава несвесно измишљеним причама и да зна кад напушта чврсто тле чињеница. У то доба дете такође постаје способно да лаже, тј. да својеволјно и свесно преиначује истину.

ЗАБЛУДА

До овога доба нема правих лажи, а и преиначавања истине нису ништа друго до заблуде које настају из сада добро познатих узрока, на које смо већ скренули пажњу.

1) Постоје најпре погрешне перцепције, које су необично честе код деце, и то утолико чешће уколико је дете млађе.

2) На стварање заблуда утиче и машта, која зацело у деце није тако бујна као у одраслих, али је зато мање подложна контроли, па је и њено дејство веће кад се умеша. Дете се предаје маштању које критика не обуздава.

3) Сугестибилност такође игра важну улогу у добронамерном изопачавању детињег истинољубља. Дете није у стању да издвоји оно што је само констатовало од онога што му је речено.

4) Због недовољне интелектуалне развијености у деце је слабија моћ расуђивања и закључивања, па не допушта рад самокритике. Сви

детињи докази заснивају се на погрешним или непотпуним датима, што је последица недовољног броја најосновнијих логичких појмова.

5) Најзад, и, нарочито, афективност, која је још увек у одвећ присној вези са свима психичким процесима, те дете није довољно мирно ни прибрано, да би могло бити објективно и непристрасно.

Сви ови разлози објашњавају детиње заблуде, које покаткад толико изненађују, да би се могле сматрати као невеште лажи којима је тешко признати добронамерност. Треба се сетити да је за дете могућно све оно што оно схвата, а затим да за њ и постоји то што је могућно. Реч има за њега исту вредност као и чињеница; оно одмах с уверењем прихвата оно што је малопре само измислило.

Л А Ж

Лаж је драговољно и свесно преиначена истина. Међутим, веома је тешко разјаснити како дете прелази из области заблуде у област лажи. Кад дете постане способно да увиђа и исправља своје заблуде, оно можда констатује да неке међу њима „пале“, па стога тежи да их свесно обнавља на своју корист? А можда оно сада, кад се буди његов критички смисао, открива ситне свакодневне лажи породичнога живота, па им подражава без стида? Или се пак лаж просто подудара с детињим експанзивним тежњама, које су тако јаке у ово доба и које гоне дете да се служи свима средствима, како би постигло своје циљеве? У сваком случају, око навршене шесте или седме године, лаж се почиње јасно испољавати код деце, па, ако се не спречава, постаје и све чешћа.

Г-ђица Добр (159) испитивала је ученике с намером да сазна каквим узроцима они приписују своје лажи. Ови узроци могу се овако сврстати:

Страх	72.9%
Интересовање	7.6%
Непромишљеност	5.7%
Лењост	3.8%
Склоност ка фикцији	3.5%
Пакост	2.6%
Алтруизам	2.6%
Остале тежње	1.4%

Г-ђица Андрес Леонард (158), која је испитала 673 субјекта, сврстава узроке лажи готово на исти начин:

1) Интелектуално отступање због недовољне зрелости (одговара заблудама)	12 %
2) Емоционални потстицаји	48 %
Страх од физичке казне	28.8 %
Страх од осуде	12.8 %
Страх од смешнога	4.4 %
Губитак симпатије	2 %
3) Вољна инвенција без емотивнoг додатка	20 %
4) Остали чиниоци	20 %

Изгледа, дакле, да преовлађује страх у својим различитим облицима. Лаж се већином јавља као одбранбено средство. Она тек изузетно и 'понајчешће у морбидноме стању губи свој утилитарни карактер, а тада изражава злобу или се изједначује с мање-више незаинтересованом митоманијом.

ИЗМИШЉАЊЕ ПРИЧА

У својој мајсторској студији о митоманији, Дипре (156) назива измишљање прича „спортом маште“. Насупрот лажи, која готово увек има утилитаран циљ, било одбранбени било нападни, измишљање прича претставља доиста незаинтересовану делатност. Дете најчешће измишља приче без предумишљаја, с јединим циљем да задовољи разиграну делатност своје маште. Оно тако с највећом лакоћом ствара један имагинаран свет, у којем живи без по муке.

Ову делатност маште у великој мери потпомажу разне особености детињег психизма, које смо већ истакли. Пре свега, дете тешко може да одвоји оно што се стварно догодило и што је само могло констатовати од онога што су му причали, што је читало или сањало. С друге стране, због дуготрајне детиње неспособности да хронолошки поређа догађаје, ови се често на чудан начин бркају у његову памћењу, а то га наводи да покаткад у најлепшој намери измишља невероватне приче. Најзад, дете показује нарочиту склоност да не „запиње“ и да налази објашњења и оправдања свему, што га и потстиче да измишља приче. Дете показује нарочиту тежњу да честе празнине свога памћења попуњава оним што није искусило.

Али, крај ових повољних склоности, очигледно је да и у нормалном стању код деце постоји тежња да измишљају приче. Та тежња се доцније поступно губи. Док она постоји, међутим, дете измишља праве романе, које развија с највећом озбиљношћу и искреношћу. Те приче су већином биле предмет хроника у дневним листовима, а њихови не-

вољни јунаци морали су одговарати пред судом. Срећом, сама разноврсност теме често пружа могућност да се убрзо посумња у веродостојност, сем ако се не изврши фиксирање, као што бива у легендама и митолошким причама примитивних народа.

5) УМНИ РАД

Умни рад зависи пре свега од усредсређености пажње. Ако га не испитујемо полазећи од његове спољашње стране, тј. од његових ефективних резултата, већ с психолошке тачке гледишта, тј. с обзиром на преображаје индивидуе који се врше под његовим утицајем, можемо констатовати да је појам о умноме напору од првенственога значаја. Један исти умни рад учиниће се једној особи скоро неостаарљивим, док ће за другу бити права игра.

Треба, дакле, имати у виду аутоматизованост која се ствара навиком и вежбањем и која дубоко мења услсве и дејства рада. Скупа узев, аутоматизованост доприноси побољшању кориснога рада и смањивању утрощка снаге. Тако ће два часа рачунања код математичара проузроковати незнатне физиолошке или психолошке промене, док ће код особа које нису навикле на ту врсту умнога рада изазвати замореност, чак и велику, са свима њеним последицама.

Потребно је, укратко, да се могу проценити индивидуалне способности за одређену врсту рада пре но што се могу проценити права његова дејства. Чак и у нашим најузвишенијим духовним занимањима, у које досида уносимо најбољи део себе самих, веома је релативан удео новог напора и активне пажње. Све остало није ништа друго до рутина, навике духа и интелектуални аутоматизам. Због тога је и потребно тачно одредити модалитете извршенога рада.

Чиниоци од којих ће зависити разлика у вредности овога рада састоје се у овоме: (1) трајање рада, (2) интензитет извршенога рада, (3) вољно или аутоматско обележје тога рада и, најзад (4) интелектуалне функције које су стављене у покрет.

ДЕЈСТВА УМНОГА РАДА

Физиолошка и психолошка дејства умнога рада у многоме се подударају с дејствима физичкога рада. Између те две врсте рада, уосталом, и не постоји сасвим тачно одређена граница, будући да се њихови утицаји понајчешће мешају. Мало има физичких делатности које не изискују и извесну делатност духа, па макар ова била и сасвим незнатна.

С друге стране, и најчистији умни рад врши се бар у једном ставу усредсређености, у којем смо — захваљујући савременој психологији — навикли да видимо и извештај мишићни напор.

ФИЗИОЛОШКА ДЕЈСТВА УМНОГА РАДА

Ова дејства наредно су добро проучили Бине и Анри (164).

1) Оптицај крви се брзо мења у току умнога рада. Откуцаји срца повећавају се од 5 на 20 минута ако се рачуна напамет за време од неколико секунда до три или четири минута. Ово повећање јавља се при сваком раду који траје мање од пола часа; ако пак рад траје дуже, може се пре констатовати смањивање броја откуцаја.

Притисак крви такође се повећава за првих тридесет минута, а потом се смањује.

Капиларна циркулација, с променама које се одражавају на променљивост запремини прстију, још више је подложна утицају умнога рада. Кад рад траје бар један минут, капиларни судови се сужавају и она се смањује; кад рад потраје дуже, капиларни судови се проширују и она се повећава.

Промене у запремини мозга у току умнога рада проучио је Мосо на индивидуама чија је лобања била отворена хируршком операцијом. За време умне делатности, запремина мозга се повећава, али се крвни судови много спорије шире на површини мозга но у осталим деловима организма. Пунокрвност не би била узрок, дакле, већ последица душевне делатности. Као што смо видели приликом проучавања физичких промена које прате пажњу, она као да зависи од ритма дисања.

2) Дисање постаје друкчије како у погледу на ритам тако и у погледу на облик. Број покрета при дисању и амплитуда тих покрета повећавају се при раду који траје мање од петнаест минута, а смањују ако се рад продужи и после тога времена. Издахнута угљена киселина и удахнути кисеоник повећавају се кад рад не траје дуже од једног часа.

3) Измена хранљивих састојака мање је подложна утицају умнога рада. Температура се незнатно повећава. Количина мокраће повећава се кад умни рад траје више часова или више дана. Потрошња хране и тежина тела смањили би се тек при раду који би потрајао више месеца.

4) Мишићна снага подложна је истим променама. Док се при раду који траје више од петнаест минута мишићна снага повећава, што показује динамометар, дотле се при дужем раду сна смањује. У погледу на ово, Клавир је вршио опите над ученицима између петнаест и осамнаест година. Он је забележио њихов динамометриски притисак пре и

после једног интензивног умнога рада који је трајао два часа и констатовао смањење притиска од просечно 5 кг 700.

Исте промене могу се запазити и на ергографу. Овде се само више не узима у обзир интензитет тренутно употребљене снаге, већ трајање њенога дејства. То трајање рада мање је после једнога часа рачунања или пажљивог читања.

5) Најзад, промене настају и у осетљивости. Неки психолози покушали су да одреде праг осетљивости за додир пре и после умнога рада. Опит се састоји у одређивању минималне удаљености кракова естезиометра при којој субјекат осећа два додире. Такви спити веома су тешко изводљиви, пошто изискују од субјекта много пажње и аутокритике. Отуда се и резултати тих опита, нарочито ако су вршени по школама, морају примати с крајњом обазривошћу. При свем том, може се сматрати као доказано да се осетљивост за додир смањује у тску умнога рада. Тако је, на пример, Гризбах утврдио да је минимални праг на површини чела једнога шеснаестогодишњег гимназиста износио једанаест милиметара у седам часова изјутра, дакле пре но што се младић одао каквоме умноме раду; после једнога часа рада на математици, тај праг је пао на дванаест милиметара. Испитујући осетљивост једнога младића истих година, Вано (168) је утврдио да је минимални праг на површини његова чела изнео три милиметра у осам часова изјутра, а три и по у десет часова, после два часа учења, док је у подне спао на 4.5 мм.

Треба бити још обазривији кад су у питању Вагнерови и слични покушаји, који се састоје у томе што се школски предмети сврставају према њихову утицају на естезиометричка мерења.

ПСИХОЛОШКА ДЕЈСТВА УМНОГА РАДА

Изгледа да су практичнији педагошки тестови, који су примењивани у сврху испитивања утицаја умнога рада и умора који може настати после њега.

Већ 1889 Оерн је измислио један низ различитих огледа: избројати слова у штиву штампаном латиницом, сабрати бројеве неке цифре, писати што је могућно брже по диктату, читати на глас, запамтити бројке, запамтити слоге. Опит је трајао два часа, а испитивач је поредио каквоћу извршенога рада у сукцесивним периодима од по пет минута. Према његову мишљењу, извежбаност у раду и замореност дају опречне резултате. У почетку преовлађује извежбаност, па се повећава и брзина у раду, а доцније добија превагу замореност, па се смањује и користан рад. Замореност се почиње испољавати после двадесет и четири минута рада просечно, ма да и у томе постоје велике индивидуалне разлике.

Крепелин, Бетман, Бургерштајн и други наставили су испитивање у овом правцу.

Сикорски (167) је избројао погрешке учињене из непажње у једноме диктату који је био дат ученицима једнога разреда пре и после подне, па је утврдио да су у поподневном диктату погрешке чешће за просечно 33%. Фридрих се послужио истим методом приликом испитивања педесет и једнога ученика од око десет година старости.

Ево просечних резултата које наводе Димур (Demoor) и Џонкшир (Jonckheere) (21):

- 47 погрешака пре јутарњих часова;
- 70 погрешака после једнога часа рада у разреду;
- 158 после два часа рада у разреду, без одмора између часова;
- 183 погрешке после три часа рада у разреду, без одмора између часова.

ПОСЛЕДИЦЕ УМНОГА РАДА

Шта треба прихватити од свих тих опита? Ако прикупимо све делимичне резултате, доћи ћемо до закључака који се слажу с Бинеовим и Анриевим, а који се састоје у овоме:

1) Сваки умни рад одражава се на стању организма. Трајање и интензитет тога одражавања могу бити различити, што зависи од врсте извршенога умнога рада и од тога коју физичку функцију имамо у виду.

2) При истој врсти умнога рада, физичке појаве су различите, па чак и опречне, што зависи од трајања рада. Те појаве су све многобројније кад рад траје краће време, а све их је мање кад се рад продужи.

3) Изгледа да зацело постоји паралелизам између физичких и психичких појава. Период посвећања кориснога умнога рада одговара убрзавању физичких функција.

4) С обзиром на психичко стање, могу се констатовати четири стадиума, који одговарају резултату међудејства увежбавања и заморености:

- а) период вежбања, кад је рад лак и продуктиван;
- б) период колебања, кад је користан рад нешто мањи услед прекомерне увежбаности на штету умора;
- в) период стабилизовања, кад се рад поступно повећава;
- г) најзад, период заморености с поступним смањивањем кориснога рада.

5) Веома су упадљиве индивидуалне разлике у брзини и интензитету заморености. Оне зависе од актуелног стања субјекта, како физичког, тако и психичког.

УМОР И ПРЕМОРЕНОСТ

Умор је нормална појава. Не треба се сувише бојати рада до заморености, чак ни онда кад су у питању деца; иначе, био би немогућан сваки напор. Што се пак тиче проучавања умора, оно се уствари не разликује од проучавања умнога рада.

Насупрот потреби да се не избегава умор, премореност треба избегавати на сваки начин. По Марфановој дефиницији, премореност је умор који прелази у морбидно стање.

Може ли дете бити преморено? То питање дало је повода многим контроверзама, почев од велике расправе која је 1887 године започета у Париској медицинској академији поводом патолошких дејстава школске преморености. Та расправа ни до данас није довела до јасних и одређених појмова о овоме питању.

Било како било, данас се може рећи да је, уопште узев, такозвана умна премореност много мање интелектуалног но што је афективног реда. Појаву преморености изазива већа или мања емотивност која прати духовни рад. Кад се обавља у повољним афективним околностима, умни рад обично не проузрокује поремећаје, па ма био и интензиван. Напротив, ужурбани рад, са страховањем да неће бити завршен, с бригом због тешкоћа и страхом од последица, лако доводи до преморености.

Стога нормално и уравнотежено дете није изложено никаквој опасности с те стране, па чак ни онда кад се око њега нагомилавају педагошке погрешке. Насупрот томе, премореност може претстављати најозбиљнију опасност за емотивно и нервозно дете, те стога треба веома обазриво поступати с њим и имати при руци сва средства предохране, како лекарска, тако и педагошка.

С друге стране, ако се уравнотежено дете на неки начин само чува од свакога прекомерног умног напора, оно није у истим повољним околностима дсцније, кад се почне приближавати младићким годинама. У то доба ступају у дејство нове афективне снаге, чији дубоки корени допиру до најелементарнијих нагона. Егоцентричне тежње, као што су самољубље, жеља за истицањем, сујета, с једне стране, и алтруистичке тежње (жеља да се неко задовољи, друштвене заузетости итд.) с друге стране, долазе у сукоб и условљавају се међусобно. Све то проузрокује афективне поремећаје у младости, тако да је врло мало младића који их могу потпуно избећи и усредсредити се при умноме раду. Отада учење постаје узрок покатакд јаким емсција, које могу имати за последицу премореност, с обзиром на већ врло поремећено тле пубертетном кризом.

ПСИХОЛОГИЈА МЛАДИЋА

ГЛАВА IX
МЛАДОСТ
(12—18 ГОДИНА)

ПЕРИОД ЕТИЧКИХ И СОЦИЈАЛНИХ ИНТЕРЕСА

Младост је најзначајнији, а у исти мах и најбурнији период кроз који пролази индивидуа.

У своме спороме и мучном прилагођавању психичкоме животу, дете је, између своје дванаесте и четрнаесте године, доспело до уравни-тежености за коју би се рекло да је потпуна, и да му може обезбедити мирно располагање стеченим преимућствима. Рекло би се доиста да је у то време дете већ стекло све оно што му је потребно за живот у друштвеној средини у којој се развило. Међутим, све се то одједном доводи у питање. Нове тешкоће, које су утолико озбиљније уколико их је теже схватити и уколико су скривеније, испречавају се пред дететом. Све што је мислило да зна, све што је мислило да разуме, преображава се и добија нов изглед. Дете осећа потребу да још једном све изгради и створи за се нову скалу вредности. Нове чињенице, још тајанствене и мрачне, изискују да их дете усвоји, а њихов утицај из основа мења дотадашња сазнања, која су се чинила дефинитивним.

У сво доба долази до сукоба — који се убрзо може заоштрити — између детиње интимне личности која се све више потврђује и друштва чијих се оквира она мора придржавати у своме развоју. Због тога ће се младићево интересовање упутити у правцу тога животног питања, чије ће решење једино моћи да обезбеди његовом доцнијем животу онако складан развитак какав му је потребан. Његова пажња ће се задржавати на све сложенијим и све утанчанијим односима с њему сличним бићима и на усвајању друштвених обреда, који су, током векова цивилизације, постали императивнији и езотеричнији. У овоме периоду преовлађиваће, дакле, етички и социјални интереси, схваћени поглавито у смислу прилагођавања јединке заједници.

1) ИНДИВИДУАЛНО И СОЦИЈАЛНО

Индивидуално и социјално су два члана проблема који сваки младић мора сам да реши према својим могућностима. Тек кад буде успео да реши у довољној мери тај проблем, он ће ући у нову фазу свога развитака — у фазу зрелости. Тада ће он располагати свим елементима који су му потребни за прилагођавање у животу и моћи да пређе у продуктиван период зрелога доба.

НЕСВЕСНО И ПОТСВЕСНО

Стара психологија ограничила је своја проучавања на појаве којих смо свесни. Самим тим она је и одредила предмет свога проучавања. Међутим, појам о несвесном увео је још Лајбниц, па се то укратко и помињало у уџбеницима за психологију. На тај значајни и задуго занемарени део психологије скренули су пажњу тек новији психолози, као што су Пјер Жане, Фројд и психоаналитичари.

Свест није — као што се негда веровало — постојана, завршна и непомична основа на којој се одиграва сав наш стварни живот, већ, напротив, постоје само променљива и краткотрајна стања свести, која проистичу из тренутнога стицаја околности, а која се мењају или ишчезавају с овима. Свест је нешто динамично, дакле, нешто што непрестано постаје; то је један тренутак јаснога сазнања, који се може изразити разумљивим речима, крај све магловитости целокупнога психичкога живота. Ова стања избијају једно за другим из бескрајнога мсра несвеснога и расплињавају се на његовој површини после неколико тренутака. То су само светле тачке нашега душевног живота, у коме се све битне делатности обављају ван њих, тј. у мрачној области несвеснога и потсвеснога.

Потсвесно обухвата пространу област наше личне прошлости. То је скуп перцепција, осећања, негдашњих мисли и радњи које смо заборавили или којих се нисмо више сећали стога што се није указала згодна прилика. При свем том, све то што смо заборавили не претставља мртав терет или непотребан пртљаг; све то, напротив, има знатног, иако мало приметног дејства на наш психички живот, чак и онда кад се никада више не обнавља у свести.

Несвесно је још затворенија и несхватљивија област. По О. Л. Форелу (186), под несвесним се подразумева „реперкусија непсихогених утицаја на целокупни душевни живот“, тј. реперкусија физичких и органских утицаја. Ови утицаји могу бити спољашњи (клима, атмосферске прилике и неодређени чулни утисци) или унутрашњи (општа конституција, органско-вегетативно стање, наслеђене особине, првобитне тежње

и дубоке навике). Ти утицаји добрим делом сачињавају оно што је названо „сенестезијом“, иако тај израз још није тачно одређен, тј. чине „интимно, више или мање нејасно осећање о нашем телу, о општој тоничности у вршењу наших функција, што је резултат синтезе нарочито вегетативних осећаја које изазива наш организам“ (Дипре, 189). Могло би се још додати да је то и осећање стања уравнотежености или неуравнотежености с обзиром на спољашњу средину.

Међу тим утицајима вегетативнога реда, недавно откривени утицај жлезда за унутрашње лучење спада у најважније. Те жлезде луче своје сокове непосредно у хуморалну средину (коталачна жлезда, хипофиза, епифиза, грудна, надбубрежне и полне жлезде). Оне нарочито делују на афективно стање индивидуе, па је отуда њихов утицај на целокупан психички живот дубок и трајан.

Из тога се може закључити од коликога је значаја то дејство у младости, кад полне жлезде функционишу и без сумње у знатној мери преиначују хуморалну средину. И, доиста, развијенији душевни живот и толики преображај афективности и карактера у ово доба само се тиме могу и објаснити, а никако случајним стицајем околности.

КОМПЛЕКСИ

Ови несвесни и потсвесни утицаји прожимају цео наш психички живот и одређују његове различите манифестације. Покаткад је њихово деловање мање прикривено, па чак може постати и очигледно. Такав је случај, на пример, с непромишљеним симпатијама и антипатијама, са страстима које се тек рађају и за које се још не зна, с колективним емоцијама, веровањима, интелектуалним интуицијама, извесним радњама које одговарају неизраженим жељама, сновима итд.

Али сви ти елементи не остају несређени у потсвести. Они се групишу и образују системе који још нису довољно разјашњени, али чије се постојање може утврдити захваљујући нарочито скорашњим испитивањима психоаналитичара.

У првобитно збрканој гомили несвесних импресија и интимних сензација поступно се образују групе, док се најпре случајне асоцијације почињу устаљивати, а средишта привлачности стварати. То су комплекси. Они се стварају често необичним нагомилавањем сећања, перцепција, претстава и изражајних покрета повезаних заједничком афективном везом која почива на органској основи. По свој прилици, комплекси се образују већ у детињству, па се развијају и богате новим тековинама, а полако се преображавају услед органских и психичких промена. Такви су, на пример, комплекси који су у вези

с религијом, амбицијама и самоодржањем, а затим матерински, синовљи и, нарочито, полни комплекси. Код једне исте индивидуе може постојати велики број таквих комплекса, чији се респективни значај може у мношме мењати према приликама. Али они увек проистичу више-мање једни из других и својим скупом одређују укупност субјектова психичког састава.

Акција комплекса је дубока, па ипак непозната. Јер комплекси дају правац нашим мислима, намећу нам веровања и управљају нашим радњама. Њихов утицај нарочито се испољава на нашим емоцијама, нашим осећањима и нашим склоностима. Најзад, комплекси су елементи који улазе у састав нашега карактера и наше личности.

Иако су у детињству обично тек у зачетку, комплекси имају одлучујући утицај у младости, захваљујући дубоким органским променама које се врше у то доба. После покатакд веома тешких сукоба којима се одликује овај период, мање или више постојани састав комплекса обезбеђује психичко сазревање и одређује карактер и личност индивидуе.

ИНДИВИДУАЛНО

Упркос поступном и све интензивнијем прилагођавању индивидуе друштвеној средини, остаје увек један знатан део личних утицаја који се у њену психичком развоју не могу свести ни на какав колективни конформизам. Ти лични утицаји и чине оно што је чисто психолошко.

Понекад имамо врло јасан утисак о томе чисто психолошком стању. Такав је случај у извесним пречишћеним чулно-афективним стањима уметничкога или страственога реда, кад се осећамо као усамљени у своме сопственоме осећању и као неспособни да га саопштиме другима. Али најчешће ми и не запажамо тај лични удео, па нам се чини да је цео наш психички живот исто што и његов израз, дакле оно што спада у ред социјалног. Међутим, и при нашим радњама које су у највећој мери аутоматизоване, упорно се одржава нешто лично што тим радњама даје печат индивидуалнога. Тај чисто лични елеменат, који се не може свести на какво било колективно искуство и који се, према томе, не може ни изразити, заснива се на сенестезији. А већ смо видели да је сенестезија одлучујући елеменат у несвесноме животу и да она као таква ствара нужну везу између органског и психичких стања. Као синтеза наших органских утисака, наша сенестезија даје нашем психичком животу оно што чини његов континуитет и његово јединство. Наша осећања, наше мисли и наше радње преиначују се и мењају свој првобитни облик по ђуди спољашњих утицаја, а само наше сенестезичко стање — тај психички одраз нашега органскога стања — остаје довољно

постојано и обезбеђује скупу његову хомогеност. Због тога се на сенестезичкome стању и заснива личност индивидуе и оно што називамо њеним карактером.

СОЦИЈАЛНО

Насупрот овоме, у целоме нашем свесном животу истиче се социјални чинилац. Оно што је јасно и тачно одређено може се изразити, тј. исказати речима које могу и други разумети. Баш стoga је и потребно да се из свесних стања отстрани све оно што је одвећ лично и оригиналније у корист онога што је колективно и самим тим саспштљиво. Све наше психичке манифестације постају тако јасније но што су често у ствари, али и сиромашније и скученије.

Потреба да се изразимо, не само ради тога да би нас други разумели, већ и ради тога да бисмо могли разумети себе саме, одузима нашем психичком животу оно што је лично у њему и подвргава га некој врсти друштвенога конформизма.

Заслуга Диркемове социолошке школе састоји се у томе што је показала колики је значај и обим друштвенога утицаја на наш душевни живот. Наше емоције могу се испољавати у скученим границама мимике којом располажемо, док се наша мисао може изразити у опсегу наше говорне способности, а наше владање је условљено правим моторичним појмовима. А ми смо видели да су мимика, говор и појмови о покретима, у својим модалитетима, друштвене текстине, до којих се долази васпитањем и подражавањем. Њих је установио обичај, а освештало предање. Тако се, дакле, посред нашега индивидуалног психичког живота, а каткад и у опреци с њим, развија и поступно устаљује социјални психички живот, који је мање оригиналан и мање дубок од првог, али је одређенији и прагматичнији од њега. Тим социјалним у психичком животу једино се и може успоставити додир међу индивидуама.

ЕТАПЕ МЛАДОСТИ

Изложен неједнаком утицају тих опречних сила, младић ће проћи кроз различите фазе у своме све успешнијем психо-социјалном прилагођавању. Те фазе обично издалека прате фазе физичког преображаја које их условљавају.

ФАЗА ПРИПРЕМАЊА

Већина психолога скренули су пажњу на карактеристичан период физичке уравнотежености око дванаесте године живота. Већ је и Кетле казао да се у то доба све збива тако да би се могло рећи

да природа прикупља све своје снаге за будуће преображаје. У то време у растењу настаје извештан застој, мозак досеже до своје нормалне величине, друго избијање зуба је завршено, животна линија достиже свој максимум, а опште здравље се побољшава чак и код најкржљавијих.

Слична појава запажа се и у психичком животу. У ово доба дете показује савршену моралну уравнотеженост. Никаква необуздана емотивност, никакво сложено осећање, никакво спекулативно размишљање не ремете у њему спонтаност младе, лепо васпитане животиње. Његов у свему спољашњи психички живот изражава се без уздржавања и без напора.

После вишегодишњег прилагођавања, дете је успело да влада различитим физичким и социјалним механизмима, па ће бити у стању да у одговарајућој мери реагира на све потстицаје средине у којој се налази. Убрзо по краткотрајном покушају да оствари своје посебне жеље, дете доспева до усвајања формула које му намеће његова околина. У почетку недиференцирана емотивна мимика саображена је мимици родитеља, од које је примила своје одређено значење. Дете друкчије и говори, пошто је већ одабрало говорне изразе и пошто се његов речник обогатио не само изразима које је сковало без предумишљаја, већ и све тачнијим подражавањем гласовима које чује и њиховом све одређенијем прилагођавању смислу који им је дала његова околина. Његове радње, његови судови, па чак и његова осећања из дана у дан су се сасбражавали ономе што је видело и чуло, начину на који други пишу, гсворе и изражавају се. Чак и онда кад се дете с највећом пажњом одваја од света и обазриво васпитава, његов лични живот испољава се само у пролазним испадима који се могу доста лако спречити. Дете у ово доба претставља прилично верно огледало онога што је од њега начинила његова средина и васпитања које је од ње примило.

Због свега овога овај период се одликује знатном васпитном пластичношћу, што потврђују сви васпитачи. Дете укратко показује веома велику пријемчивост и способност за врло поуздану и врло адекватну реакцију, готво потпуно отсуство унутрашњег живота и знатну подложност утицајима средине, — подложност коју стварају стечене навике и безличност. У доба кад ће сав његов душевни живот бити поново доведен у питање, дете остварује тако праву синтезу својих ранијих тековина.

ФАЗА СУКОБА

У фази сукоба истичу се ове две чињенице: (1) развијање осећања своје личности, што ће имати за последицу већу или мању психо-

социјалну неуравнотеженост бар узгредну и повремену, и (2) све упадљивије психичко диференцирање полова. И једно и друго у тесној вези је с преображајем жлезда и сокова који се врши у ово доба у организму.

Развијање осећања о својој личности веома јасно се испољава код девојчица око тринаесте до четрнаесте године, а код дечака између навршене четрнаесте и петнаесте. Почетак функционисања полних и преко мере појачан рад већине других жлезда приморавају дете да се позабави само собом. Оно тада посматра на себи и у себи физичке преображаје који побуђују његову радозналост или му задају бриге.

Детињи полни органи развијају се и постају средиште сасвим нових манифестација; његов стас и облици његова тела постају друкчији; длака почиње да расте под пазухом и на стидној кости; буде се нејасни и расплинути сенестезички осећаји: утисци тромости и укочености, замореност и млитавост целог бића, грчеви и чупања; осетљивост за додир, топлоту и бол постаје утанчанија. Сви ти утисци помажу детету да дође до врло јаснога појма о своме телесном животу и побуђују у њему осећање његове физичке личности.

У афективно-активној области делују исти утицаји и на исти начин. Промене у соковима и ту побуђују читав један унутрашњи живот, богат и пун прелива, који младићевој личности даје тон и вредност. Тај живот се састоји из страховања и нада, из жаљења и жеља, из туга и радости, који се мешају и сукобљавају. Дете има утисак да преживљује нешто необично и јединствено, нешто што припада само њему и што претставља први корак ка његовој психичкој независности.

У погледу на своје умне способности, дете се мало по мало ослобођава свога рецептивнога става. Његова способност за критику, а нарочито за самокритику, постаје све већа. Дете почиње да узима себе за предмет својих мисли и својих судова. Оно посматра свој душевни живот с покаткад узнемирујућом постојаношћу, неуморно се анализује и зида куле на своме „ја“, па открива и системе за које мисли да су непоколебљиви.

И у владању уопште настају врло крупне промене. Младић тежи да се ослободи породичних окова, који му све теже падају; он налази нове пријатеље, а напушта старе другове; он покушава да живи својим животом, пролазећи кроз етапе обележене ситним тековинама које за њега имају огроман значај: засебна соба, излазак с друговима, касно враћање кући итд.

Као противмера овим индивидуалним тежњама супротстављају се нове социјалне тежње. Све дотле дете се задовољавало тиме што се прилагођавало категоричким императивима некога скупа (породице, школе) у који није ушло по своме избору; сада, међутим, оно жели да

се ослободи тих заједница у корист оних које је изабрало према својим склоностима (спортска, литерарна, политичка или верска удружења). Док у породици или школи не може више да поднесе ни најмању стегу, ни најблажу опомену, оно се без поговора потчињава најстрожим прописима друштва које је изабрало. С највећим одушевљењем и слепом оданошћу оно залаже све своје снаге за развитак и потпун успех тога скупа. Оно на сасвим нов начин схвата друштвену одговорност, утицај који само може имати на колективни живот и потребу да не води рачуна о својим склоностима и својим посебним тежњама ради највећег добра скупа којем припада.

По природи ствари, ове тежње се не могу испољавати а да не дођу у сукоб с индивидуалним тежњама, које су у ово доба најактивније. Може се рећи да се овај главни период младости управо и одликује психо-социјалном неуравнотеженошћу, која често условљава сукоб између егоистичних и алтруистичних тежњи. Младић утолико више пати због тог сукоба уколико јаче осећа да су и једне и друге тежње оправдане, потребне и да их је у већини случајева немогућно довести у склад. Отуда његова бојажљивост и његова неспретност, његова охолост, његова одушевљења и очајања, његова мизантропија и његови невести напори да стекне пријатеље и да их сачува. Да би решио тај проблем, младић ће уложити све своје снаге, а ући ће у фазу зрела човека у своме развоју тек кад буде успео да нађе неки модус виенди који га може задовољити.

Психичко диференцирање полова чини другу упадљиву одлику овога периода. Очевидно је да је још у раноме детињству постсјала разлика између женске и мушке деце, како у погледу на њихов физички развитак (стас, тежина, општа морфологија), тако и у погледу на њихов начин понашања и делања (склоности, тежње, идеје, игре). Међутим, те разлике су често доста незнатне, те би се човек покатад могао и преварити кад целокупни спољашњи изглед не би упућивао на право стање ствари.

Чак и у периоду који непосредно претходи младости може се констатовати извесно смањивање разлика, које се — и код девојчица и код дечака — сливају у једну исту виталност и једну исту физичку и моралну уравнотеженост. То је доба кад је девојчица прави „про-машени мушкарац“, доба кад треба причекати да она постане девојка у пуноме смислу те речи.

Напротив, нема сумње да се диференцијација полова указује као несумњиво могућа још на почетку младости. То нарочито бива у правцу у којем се развија осећање о својој личности, тј. осећање које ствара све дубљи јаз између младића и девојке.

У дечака се ово осећање своје личности изражава нарочито екстензивним тежњама, експанзивношћу. Дечак воли да потврди своју личност и да је прошири чак и више но што је могућно: његова тежња ка независности граничи се с побуном; он сања о пустоловинама у којима могу доћи до изражаја његова храброст, његов дух и сдике његова срца; он воли буку, плаховите вежбе и свађе; он је смешно хвалисав, расипан и великодушан. Целокупно његово понашање потчињено је неком дон-кихотизму, који, насупрот класичноме типу, није увек лишен срачунавања и проницљивости. После многих посртања и колебања, неки се могу уздићи и до ничеовског типа „натчовека“, који је оличен још у Жилиену, јунаку Стендалова романа „Црвени и црни“.

Насупрот томе, осећање личности у девојчица тежи да нађе потврде у смислу ограничавања и забране. Њихов психички живот постаје све скривенији. Девојчица се навикава да умерава своју склоност да се изрази, а њена афективност, ма како била плаха и претерана, добија свој спољашњи израз само у вазо-моторним реакцијама, у тренуцима раздражљивости и у променљивости расположења. Све се збива у души, где се могу урезати дубоки и неизгладиви трагови.

У своме спољашњем понашању, девојчица постаје све уреднија, а показује и љубав према реду и извешан конзерватизам, који ће сачињавати основу њенога будућег рада у породици; она испољава исто тако помало бесјажљиву уздржљивост и веома обазриву скромност, које су у моралном погледу оно исто што и девичанска невиност у физичком. Ову мирноћу често нарушавају афективне епизоде, које су утолико јаче уколико се дуже одлажу: кризе плача, нестрпљивост, гађења.

У општој делатности девојака и жена преовлађује изненадна и јака клоничност, која се брзо исцрпљује, док се мушкарачка акција одликује спором и снажном тонишношћу.

На тој основи спутаване афективности развија се како тако и једна социјална делатност, обично прилично безлична, која је сва у неком конформизму на који упућује потреба за стицањем симпатија, изазивањем жеља или дивљења, али у којој има и осећања слабости и непотпуности, које изискује подршку и допуну. Та социјална делатност испољава се у љубазности која често прелази у кокетерију, у жељи за издашнијим залагањем за друге, у жељи за самоодрицањем и пожртвовањем, у страху од смешнога и онога „шта ће рећи свет“ — страховању које долази до најјаснијег изражаја у тиранији моде. „Мушкобаност“, која се данас сматра за ствар доброг укуса, само је доказ о друштвеној пластичности жене и лакоћи с којом се она прилагођава разним колективним струјањима.

ФАЗА ПСИХО-СОЦИЈАЛНЕ УРАВНОТЕЖЕНОСТИ

Пред крај младићкога доба криза поступно ишчезава, а устаљује се једно стање уравнотежености између индивидуалних и социјалних тежњи. Младић се све боље сналази у својој средини и успева да јој прилагоди своју личност на начин који може задсвољити. Све тежње које се појачавају и сукобљавају током акутне младићке кризе сада се учвршћују и теже да се ускладе. Владање самим собом, схватање друштвених потреба и залагање свих својих снага ради остварења корисних циљева долазе наместо величања своје личности, непомирљивих уверења и слепог идеализма у делатности. Укратко, младић у ово доба заузима своје место у животу и са свим својим могућностима ступа у фазу остваривања.

2) СЛОЖЕНА ОСЕЋАЊА

Као што им и име казује, сложена осећања постају асоцијацијом првобитних тежњи које се анализом не могу рашчлањавати. Притом, сложена осећања нису спонтани и првобитни производи нашега психичког живота, као што су страх, срџба, задовољство и незадовољство, већ су то касне манифестације, а каткад и производи дугога и тешког васпитања, тако да се у њима емотивни елементи мешају с интелектуалним и радним утицајима.

АЛТРУИЗАМ

Алтруизам је нешто ново што младости даје обележје које јој је својствено. У ово доба дете постаје кадро да занемари себе само и да се пренесе у свет који га окружује, што чини ради других. Било је потребно много времена и много искустава, а нарочито дубоких физичких преобраћаја који настају у доба пубертета, па да дете доспе до овога жртвовања своје личности — жртвовања противу којег се буне све његове првобитне тежње. Али та се жртва надокнађује тиме што детиња личност постаје обимнија и пунија, тако да ће се она истицати у свима психичким областима, а нарочито у афективној. Захваљујући развоју алтруистичких тежњи и чињеници да оне оспособљавају индивидуу да на активан и себи својствен начин учествује у животу који је окружује, младић ће моћи да се уздигне до сложених осећања, на којима се заснива сва виша душевна делатност (социјална, морална, религијска, естетичка и интелектуална осећања).

Доиста, за време целог периода претпубертета дете живи паразитским животом, како у психичком, тако и у физичком погледу. Оно

узима, а не даје; оно асимилије стога што га на то упућује потреба његова развитка, а само не ствара. Сва његова делатност заснована је на нагону самоодржања и растења, чија је афективна резултанта егоизам. У нормалним приликама дете је с пуним правом зеленаш који безобзирно употребљава и злоупотребљава оно што припада другима. Његова делатност је центрипетална, што ће рећи да она све привлачи њему и има у виду само личну корист.

Насупрот овоме, у доба пубертета као да се дете делимично ослобођава себе самог. Истина, центрипеталне тежње постоје и даље, па се покатад и испољавају на упадљивији начин но раније, али се оне притом преображавају и добијају сасвим други значај. Свесно или несвесно, индивидуа не тече више стриктно ради себе саме, већ с обзиром на утицај који ће моћи да врши над другима. У њој се буди осећање да може постојати само ако се буде саображавала колективу, — осећање да је живот једно вечито цењање при којем могу примати само они који дају. Преображај жлезда и полно буђење као последица тога преображаја гоне индивидуу да својом сопственом делатношћу прибави себи оно што је раније очекивала од добре воље своје околине. Она тежи ка независнијем животу који би је ослободио од већ несношљивог ауторитета породице. Али она у томе може успети само ако се поравна с друштвеном средином и ако овој, у замену за њену помоћ, препусти један део своје делатности и своје личности. Тако се индивидуа учи да умерава своје егоистичке тежње и да им даје други правац, а исто тако и да своју афективност упути ка себи сличнима, уместо ка себи самој, као што је раније био случај. Од тога ће и зависити сва њена доцнија друштвена делатност.

ЕГОИСТИЧКЕ ТЕЖЊЕ ✓

Било да центрипеталне тежње имају за сврху одбрану, било напад, оне у доба пубертета досијају сасвим други правац, па се више не могу ни испољавати у свој својој чистоти. Младић више не може да не води рачуна о другима ни у својим најличнијим манифестацијама, па се ове стога потпуно мењају.

Одбранбене тежње обично пресвлађују код девојчица. Оне се испољавају у емотивности која је утолико јача уколико је девојчица уздржљивија. Док се емотивност деце расплињава по покретачким нервним путевима и неутрализује у више бучним но сзбиљним спољашњим манифестацијама, дотле емотивност младића радије креће органско-вегетативним путевима нервнога система, проузрокујући у њима промене које имају дубоких и трајних реперкусија. Отуда уздр-

жане манифестације које се одликују расплинутошћу: неодређене меланхолије без разлога који би био достојан пажње, малодушности, јадиковања, хипохондричне мисли без смисла итд.

Две чињенице нарочито изненађују посматрача у овоме скупу афективних манифестација. Прва се састоји у појави не само физичкога, већ и менталнога стида. Док је дете с безазленошћу откривало и своје тело и своју душу, дотле се младић боји да се разголити физички и морално, а то страховање јавља се у најранијој младости. Затим се јавља и бојажљивост, која се састоји из осећања личне вредности и страховања од туђе оцене.

У области претстава, одбранбене тежње испољавају се у раду афективне маште. Младић више не воли конкретне чињенице и прагматичну делатност, већ је, напротив, више склон читању путописа и описа чудесних пустоловина, а исто тако и најфантастичнијим сновима. Он често тако ствара један идеалан свет, у којем налази прибежишта, клонећи се свакодневне скучености.

И младићева делатност је често у већој мери фиктивна но што је стварна. Он лако ствара многе планове које није у стању да оствари; његове жеље су многобројније од његових стварних могућности. То долази отуда што младић — иако то неће да призна — осећа колико је велики размак између онога што хоће и онога што може, између онога што жели да буде и онга што јесте. Отуда његова бојажљивост, а исто тако и она неумешност, она особита неспретност у свима радњама, због којих је свај период и назван „доба неспретности“.

Нападачке тежње, напротив, преовлађују обично код мушкараца, ма да се ни ту не могу поставити одређене границе. Пре свега постоје жестоке манифестације. Млади мушкарац, који се раније поступно обуздавао, постаје поново напорит, раздражљив, нестрпљив и склон свађи; он не трпи више противречење, он се буни и кад му упуте најблажи прекор. Његово владање често постаје лошије, а у школи се запажа да пспуштају и његова добра воља и његова послушност, па каткад нису искључени ни преступи.

С друге стране, пак, дотле веома ограничене дечакове екстензивне тежње почињу се брзо развијати. Самољубље, осетљивост, амбиција, таштина и гордост појачавају се до крајње мере. Младић показује одважности у својим жељама, мислима, радњама; он у свему иде одмах у крајност. Тим тежњама он ставља у службу свој занос, своју великодушност, свој немар за последице, своју жељу за апсолутним и своју жудњу да се не штеди и да се даје. Јер те тежње, у којима уствари има највише себичњаштва, пружима отада младићево старање за друге и његова свест о потреби да их саобрази друштвеним нормама.

АЛТРУИСТИЧКЕ ТЕЖЊЕ

Ове тежње јасно се испољавају тек у доба младости. После гениталнога буђења и психичких преображаја које оно проузрокује, појављују се тежње за чије остварење индивидуа мора имати нових способности. Индивидуа треба да се оспособи за обзире према другима; она треба да се прилагођава другима, па чак и да погађа њихове жеље, не знајући увек притом поуздано да ће јој се све то узвратити.

Симпатија је првобитни облик алтруистичких тежњи. Под симпатијом треба подразумевати афективну сагласност између два или више бића.

Дете је утолико мање способно за симпатију уколико је млађе. Уствари, дете се интересује само за себе, а са својом средином може се ускладити само подражавањем. Чак и кад је одраслије, десе с муком замишља емоцију другог, и она у њему побуђује мало благонаклоних осећања. Отуда свирепост која се може констатовати и код најпитомије деце; отуда оне „дечје речи“ које покатакд одају окорело срце, што је последица неразумевања, али исто тако и огромног себичњаштва.

У доба пубертета, напротив, симпатија се распламсава и као нов пламен засењује младића. Треперећи заједно с бићима и стварима, младић тежи да што више даје од себе, како би што више примао, а понајчешће просто да се даје. У њему се буди дух пожртвовања и изискује од њега да се стави у службу неке идеје, неке акције или некога бића. А као круна јавља се потреба за допадањем, за љубазношћу која може прећи у каћиперство, и за одобравањем.

Разнеженост није ништа друго до појачана симпатија. И овде се права нежност јавља тек у тренутку кад индивидуа постане способна да занемари своју сопствену личност.

Дете је и раније било врло способно за оданост и нежну љубав, али нарочито у оној мери у коликој су и њему самом чинили добра. То је била позајмица коју је ваљало вратити, позајмица која би се — како примећује Рибо — с правом могла назвати его-алтруизам према номенклатури Х. Спенсера. У тој позајмици чак и преовлађује егоизам.

За младића, напротив, љубав постаје права потреба коју треба задовољити свима средствима и по сваку цену. Младић тежи да нађе особу којој се може поверавати и пријатеља коме може све рећи и који заслужује његово поверење. Али таквога пријатеља он ретко кад тражи у средини у којој се обично креће. Њему се пријатељство чини као неко освајање а не као навика; оно је за њега много више даровање себе самога неголи проста размена. Штавише, емоција нежности јасно

се испољава према особи другог пола, која се младићу чини достојнијом његова интересовања и способнијом да задовољи његову жељу да се потпуно преда другоме.

ПОЛНИ НАГОН И ЛЈУБАВ

У еволуцији која се врши у овој области као да се код индивидуе збива нешто супротно ономе што се дешава код низа других бића.

По Диминој (6) класификацији, у погледу на филогенезу могу се констатовати ови прелазни: (а) прелаз од физичко-хемијске тежње ка спајању на органску полну тежњу, која одговара животињском нагону; (б) прелаз од ове на психолошку тежњу, која одговара човековој љубави, и (в) прелаз од последње на веома интелектуализоване тежње својствене платонској љубави, и то само код природа веома утанчане осетљивости. Код индивидуе, напротив, као да се све друкчије збива, тако да изгледа да се најраније јављају баш најразвијенији облици полнога нагона.

Ако се може веровати Фројдовој школи, за испољавање полнога нагона није потребно сачекати доба пубертета. Тај нагон постоји у најранијем детињству. У најранијој фази свога развоја, у фази аутоеротизма, полни нагон не тражи свој предмет ван самога детета. Ускоро потом настаје двополни период, кад се нагон управља час чему било, а час нагиње ка хетеросексуалности, која се испољава према особама из непосредне околине. На тај начин образују се различити комплекси, као што су Едипов, Електрин итд. Те препубертетне сексуалне фазе од великог су значаја за психичко формирање индивидуе, а њихово трајање и после пубертета прouzрокује многе психо-неурозе.

Било како било, изгледа да се, бар у нормалним приликама, полна тежња јасно испољава тек у доба пубертета и да се упућује правце ка другоме полу. Али, далеко од тога да се испољи у својем нагонском облику, тј. да се задсвољава без претходног избора, ова тежња је веома развијена од самога почетка. Младић осећа како нечему нејасно тежи, а није довољно свестан своје тежње. Првобитни полни нагон тада је још веома слаб, те младић обично на упадљив начин показује како му је гадно и одвратно све оно што се тиче пола. Све се збива у иминарном и недокучивом свету, у којем се предмет својих снага лако може окитити свим одликама које се желе. У већини случајева настаје притом извесно фиксирање, које се одржава с променљивом постојаношћу. Према темпераменту и приликама, то ће бити удварање или платонска љубав, који ће се обично ограничити на круг браће или сестара од стрица, тетке или ујака и пријатеља или пријатељица рођене браће и рођених сестара.

Период сазревања почеће тек доцније, и то после многих радозналости које не воде ничему и после многих непотпуних и невештих покушаја. Биће потребно сачекати доба зрелости, па видети како се дотле слабо уочљива или отстрањена полна тежња удружује с осећањем заљубљености, сублимисаним у платоницизму, и како се, по Стендаловим речима, кристализује око изабране особе. Права човекова љубав, дакле, јавља се тек у зрелим годинама; то је љубав која тежи својим нормалним циљевима, тј. потпуном задовољењу човјекских органских, психолошких и друштвених потреба.

СОЦИЈАЛНО ОСЕЋАЊЕ

По Диркему, „друштво је пре свега скуп мисли, веровања и сваковрсних осећања које приводе у дело појединци.“ Отуда и нема супарништва између индивидуе и друштва, као што неки мисле, већ се њихово деловање узајамно допуњује, будући да се једно без другог не може потпуно остварити. Ниједан друштвени акт није заснован на принуди, већ на драговолјноме пристанку индивидуе, која прима обавезу зато што је она привлачи. Индивидуа се покорава правилима и законима зато што осећа да на крају крајева од тог потчињавања зависи проширење обима њеног личног утицаја и појачавање њене снаге снагама скупа. Али до таквога схватања долази се веома касно, а њему се задуга опире и првобитни индивидуализам.

Пре школскога периода у деце и не постоји друштвено осећање у правој смислу те речи. Дете је неспособно да се уврсти у неки скуп који би се дуже одржао, а његова делатност још је искувише егосцентрична да би у довољној мери могла подносити ефективно дејство других делатности. Дете још не зна шта је то правило, па се чак ни у игри не може потчинити строгости закона. Његова колективна делатност највећим делом своди се на аутоматско подражавање.

На почетку школскога периода, тј. око шесте до седме године живота јавља се нека врста колективне делатности, засноване на друштвеном осећању које се тек почиње рађати. Та делатност се нарочито заснива на нејасној симпатији и привлачности која постоји међу сличним бићима. Тако се, у школи и на улици, образују дечје групе које нису ни постојане ни трајне. Те групе образују се или растурају према тренутним склоностима и приликама. Деца тако могу стварати клике и дружине, у којима долази до израза њихов смисао за хијерархију, будући да се вође намећу својим физичким или моралним одликама.

Али социјално осећање добија свој пуни израз тек у младости. Младић у исти мах показује своју тежњу да се потчини некоме скупу

и с друге стране да на њега врши свој утицај. У то доба он ступа у спортска, политичка, књижевна и верска друштва. Његово друштвено осећање је веома живо, тако да је он кадар да жртвује и своје личне интересе ако то изискује ствар за коју се залаже и скуп којем припада. Насупрот томе, ако сâм врши све своје дужности, он је обично веома осетљив кад су у питању његова права и показује веома развијен смисао за законитост. Он не може да поднесе да неко задире у повластице које су њему дате и тако, у границама прописа, до максимума развија своју личност.

МОРАЛНО ОСЕЋАЊЕ

Морална осећања су „пре свега само одраз друштвених навика и захтева у индивидуалној свести“. (Делакрса, навод у Димину делу, 6). Своје право значење сна добијају тек дасније и то напоредо с развојем друштвених осећања.

Дете најпре преживљује један период праве аморалности. У току тога периода оно уопште не зна шта је право, а шта није, шта је допуштено, а шта недопуштено.

Међутим, убрзо потом почиње се оцртавати формална моралност. Дете брка морал с пскорношћу, а добро и зло с оним што се допушта или забрањује. Његову моралност потстичу само спољашње побуде: страх од казне или жеља за наградом. Ова врста ниже моралности пресвлађује чак и код деце од десет до једанаест година. Псшто је великоме броју деце од девет до једанаест година поставио питање: „Шта треба да чини дете, да би било добро или рђаво?“, Озборн је констатовао да је више од половине укупног броја деце бркало појам послушности с појмом добра.

Егоцентричка моралност јавља се такође напоредо с претходном и бар с не мање снажном виталношћу.

Дете веома рано има развијено морално осећање за све оно што се односи на њега. И кад је сасвим мало — кад му је три до четири године — оно се одупире неправичној казни или неједнакости у опхођењу с њим. Али оно задуго остаје неспособно за безличне и објективне моралне оцене, што псказују и анкете које су извршили Клајн (над 2384 деце од осам до осамнаест година) и Г-ђица Јотејко (над 158 белгиских ученика од петнаест до деветнаест година).

Објективна моралност, заснована на искуству и осећању међусобних обавеза, несумњиво се јавља тек у младишко доба. О њој је, међутим, врло тешко имати одређено мишљење. Морално схватање често се брка с моралним осећањем, а такав је случај нарочито код младића који

често у исти мах показује и жарку жељу да буде моралан и чисто интелектуално старање да се о њему води рачуна, што опет показује оскудну практичну моралност. Уствари, младић се заборавља и чини испаде не због недостатка осећања моралности, већ упркос њему. Према анкети коју је Маро извршио над 3000 деце, дечје владање је најлошије око четрнаесте године; по једној судској статистици, која је посебно вршена над 1326 деце, отприлике у исто доба најчешћи су и случајеви престапа. Али насупрот ономе што се догађало раније, у ово доба се такође са највећом искреношћу испољавају и жаљења и грижа савести.

РЕЛИГИСКО ОСЕЋАЊЕ

Рибо (190) је овако описао три вида религиских осећања у својој студији сложених осећања са филогенетичког гледишта: (а) индивидуално религиско осећање, које је у суштини практично и утилитарно, а заснива се на страховању и поштовању; то је нижи облик религиског осећања; (б) социјално религиско осећање у виду морала, које преовлађује у цивилизованим срединама и код одраслих; и, најзад (в), интелектуализовано религиско осећање, које се приближује филозофији, а својствено је само елити.

У својој религиској еволуцији индивидуа као да не пролази кроз све све ступњеве који помало потсећају на чувене периоде Огиста Конта (теолошки, филозофски и научни). Ако је одгајено у религиозној средини, дете заснива своја веровања на ауторитету родитеља и учитеља и на навикама које је стекло. Тако је Полман испитао религиозне мисли деце од шест до седам година, дакле у доба кад полазе у школу, и утврдио да се религија великим делом намеће ауторитетом и да је она у строгој сагласности с оним што је дете научило или чуло у току наставе.

У срединама у којима се не верује, напротив, религиска осећања могу се јавити спонтано као теолошко објашњење узрока. Г-ђица Шин каже да дете својим „зашто“ наводи човека да прати ланац узрока све дотле док не дође до последњег, и да оно то чини кад му је четири до пет година. Религиско осећање које се најраније јавља код деце не састоји се толико из афективних елемената, као што би — по неким писцима — био случај с религиским осећањем примитиваца, већ из интелектуалних, тј. оно је у сазнању које је предмет веровања.

Жилик је подвргао анкети 590 одраслих особа којима је поставио питање: „У којим годинама сте најјаче осетили утицај религиског осећања?“ па је утврдио да у томе постоје велике разлике. Тако се у

59 случајева тај утицај најјаче испољио пре шесте године, у 5 случајева у шестој години, у 7 у седмој години, у 20 у осмој години, у 45 у десетој години, у 14 у једанаестој години, у 69 у дванаестој години, у 46 у тринаестој години, у 66 у четрнаестој години, у 50 у петнаестој години, у 44 у шеснаестој години, у 45 у седамнаестој години, у 31 у осамнаестој години, у 23 у деветнаестој години и у 13 у двадесетој години.

По Harbuck-у, S. Hall-у, Lancasker-у и већини психолога, у сваком случају, религиски утисци су најјачи између дванаесте и двадесете године. Постоји и један период религиске кризе који мало ко може избећи. Тај период настаје око четрнаесте године. По Harbuck-ову мишљењу, сумња се ретко кад јавља пре навршене једанаесте године, а после тога доба постаје све чешћа, али потом опада стога што се до зрелих година било усвајају било потпуно одбацују дотадашња веровања. Религиска осећања код девојака, нарочито развијају се брзо до тринаесте године, а затим спорије до шеснаесте, кад постају најјача; отада она полако слабе до 19 године, а потом све брже.

Период младости одговара, дакле, периоду религиске кризе. Под утицајем читања, на пример, или због личних склоности, за време те кризе може се често констатовати жеља за манастирским животом, за обраћањем у веру у англосаксонском смислу те речи и краткотрајна жеља за свештеничким позивом. Претерана младићева афективност, која нема још довољно одређених циљева, упућује се тако у том правцу с ревношћу, а покатакд и са страшћу, да би се после с тога допуштеног, па чак и препоручиваног пута, који није ништа друго до један дериватив, вратила на пут опипљивије стварности.

ЕСТЕТИЧКО ОСЕЋАЊЕ

Било је покушаја да се естетичко осећање асимилије с игром, будући да међу њима доиста постоји блиска веза. Међутим, уметност се јасно разликује од игре тиме што је она, бар у своме савршенијем облику, незаинтересована и апрагматична, док се игра одликује једном чисто утилитарном тежњом.

Овако схваћено, естетичко осећање јавља се тек у доба пубертета, кад човеков душевни живот обилује сложеним осећањима.

У детињству, лепота као да није интересантна сама по себи. Лепо се брка с корисним и пријатним. У основи смисла за уметност налазе се најпре чулна задовољства, која су тако разговетна у периоду перцептивног интересовања. Почев од првих месеца свога живота дете са задовољством гледа облике у покрету, а нарочито воли да гледа боје, да слуша шуме и пипа предмете. Доцније, око друге до треће године,

дете проширује свој још рудиментарни смисао за лепоту и на оно што му припада или му пружа какву корист. Дете воли да има лепо одело, лепу играчку. Укратко, дете је одвећ утилитаристички настројено и одвећ је објективно, да би било способно за незаинтересован поглед на бића и ствари. Лепота је за њ само једна одлика више — одлика због које још више жели неки предмет или се интересује за њега.

У овоме смислу дете ће приписивати естетичка својства све већем броју предмета, и то најпре онима којима се може послужити, а доцније и онима од општије корисности. У истоме смислу и одрасли говоре о лепој њиви, лепој машини. Такве манифестације нису праве естетичке манифестације стога што се не одликују незаинтересованшћу; само незаинтересованост може ослободити антропоморфизма и омогућити да се ствари гледају и воле ради њих самих.

Доба пубертета је у многосте период открића у овој области. Пред младићем се каткад брзо, па чак и нагло открива уметнички живот. и он се са страственошћу одаје томе новом открићу. Док су до навршене тринаесте до четрнаесте године живота уметности мртво слово на хартији, а природа само област за конкретна открића — као што то показују Hasserodt-ови и Lancaster-ови опити — дотле се после овога доба почиње будити интересовање за уметност. Оно што младић тражи у уметностима није ништа друго до одблесак његових сопствених душевних стања, изражај за све оно што не може изразити а што осећа у себи. Због тога младића највише и привлаче уметности које су приступачне и најширим круговима, као што су пјезија, музика; сликарство, грађевинарство и вајарство, међутим, ретко кад га привлаче од почетка његова интересовања за лепо. И природа је за младића само утолико лепа уколико је у складу с његовим душевним стањима и уколико се у њој сдражавају осећања која се тек рађају у њему. Теорија „Einfühlung“-а (уживљавања) добија своју примену нарочито у ово доба. Младић трепери при свакоме даху и пројцира на бића и ствари осећања која су они побудили у њему. То је доба сентименталнога пантеизма и стапања бића у једно велико све.

Ако буде гајио свој смисао за уметност, младић ће доцније све више успевати да афективан утисак удружује с објективнијим појимањем поступака и технике, па ће уживати у уметничким делима с више незаинтересованости и објективности. Задовољство које ће тако осетити, биће сложеније и утанчаније, а састојаће се у исти мах из елемената чулних, афективних и интелектуалних.

ИНТЕЛЕКТУАЛНА ОСЕЋАЊА

По Рибоовим речима (190), интелектуална осећања су пријатна, непријатна или мешовита афективна стања која прате обављање интелекту-

алних радњи. У своме утилитарном и практичном сблику, сва осећања веома рано се јављају и код деце, а у вези су с њиховом радозналостју.

По Прајеру, мало дете пролази кроз све пасивне фазе изненађења и чуђења, а доцније и кроз активне фазе личнога испитивања. Оно осећа живу потребу да све сазна и све објасни — потребу коју може задовољити само непрекидним „забадањем свога носа“ у све, и бескрајним запиткивањем. Чим узмогне да ухвати какав предмет и да њиме рукује, оно отпочиње да испитује спољашњи свет, чиме ће се бавити до краја свог живота. Потом, кад му буде око три године, оно ће томе лично истраживању додати и запиткивање, те тако својим по сили прилика ограниченим могућностима придружити све оно што су други стекли својим искуством. То је доба дечјег „зашто?“ — доба од тако великог значаја за његов интелектуални развитак.

За време школскога периода, детиња интелектуална радозналост ишчежава у већој или мањој мери, што може бити и последица педагошких поступака. Потребно да се брзо ради и да се савлада све оно што је предвиђено програмом одузима деци добар део интелектуалне иницијативе. Уместо да деца сама изналазе, она „бубају“, немајући притом ни толико времена да се за што заинтересују, нити да испоље своју жељу за сазнањем. Због тога детиње интелектуално интересовање налази одушка у ваншколској делатности. Понајчешће се тек доцније, и у згодној прилици, деца могу заинтересовати за оно што су учили у школи, да би то исто градиво поново научила, али овога пута са задовољством и коришћу. Било како било, интелектуална осећања јављају се у ово доба само у вези с конкретним појмовима, због чега се деца не удаљују од области стварнога живота.

У младости се, напротив, све мења. Као што с правом примећује Мандус (173), младић је много неразумнији од детета, али је већа мудрица од њега. У своме интелектуалном интересовању младић напушта област стварности и прелази у област идеја, па чак и идеологија. Тако се изграђује једна потпуно афективна логика и чисто вербална диалектика које замењују наивни и уски детињи реализам. Отуда су главне одлике младости:

1) Вербализам, који се састоји у томе што се младић лако задовољава речима и придаје им највећи значај при сређивању своје мисли. У то доба јавља се такође и склоност ка употреби туђих и уговорених израза, кованица и нарочито измишљеног говора (аргса).

2) Књишки менталитет, који се састоји у томе што младић претпоставља оно што је прочитао или оно што је измишљено ономе што може сам констатовати. То се нарочито испољава у писменим саставима. Док се дете задржава на предметима које је непосредно упознало, дотле

младић радије прибегава причама о догађајима у којима сâм није учествовао и списима крајева које није видео. Младић се исто тако радије бави чисто књишким градивом (књижевношћу, историјом и филозофијом), неголи наукама које изискују конкретна испитивања и огледе.

3) Младић, најзад, даје доказа о својој сентименталној логици, која констатације из естетичке области преноси у интелектуалну. Идеје и уметничка дела свиђају се младићу само утолико уколико су у складу с његовим сопственим склоностима и тежњама. Од њега не треба очекивати неки напор и успех у раду, већ само краткотрајне интуиције којима се изражавају или објашњавају дубока осећања која се буде у њему.

Интелектуална осећања постају незаинтересована тек у зрело доба, дакле, па и тада су таква само код субјеката с нарочитим природним склоностима; она се тада јављају у вези с испитивањем онога што је још непознато, при чему субјекат нема другог циља сем узвишене жеље да сазна.

3) ЛИЧНОСТ И КАРАКТЕР

У развоју индивидуе од њеног рођења до њених зрелих година, различите психичке функције испољавале су се једна за другом, па су затим, за извесно време, преовлађивале над осталима, да би се најзад слиле у општу психичку делатност. Према томе, психички развој индивидуе завршиће се тек онда кад све те функције буду достигле ступањ довољне зрелости, тј. кад буду престале да се испољавају подвојено и кад се буду координирале ради постигнућа опште сврхе. Таквим координирањем и таквом корисном применом различитих психичких функција у једној истој личности одликује се зрео менталитет. Зрела индивидуа је у стању да у сваком тренутку своје делатности остварује делимичне синтезе, чије се опште јединство остварује у субјектову карактеру.

Карактер је очевидно условљен наслеђем, па се као такав и испољава почев од прве детиње делатности. Али је велики и утицај средине, која делује на карактер веома дуго, а највише у младости. Карактер налази, најзад, свој психолошки израз у личности, која и сама добија своју пуну вредност у исто доба.

ПСИХОЛОШКО НАСЛЕЂЕ

ОПШТЕ СХВАТАЊЕ

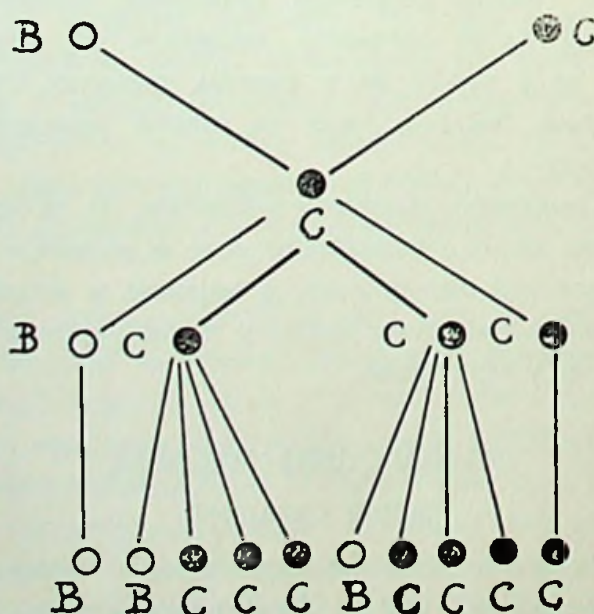
Наслеђе није једноставна сличност између предака и потомака, као што се и данас обично мисли. У прилично великом броју случајева

сличност је очевидно крајњи резултат наслеђа, али у томе има одвећ мало постојаности, те се не може рећи да је сличност основно својство наслеђа. Наслеђе је пре свега феномен континуитета који поколењима обезбеђује постојаност њихова типа, а индивидуи јединство личности. Наслеђем се у мањој мери предају спољашњи изглед и видљиве ознаке, дакле оно што биолози називају „фенотипом“, а у много већој психичко-хемијска својства, „генотип“, који претставља основну наследну конституцију.

По данашњем схватању, дакле, наслеђе није нека фатална сила с механичким дејством; оно је пре свшта оријентација, укупна директива с прилично разноликим могућностима на којима се заснивају спољашње разлике. Другим речима, лентип, тј. скуп индивидуалних могућности, остаје сталан и непроменљив, док у његову спољашњем реализовању, које одређује фенотип, могу настати промене у границама које је поставило наслеђе.

МЕНДЕЛОВА ИСТРАЖИВАЊА

Један чешки монах, Грегор Мендел, извршио је, око 1865, читав низ још и данас незапажених опита и тако успео да одреди закон по којем се предају у наслеђе различите особине. Испитујући чисте расе при што је могућно сличнијим условима, он је дошао до ових чињеница: Укрштајући два рода једне исте врсте грашка с цветовима контрастних боја (један је, на пример, био црвен, а други бео), он је констатовао да готово цела прва генерација има црвене цветове. Изгледало је, дакле, да је бела врста потпуно ишчезла. Укрштајући поново

јединке из те прве генерације, Мендел није добио једнолико потомство. Тип белоцветног грашка појавио се у сразмери $1:3$ ($\frac{1}{4}$ белих и $\frac{3}{4}$ црвених потомака). У трећој генерацији тип белоцветног грашка даје бело потомство, једна трећина црвеноцветног даје црвено потомство, а две преостале трећине црвеноцветног дају опет беле цветове у непроменљивој сразмери од $1:3$.

Особина која се испољава у свима генерацијама, као што је црвена боја у описаном случају, назива се доминантном особином, а особина која привидно ишчезава у датом тренутку, као што је бело у наведеном случају, назива се рецесивном. Овде је пак довољно скренути пажњу на чињеницу да се наслеђе не испољава са свима својим одликама у једној истој генерацији, већ да постоје и латентне или рецесивне одлике.

ПСИХОЛОШКЕ ЧИЊЕНИЦЕ

Захваљујући Менделовим испитивањима, данас лако можемо објаснити на који се начин предају у наслеђе физичка својства код нижих бића. Међутим, проблем наслеђа постаје много сложенији уколико се више удаљујемо од првобитних облика на лествици бића и уколико су расе мање чисте. Тако се на човеку не могу прозеравати Менделови закони, сем, можда, кад су у питању неколике секундарне одлике, као што су боја очију, стас и коса.

Шта ли се тек може рећи о психичким одликама које се предају у наслеђе? Све до пре неколико година задовољавали смо се приближним оценама у којима је било највише објашњења и претпоставки. Те оцене су засниване на морбидном наслеђу и проучавању неких краљевских, племићких и уметничких породица. Тек од пре неког времена приступило се прецизнијем проучавању тога питања, при чему су примењена објективна средства. Ево краткога прегледа рада на овом пољу по одличној студији Dr. A. Govaerts-a (204):

„Торндајк се бавио испитивањем менталне сличности у породицама. Проучавајући сличност близанаца помоћу тестова којима је испитивао било менталне способности под јаким школским утицајем (сабирање, множење), било друге, мање подложне том утицају (прецртавање слова, супротне речи, правопис), он је дошао до веома висских коефициената корелације, и то од 0.69, 0.71 и 0.75 за прве и 0.80, 0.84 и 0.90 за друге; сличност међу близанцима била је, дакле, нарочито упадљива, а она је још и већа међу психичким функцијама на које није утицала школа, што показује да су ментални процеси урођени. С друге стране, сличност међу близанцима који су похађали

исту школу за исто време (0.70) била је већа неголи међу другом децом истих година (0.30).

Проучавајући неколико породица истакнутих поморских официра, Давнпорт је уочио све четири сталне одлике: склоност ка лутању, љубав према мору, склоност ка стратегији и претераној покретљивости, које су биле наследне на менделовски начин. Искоришћавајући Сишорове тестове за испитивање музичких способности, Х. Стентон је дошао до сталних и наследних одлика у шездесет породица музичара: од 11 потомака тестови су сврставали њих 10 у ред добрих музичара, а у браковима у којима је једна од породица била мало обдарена за музику, од 25 потомака само њих 6 је имало способности за музику.

Ирл је нашао физичку сличност од 0.50 код 600 деце и 180 парова истог братства, док је Коб, служећи се де Куртисовим тестом, нашао да између мајке и кћери постоји сличност од 0.61, а између оца и кћери од 0.10. Користећи се истим тестовима, Страч је дошао до ових коефицијената сличности: читање 0.51, памћење 0.31 и правопис 0.51. Просечна сличност одлика које су подложне утицају васпитања изражена је износом од 0.42, док су одлике мало подложне томе утицају једва дале просечан износ сличности од 0.38.

Петерс је у Баварској проучио сведочанства 1162 ученика, а исто тако и сведочанства њихових родитеља, њихових деда и баба (117) и прадеда и прабаба (11), па је запазио: (1) да су дечје оцене просечно утолико лошије уколико су родитељи били просечно слаби ученици; (2) сродничка корелација износи за владање 0.73, за веронауку 0.24 и за немачки језик 0.30; према школским оценама она износи: између оца и сина 0.42, између оца и кћери 0.55, између мајке и сина 0.32, између мајке и кћери 0.36, међу сестрама 0.43, међу браћом 0.58 и између браће и сестара 0.53." Изгледа, дакле, да се психичке особине доиста наслеђују, што доказују и примери сликарских породица, као што је Белинијева, или музичарских, као што је Бахова, из које су се 120 чланова с талентом одали музици.

Може се рећи, дакле, да у свим психичким областима постоје урођене способности и неспособности које се не мењају у току развитка индивидуе, па ма како се мењала средина у којој она живи. То нарочито стање којим се одликује индивидуа афирмира се и у васпитним тековинама, којима индивидуа даје обележје које јој је својствено.

СРЕДИНА

Наслеђе није ипак нешто фатално; оно то није бар уколико се тиче спољашњег изгледа. Уствари, наслеђем се само одређују границе до

којих се тип може мењати. Те промене зависе од средине, која може тако дејствовати на доминантне и рецесивне особине да једне ублажује а друге појачава, тако да се индивидуа преображава остајући притом у границама типа.

ПРОМЕНЕ

Ово што рекосмо нарочито вреди за човека, за кога су закони наслеђа мање строги него за остала бића. Сличност између предака и потомака стога је најчешће толико прикривена, да се појављује само у неким секундарним ознакама.

Ове промене имају биолошке узроке. Пре свега, постоји крајња сложеност предачке прошлости у свакоме од нас, услед чега ми располажемо знатним бројем могућности, које већином остају у латентном стању као рецесивне одлике, али као одлике које се могу поново јавити при повољним околностима. Чисте расе, које се по правилу одржавају у нижим врстама, постају све ређи изузетак уколико се приближујемо човеку, тако да је могуће да их код људи и нема. Њих, уосталом, не треба ни желети, пошто оне, услед крвнског сродства, имају за резултат појачавање не само добрих својстава, него и мана.

С друге стране, чињеница да се детињи нервни систем дуго и споро развија такође иде у прилог објашњењу знатних промена које настају у наследним родитељским психичким особинама. Кад се дете роди, његов нервни систем је тек у зачетку, па ће бити потребно да прође више година пре него што се потпуно развије. За све то време, нервни систем је много осетљивији за спољашње или унутрашње утицаје него што ће бити доцније.

Морамо, најзад, повести рачуна и о једном веома значајном другостепеном услову. Психички развитак индивидуе није условљен само њеним организмом. Утицаји друштвене средине у којој дете живи делују почев од његова рођења и не престају ни много доцније; они заиста уобличавају детињи менталитет, који дуго остаје веома пластичан. Тај утицај друштвене средине — па било да је емпириски или произвољан, као у породици, било да је систематски, као у школи и учењу заната — није ништа друго до оно што називамо васпитањем.

ДРУШТВЕНЕ СРЕДИНЕ

gubje

Друштвене средине су веома различне, а свака од њих означаје по једну нарочиту етапу у прилагођавању индивидуе тековинама врсте.

Породична средина искључиво утиче на дете у првим годинама његова живота. Она предаје детету сва знања која чине његову прво-

битну психичку баштину. То су психо-перцептивне и психо-покретачке навике, које сачињавају основу првобитне менталности.

Утицај школске средине почиње у забавишту, а продужује се у основној школи. Овога пута стичу се поглавито менталне навике. Поред тога, дете често у ово доба први пут долази у додир с децом својих година. У тој средини оно усваја прве принципе колективног живота. Док се у породичној средини дете задовољавало тиме што је, према прилици, слушало или изискивало, оно ће отада морати да се споразумева са својим малим друговима, а то значи да треба да усклади свој живот с њиховим и да с њима истражује могућност споразума и заједничка средишта интересовања. Тако постају све компоненте постојанијих и развијенијих друштвених заједница.

Последња је по реду професионална средина, у коју се обично ступа у младости. У овој средини остварује се друштвено специјализовање, а то бива наредо с проширењем појмова о колективним дужностима. У позиву који је изабрао, младић се не учи само да поступа по скученим правилима своје корпорације, већ се упознаје и са читавим друштвеним закоником чије су одредбе обавезне за све индивидуалне делатности, па и за његов приватни живот. Тада не ступају у дејство само покретачке и интелектуалне навике на којима се заснива почетништво у изабраном позиву или пак сâм јавни живот, већ и карактер који се афирмира у свакодневном обављању свога позива и челичи савлађивањем сваковрсних животних тешкоћа које собом доноси животна борба.

ВАСПИТАЊЕ

Питање о томе шта се све може постићи васпитањем изазвало је многе распре. По мишљењу једних, васпитањем се може постићи све што се хоће, пошто индивидуа није ништа друго до резултанта друштвених утицаја. Дете које је тек угледало свет слично је мексму и неуобличеноме воску који се васпитањем поступно може уобличити. Други су, напротив, порицали сваки утицај средине, сматрајући да дете долази на свет с урођеним тежњама. Те тежње афирмирају се с одликама које су им својствене и доцније, кад се детињи душевни живот обогати новим тековинама. Међутим, изгледа да се наслеђе не испољава као скуп тежњи које морају неизбежно доћи до израза на један одређен начин; пре се може рећи да оно није ништа друго до спшта оријентација, широк пут у чијим се границама може колебати психизам индивидуе, тежећи при свем том ка одређеноме циљу.

Према овоме, васпитавање треба да се састоји пре свега у прилагођавању и искоришћавању детињих урођених способности. Васпитање

мора да поштује детиње урођене тежње и да бира начине којима се најбоље може постићи постављени циљ; иначе, оно је узалудан посао. Вaspитач треба да васпитава сваког појединца према његовим способностима; он се мора старати да не спутава јасно испољене васпитаникове тежње; напротив, васпитач треба да развија те тежње и да их упућује у корисном правцу у сврху што бољег прилагођавања средини. Како се пак ретко догађа да ове тежње не олакшавају прилагођавање средини на овај или онај начин, васпитавањем се индивидуа не одриче себе саме, већ јој оно омогућује складан развитак.

Укратко, васпитни рад биће од користи само онда кад је руксвођен схватањем да је васпитање резултанта двеју у почетку опречних снага, које треба све чешће доводити у додир и тако поступно усклађивати наслеђе, које претставља све урођене тежње, и средину, која тим тежњама супротставља скуп друштвених тековина, као баштину заједнице.

ЛИЧНОСТ

Сваки човек је претставник своје врсте и своје друштвене средине. Његову личност сачињава нека врста „наслага“ (Серђи) сукцесивних тековина његових предака.

ОБРАЗОВАЊЕ ЛИЧНОСТИ

Долazeћи на свет, дете добија у наслеђе резултат предачкога биопсихичког искуства: Психичке навике, које претстављају менталитет врсте, предају му се у наслеђе у облику првобитних тежњи, нагона. Тим тежњама одређен је темпераменат индивидуе, а темпераменат није ништа друго до „скуп урођених тежњи које претходе индивидуалном искуству“ (Инђениерос, 207).

Средина предаје потом јединки и тековине друштвеног искуства. То су менталне навике које се стичу животом у друштву; то је синтеза заједничког искуства једнога колектива. Оне се почев од рођења придружују урођеним тежњама, па их тако богате и преиначују. Оне се предају васпитањем, чија се улога и састоји у томе да се индивидуални темпераменат прилагоди захтевима друштвене средине.

Индивидуа, најзад, може додати свему себи својствене начине реаговања, који претстављају мање постојане, али и најразвијеније тековине њене личности. Ово индивидуално искуство придружиће се предачком и колективном, а све то одредиће карактер индивидуе и условиће њено оналажење.

Наслеђе се огледа у темпераменту, а испољава у тежњама.

Васпитање се огледа у искуству, а испољава у навикама.

Личност се огледа у карактеру, а испољава у понашању.

Или, ако комбинујемо ове изразе:

Наслеђе + васпитање = личност.

Темперамент + искуство = карактер.

Тежње + навике = понашање.

Најзад, цео психички механизам можемо претставити и на нешто подробнији начин овим графичким прегледом (Декроли и Вермејлен, 35). Види с. 192 у овој књизи.

РАЗВИТАК ЛИЧНОСТИ

На свакоме ступњу детињег развитака ови различити доприноси искуства врсте, друштва и индивидуе стварају синтезе од мањег или већег значаја. Дете ће тек прогресивно успети да ограничи своју личност на оно што је битно у њој и тако је ослободити свега што је окружује.

Почев од првих дана по рођењу дете одаје личност која је свесна себе и која дела. Али та личност је врло обимна: она обухвата све оно што психолози називају речју „моје“.

„Моје“ се не односи само на дете, подразумевајући под тим његово тело и његову душу, већ и на све оно што га окружује и што му може не- чему послужити. Дете још не разликује себе од одела у која га облаче, од руку које га носе и од дојки које га хране. Његово биће као да је расплинато по другим бићима и стварима, тако да оно није кадро да одреди границе у којима се може кретати. „Моје“ се састоји, дакле, из многоструких и променљивих елемената, који су друкчији код сваког, па и код истог детета у различитим тренуцима.

Међу овим диспаратним елементима издваја се и избија на површину један који је сталан, а то је тело; тај елемент сачињаваће коначну основу личности сваке индивидуе у току целог њеног живота. Дете се навикава на то да у разноликости ствари које га окружују изједначује своје тело са самим собом, а исто тако и да му даје посебно и прво место. Али сви делови тела немају подједнак значај за дете. Удсви, о чијем је значају за развитак покрета већ било речи, за саму личност имају само утолико значаја што јој служе као оруђа. Напротив, глава и труп као да су у приснијој вези с личношћу.

Уствари, битан елемент у личности јесте осећање тела или сене- стезија. „Свест о своме телу јавља се као првобитно „ја“, као главно језгро целокупне личности... Осећање свога „ја“ само је последица присног груписања свих органских утисака“ (Блондел, 211).

Због свега овога, менталитет се развија напореда с организмом и преображава се с њиме. При томе пре свих других настаје један

период јачања осећања личности, који је истовремен с периодом физичког растења; тај период достиже свој врхунац у доба пубертета. За овим долази период устаљивања, који се подудара са зрелим годинама, а одликује се постојаношћу и јединством карактера. Напослетку настаје период инволуције, као психичка резултанта физичке сенилности. Тај период одликује се поступним распадањем личности у смеру који је супротан ономе из доба растења. Тако најпре ишчежавају индивидуалне теквине, које су најпозније и врло лабилне, а потом и друштвене, које су постојаније и могу се одржати у облику друштвених аутоматизама чак и онда кад је старац изгубио сваку иницијативу и способност за личну делатност. Наследне особине, тј. првобитне тежње, ишчежавају најкасније; њихов нестанак обележава крајње опадање личности.

„Моје“ је првобитно као појам, дакле; као такво, оно се бесумње јавља већ у првим детињим психичким манифестацијама. Међутим, није исти случај с појмом „ја“. Да би се могао образовати, овај појам изискује извесну психичку прошлост, која се ствара мало помало. Док је „моје“ као појам још веома конкретно и изражава се у чулно-покретачким манифестацијама, дотле се „ја“ нарочито састоји из дубљих психичких манифестација, почев од најдубљих афективних стања, па до најапстрактнијих мисли и најхотимичнијих акција. „Ја“ је дакле синтеза наше психичке прошлости која се остварује у свакоме тренутку наше садашње делатности.

Појам о своме „ја“ поступно се учвршћује, при чему се његов обим мења. У свести трогодишње деце тај појам још није потпуно усађен. Кад се човек, у шали, претвара да дете сматра за неку другу особу, оно се покатакд узнемирује због тога, као да је то, упркос свему, ипак могуће. Мало помало тај се појам сбразује и богати нагомилавањем прошлих искустава.

Несамостално „ја“ у присној је вези с појмовима „моје“ и „ја“, који у њему налазе свој свестан израз. Због тога се греши кад се доводи у везу појава несамосталног „ја“ с појавом самосталне заменице истог лица у децјем говору. Несамостално „ја“ јавља се много раније, онако исто као што дете пре почиње разликовати боје но што их може именовати. Такво „ја“ пројектује се не само на прошлости и садашњости, већ и на будућности. Другим речима, постоји свест не само о ономе што смо били и што јесмо, већ и о ономе што ћемо бити. Дајући целокупној психичкој делатности осећање јединства и специфичности, овај појам сачињава управо основу нашега карактера и главно јемство за његову постојаност.

До почетка сазревања сама личност се ретко кад огледа у несамосталноме „ја“; оно је најчешће огледало средине у којој дете живи.

Отуда детиња психичка пластичност и непостојаност у његовим мислима, осећањима и владању. У младости се, напротив, осећање личности често претерано појачава, тако да може проузроковати сукоб са средином. Тако се младићеви снови утолико брже руше у суровој стварности уколико су лепши и величанственији.

Сукоб између личних и социјалних тежњи поступно се ублажује, тако да младић у својим зрелим годинама ступа у фазу психо-социјалног прилагођавања. Убудуће, он ће господарити собом и биће свестан својих могућности и својих недостатака; он ће умети, дакле, да сачува неокрњену своју личност у границама које постављају друштвене потребе.

КАРАКТЕР

Велика разноликост у схватањима о томе шта је карактер потиче од разноликости гледишта. Та разноликост је, можда, један од не баш најбезначајнијих разлога којима се могу објаснити тешкоће и незнатни успеси у проучавању карактера.

ДЕФИНИЦИЈА КАРАКТЕРА

Велика разноликост типова који се могу констатовати свакако је оно што најпре пада у очи. Због те њихове разноликости није било ни могућно разврстати их на задовољавајући начин. Ту психичку разноликост пак можемо лако схватити ако проучимо њене узроке. Њу условљавају делом разлике у конгениталним склоностима, које потичу од психичког наслеђа, увек сложеног, а делом разлике у васпитању, које условљава разноликост средина. Као што каже Инђениерос (207), „са психолошке тачке гледишта, свака је индивидуа систематска синтеза афективних, интелектуалних и активних елемената. Ти елементи разликују се не само по своме постанку, већ и по своме интензитету и своме садржају. Сви они координирани су на различите начине с обзиром на сложеност односа. То је баш оно што сачињава карактер, тј. скуп психолошких разлика сваке јединке, синтезу њених специфичних способности.“ Њена психолошка индивидуалност, којој је наслеђе дало основни облик још од рођења, постаје одређенија и развија се поступно васпитањем, које обезбеђује њену коначну оријентацију.

СВОЈСТВА КАРАКТЕРА

Ма колико да је тешко одредити шта је карактер, у њему ипак има ознака на основу којих се он може разликовати. У погледу на те ознаке обично нема несугласица у мишљењима, што је нарочито случај кад им се приписује само релативан значај.

Јединство карактера се прилично касно потврђује у поступцима деце. Оно свакој радњи даје обележје које је својствено индивидуи. У психичком животу малог детета већ има црта по којима се може предвидети какав ће бити његов будући карактер, али у детињој акцији нема оне хомогености која једино обезбеђује успешну делатност. Дете је још подложно околностима које његовој акцији могу дати непредвиђени правац. Ако само посматрамо развитак дечјих игара у једном кратком размаку времена, уверићемо се у то. Те игре потсећају на оне разговоре без везе који покаткад доводе саговорнике до нечег сасвим супротног ономе о чему су почели разговарати. Доцније се пак детиња акција мало помало координира с обзиром на неки виши циљ који одређује све њене модалитете, што често бива и онда када дете није свесно свега тога. Тако у деце постају њима својствени начини мишљења, осећања и делања са све упадљивим личним обележјем.

Постојаност карактера није ништа друго до његово јединство у времену. Индивидуа не координира само сваку своју акцију дајући јој одређени правац, већ и све своје акције сређује по некоем плану. Такав план постоји и код најнесређенијих карактера, иако га је тешко открити површном анализом. То је оно што у својој студији о интелигенцији Бине назива „правцем“. Код детета стабилност се јавља доцније још него јединство, пошто обухвата собом његово постојање, да би се сама формирала.

Специфичност, најзад, постоји од рођења и претставља оно што називамо психичким саставом индивидуе. Рађајући се, дете доноси на свет посебно обележје које му је дало његово психолошко наслеђе. Али наслеђе није нешто неумитно: оно је само оквир у којем се карактер може мењати у знатној мери. Карактер ће се најзад потпуно уобличити васпитањем и личним искуством.

Овим се објашњавају противречности у делима неких психолога. Једни мисле да се детињи карактер не мења, други, напротив, тврде да се може унапред одредити по ономе што се посматрањем констатује у детињству. Та два опречна мишљења могу се измирити ако се схвати да је основа карактера унапред дата и да се она не може преиначити; оно што се у многоме преиначава пре но што добије свој специфични израз, то су само модалитети.

РАЗВОЈ КАРАКТЕРА

Карактер се може развијати, дакле, не наносећи притом уштрба урођеном конституционалном типу.

У детињству се само наследна основа испољава у првобитним тежњама. Али те тежње још нису нашле тле на којем би могле за-

једнички деловати. Иако се већ тада карактер одликује извесном специфичношћу, он се још не одликује јединством и постојаношћу. Тежње долазе до израза кад се за то укаже прилика и погодан тренутак, па се тако и мењају. Оне ће, дакле, већ носити обележје које је својствено индивидуи, али се неће координирати међу собом према општем типу. И ту, као и у другим психичким областима, још нису координиране већ формиране функције, већ међу њима влада права анархија. То је инфантилни тип. Што се пак тиче карактера, баш ова несрећеност омогућује детињу спонтаност и превртљивост, дакле оно чиме се одликује детињи карактер.

Детиње тежње координирају се поступно под утицајем васпитања, а нарочито под утицајем личнога искуства, те тако карактер добија своје коначне црте. У свој својој специфичности пак он ће се афирмирати тек у младости. Тада већ младић поклања велику пажњу образовању свога карактера, при чему му је нарочито стало до његове оригиналности. Он воли да покаже да „има карактера“ и да је његов карактер у исти мах оригиналан и прекаљен искуством. То је тип Жилиена у роману „Црвени и црни“. Међутим, јединство још није потпуно образовано, већ се још увек сукобљавају егоистичке тежње, које су наследне по своме пореклу, и алтруистичке, које су производ васпитања и друштвеног искуства. Било како било, образовање карактера завршава се тек у младости.

Тада се поступно синтетизују различите психичке функције, па се личност потпуно развија. Младић постаје зрео човек, што значи да се дефинитивно устаљује његов тип, па ма какав он био.

КАРАКТЕРОЛОШКИ ТИПОВИ

Проучавање карактеролошких типова, које је старо колико и свет, мамило је многе испитиваче, почев од времена када је Хипократ поставио своју чувену теорију о темпераментима, па све до данашњих дана. Међутим, у решавању тога питања није било много успеха, па су стога иначе примамљива дела у којима је оно расправљано од мале стварне користи. Као што с правом примећује Симон (222), „оставимо ли књигу, да бисмо се повратили у живот и погледали индивидуе које нас окружују, покушавајући притом да применимо појмове до којих нам се чини да смо дошли, ми запажамо да смо за време читања сасвим мало употпунили своје мишљење о тој ствари. Збуњени смо онако исто као и пре читања. Ни наша колебљивост да ма шта кажемо није мања. Обогаћили смо се само формулама. Немамо, дакле, онако јасан поглед на ствари какав би нам био потребан“.

А то долази отуда што је ово питање сложеније од свих других психолошких питања и што се оно, више но сва остала, тиче самога

психичког живота, подразумевајући ту његову бскрајну разноликост и његову обеспокојавајућу сложеност.

Различити покушаји новијега доба, међутим, показују пут којим ваља ићи. Ту најпре треба поменути напоре индивидуалне психологије, коју је основао Бине а развио Штерн. Ти напори вршени су у тежњи да се, помоћу корелација, проуче међусобни односи различитих психичких процеса код једне индивидуе и разлике у тим процесима код различитих индивидуа. Патолошка психологија такође је дала свој значајан прилог решењу овога проблема. Тако је Дипре (223—225) доказао да постоје неколике главне патолошке конституције, а Делма и Бол (226) указали су на везе које постоје између тих и нормалних конституција.

Најзад, свуда се улажу напори да се ово питање реши на објективан и жив начин, па се у ту сврху састављају питања и врше огледи који омогућују проучавање и поређење дечјих карактера. Али све је недовршено у тој области која још чека иницијатора.

БИБЛИОГРАФИЈА

1 Spencer,	Principes de psychologie. Paris, Alcan, 1855.
2 W. James,	Précis de psychologie. Paris, Rivière, 1915, 4 издање.
3 Bechterew,	La psychologie objective. Paris, Alcan, 1907.
4 Ebbinghaus,	Traité de psychologie. Paris, Alcan, 1908.
5 Ingenieros,	Principes de psychologie biologique. Paris, Alcan, 1914.
6 Dumas,	Traité de psychologie. Paris, Alcan, 1923-24, 2 свеске.
7 Morat,	Physiologie du système de relation. Paris, Masson.
8 Tourneux,	Précis d'embryologie. Paris, Doin, 1909, 2 издање.
9 Cruchet,	La croissance neuro-psychique, y Pratique des maladies de l'enfant, T. V., стр. 163 до 186. Paris, Baillière, 1912.
10 J. Parrot,	Sur le développement du cerveau chez les enfants du premier âge. Arch. de physiol., стр. 505 до 521, 1879.
11 Plister,	Du poids de l'encéphale et de ses diverses parties chez le nourrisson et chez les enfants des divers âges. Neurol. Centrallblatt, VI, 1907.
12 Lesné et Richet fils,	Le fonctionnement du corps optostrié chez le nourrisson. Presse médicale, 7, I, 25.
13 Guillaume,	Le système sympathique et les systèmes associés. Paris, Masson, 1923.
14 Montessori,	La maison des enfants. Paris, Larousse, 1919.
15 Baldwin,	Le développement mental chez l'enfant et dans la race. Paris, Alcan.
16 Ootmaar,	De wereld van het kind, 1903.
17 Claparède,	Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale. Genève, Kündig, 6 издање, 1916.
18 K. Bühler,	Die geistige Entwicklung des Kindes. Jena, 2 издање. 1921.
19 Koffka.	Die Grundlagen der psych. Entwicklung, 1921.
20 J. de la Vaissière,	Psychologie pédagogique. Paris, Beauchesne, 1915, 4 издање, 1924.
21 Demoor et Jonckheer,	La science de l'éducation. Bruxelles, Lamertin, 1920.

- 22 Nagy,
23 S. Hall - Smith,
24 Wiederkehr,

25 Decroly,

26 Decroly et Boulanger,
27 O. Decroly,

28 Canestrini,

29 B. Perez,
30 Cramaussel,
31 Sollier,
32 Blondel,
33. L. Lapique,

34 Piéron,

35 Decroly et Vermeylen,

36 Hachet - Souplet,
37 Hachet-Souplet,

38 Philippe,
39 Dontchev-Dezeuze,

40 Piéron,

41 Ribot,
42 Caillibaud,

43 A. Collin,
44 Collin et Rollet,
- Psychologie des kindlichen Interesses. Leipzig, 1912.
Curiosity and interest. Ped. Sem. X, 1903.
Statistic-Untersuch über die Art und den Grad des Interesses bei Kindern der Volksschule. Neue Bahnen, 1908.
Quelques considérations à propos de l'intérêt chez l'enfant. Journal de Psychologie, 6p. 1—3, 1924, январь—март.

Les tests mentaux chez l'enfant. II-e Congrès belge de Neurologie et de Psychiatrie. Bruxelles, VIII, 1906.
Les fonctions psycho-physiologiques de l'enfant avant la naissance et chez les nouveaux-nés. Vol. Jubil. Soc. Roy. Sciences méd. et natur. de Bruxelles, стр. 111—136. Bruxelles, 1922.
Über das Sinnesleben des Neugeborenen, 1913.

Les trois premières années de l'enfant. Paris, Alcan, 5 издание, 1892.
Le premier éveil intellectuel de l'enfant. Paris, Alcan, 2 издание, 1911.

Le mécanisme des émotions. Paris, Alcan, 1905.
La conscience morbide. Paris, Alcan, 1914.
Essai d'une nouvelle théorie physiologique des émotions. Journal de Psychologie, 1911.

Les formes élémentaires de l'émotion dans le comportement animal. La dynamogénie émotionnelle. Journal de Psychologie, XII, 1920.

Semiologie psychologique de l'affectivité. Vol. jubilaire de la Société de médecine mentale de Belgique. Gand, 1920.

La genèse des instincts. Paris, Flammarion, 1912.
De l'animal à l'enfant. Paris, Alcan, 1913.

L'image mentale. Paris, Alcan, 1903.
L'image et les réflexes conditionnels dans les travaux de Pavlov. Paris, Alcan, 1914.
Le cerveau et la pensée. Paris, Alcan, 1923.

La vie inconsciente et le mouvement. Paris, Alcan, 1914.
L'acte du rélever à l'état normal et dans quelques états pathologiques. Thèse de Bordeaux, 1903.
Les étapes neuro-psychiatriques de la naissance à trois ans. Arch. de médecine des enfants, февраль 1918.
Traité de médecine légale infantile. Paris, Delagrave, 1920.

- 45 Noica, L'ordre d'apparition des mouvements volontaires chez l'homme et leur disparition à l'état pathologique. Encéphale, 1921.
- 46 Vermeulen, Débilité motrice et déficience mentale. Encéphale, Déc., 1923.
- 47 H. Taine, De l'acquisition du langage chez les enfants et les peuples primitifs. Revue philosophique, 1—1875.
- 48 C. und W. Stern, Die Kindersprache, Eine psychologische und sprachtheoretische Untersuchung. Leipzig, 1907.
- 49 M. Pavlovitch, Le langage enfantin. L'acquisition du serbe et du français par un enfant serbe. Paris, Champion, 1920.
- 50 C. C. and J. Brandenburg, Language development during the fourth year. Purdue University. The Ped. Sem. Vol. XXVI, No 1, March, 1919.
- 51 Bloch, Les 1-ers stades du langage de l'enfant. Journal de Psychologie norm. et path., No 8 9, 1921.
- 52 Bloch, Le langage d'action dans le 1-er stade du langage enfantin. Journal de Psychologie, No 7, 1923.
- 53 Bloch, La phrase dans le langage de l'enfant. Journal de Psychologie, 1, 1924.
- 54 H. Delacroix, L'activité linguistique de l'enfant. Journal de Psychologie, janvier—mars, 1924.
- 55 Froment, Les diverses conceptions de l'aphasie. Essai critique de psycho-physiologie pathologique. Journal de médecine de Lyon, 20 oct., 1921.
- 56 H. Wallon, L'interrogation chez l'enfant. Journal de Psychologie, janvier—mars 1924.
- 57 Dauzat, La philosophie du langage. Paris, Flammarion, 1912.
- 58 Descoedres, Le développement de l'enfant de deux à sept ans. Institut J.—J. Rousseau, Genève, 1921.
- 59 Perez, L'enfant de trois à sept ans. Paris, Alcan, 3 издание, 1894.
- 60 Jonckheere, La pédagogie expérimentale au jardin d'enfant. Bruxelles Lamertin, 1921.
- 61 Karl Groos, Die Spiele der Menschen.
- 62 Queyrat, Les jeux de l'enfant. Paris, Alcan, 1905.
- 63 Rouma, Jeux éducatifs. Ed. mod., 1908.
- 64 Decroly, Les jeux éducatifs pour les petits enfants et les arriérés. Genève.
- 65 Bourbier, Les jeux de l'enfant pendant la classe. Arch. de Psych. II, стр. 56 и нарѣдне.
- 66 Schuyten, Het corspronkelijk teeken als bijdrage tot kinderanalyse. Paedolog. Jaarb., 1901.
- 67 Schuyten, De oorspronkelijke „Ventjes" der Antwerpsche Schoolkinderen. Paedolog. Jaarb., V, 1904.

- 68 Decroly,
69 Decroly,
70 Lamprecht,
71 Ivanoff,
72 Bechterew,
73 Luquet,
74 Luquet,
75 Luquet,
76 G. Rouma,
77 Remy,
78 Meyerson et Quercy,
79 Ribot,
80 Piéron,
81 Consoni,
82 Revault d'Allonnes,
83 Pizolli,
84 Geissler,
85 Lobsien,
86 Binet et Henri,
87 Bourdon,
88 Meumann,
89 Piéron,
90 L. Dugas,
- La psychologie du dessin. École nationale, 15, VI, 1906.
La psychologie du dessin, développement de l'aptitude graphique. Journal de neurologie, 20, XI et 5, XII, 1912.
Les dessins d'enfants comme source historique. Bulletin de l'acad. royale de Belgique, 1906.
Recherches expérimentales sur les dessins des écoliers de la Suisse romane. Corrélation entre l'aptitude au dessin et les autres aptitudes. Arch. de Psych., XII, 1908.
Recherches objectives sur l'évolution du dessin chez l'enfant. Journal de Psychologie, 1911.
Les dessins d'un enfant. Paris, Alcan, 1913.
Les bonshommes têtards dans le dessin enfantin. Journal de Psychologie, octobre, 1920.
L'étude statistique des dessins d'enfants. Journal de Psychologie, octobre, 1924.
Le langage graphique de l'enfant, 2 издание, Misch et Thron, 1913.
Une expérience relative au dessin-langage. Bull. soc. A. Binet, 1923.
L'orientation des signes graphiques chez l'enfant. Journal de Psychologie, mai 1920.
La psychologie de l'attention. Paris, Alcan, 1889.
Expériences sur le mécanisme de l'attention sensorielle. Revue de Psychiatrie, 1907.
La mesure de l'attention chez les enfants faibles d'esprit. Arch. de Psych., 1903.
Procédés cliniques pour mesurer la rapidité de l'attention. Journal de Psychologie, neurologie et pathologie, 1911.
La Atención experimentos que la ilustran. Arch. de Pedagogia y ciencias afines. La Plata, 1913.
The measurement of attention. A critique of Wirth's methods of measurement of attention. Amer. J. of Psych., XX, 1909.
Prüfung der Aufmerksamkeit an Kindern mit der Münsterbergschen Schrittenmethode. Angew. Psych., 1916, Bd. XIV.
La mémoire des mots. Année Psych., 1895, T. I, стр. 1—25.
Influence de l'âge sur la mémoire immédiate. Revue philosophique, 1894.
Experimentelle Pädagogik. Leipzig, 1907.
L'évolution de la mémoire. Paris, Flammarion, 1910.
La mémoire et l'oubli. Paris, Flammarion, 1917.

- 91 Ribot, Les maladies de la mémoire. Paris, Alcan, 1881.
 92 Ebbinghaus, Über das Gedächtnis. Leipzig, 1858.
- 93 Ziehen, Abhandlung über die Ideenassoziation des Kindes, 1898.
 94 Claparède, L'association des idées. Paris, Doin, 1903.
 95 Th. Goett, Assoziationsversuche an Kindern. Z. für Kinderheilkunde.
 96 Errard, Les tests d'association couplée à l'école primaire. Arch. de Psych. 1916.
- 97 R. R. Rusk, Experiments on mental association in children. British J. of Psychology, decembar, 1910.
 98 Ley et Menzerath, L'étude expérimentale de l'association des idées dans les maladies mentales. VI Congrès belge de neurologie et de psychologie, Bruges, 1911.
- 99 Marbe, Experimentelle Untersuchungen über das Urteil, 1900.
 100 Wall, Experimentelle Beiträge zu einer Theorie des Denkens, 1904.
 101 Binet, Étude expérimentale de l'intelligence, 1903.
 102 Binet, Qu'est-ce qu'une émotion, qu'est-ce qu'un acte intellectuel? Année psychol., 1911.
 103 Messer, Experimentell - psychologische Untersuchungen über das Denken, 1908.
 104 Leclère, Les attitudes mentales et la mémoire. Revue de philos., 1917.
 105 Revault d'Allonnes, Le mécanisme de la pensée. Revue philos., sept.-oct. 1920.
 106 Duprat, Étude expérimentale du schématisme. Journal de Psychologie, децембар, 1921.
 107 Pauhlan, L'attitude mentale. Journal de Psychologie, ноябрь, 1923.
 108 Durkheim, Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris, Alcan, 1912.
 109 Levy-Bruhl, La mentalité primitive. Paris, Alcan.
 110 Levy-Bruhl, Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Paris, Alcan.
 111 P. Guillaume, Le problème de la perception de l'espace et la psychologie de l'enfant. Journal de Psychologie, январь-март, 1924.
 112 Claparède, La conscience de la ressemblance et de la différence chez l'enfant. Journal de Psychologie, 1918.
 113 S. Ravitch Altshiller Court, Numbers, times and space in the first five years of a child's life. The Pedagogical Seminary, Vol. XXVII, No 1, март, 1920.
 114 Decroly et Degand, Observations relatives à l'évolution des notions de quantiles continues et discontinues chez l'enfant. 1er Congrès international de Pédologie. Bruxelles, 1911.

- 115 E. Monchamps, Comment naissent les idées de nombre chez l'enfant. 1er Congrès international de Pédologie. Bruxelles, 1911.
- 116 Piaget, Essai sur quelques aspects du développement de la notion de partie chez l'enfant. Journal de Psychologie, juin 1921.
- 117 Piaget, La pensée symbolique et la pensée de l'enfant. Arch. de Psych., 1923.
- 118 Piaget, Essai sur la multiplication logique et les débuts de la pensée formelle chez l'enfant. Journal de Psychologie, 1922.
- 119 Piaget, Les traits principaux de la logique de l'enfant. Journal de Psychologie, 1924.
- 120 Piaget, Le langage et la pensée chez l'enfant. Delachaux et Niestlé, 1923.
- 121 Piaget, Le raisonnement et le jugement chez l'enfant. Delachaux et Niestlé, 1924.
- 122 Baldwin, La pensée et les choses. La connaissance et le jugement. Paris, Doin, 1908.
- 123 J. Dewey, Comment nous pensons. Trad. Decroly. Paris, Flammarion, 1925.
- 124 Ribot, Essai sur l'imagination créatrice. Paris, Alcan, 1900.
- 125 Foucault, Assertions d'enfants. Journal de Psychologie, janvier 1923.
- 126 Dugas, L'imagination. Paris, Doin, 1906.
- 127 Bergson, Le rêve. Énergie spirituelle. Paris, Alcan, 1919.
- 128 Claparède, Sur la fonction du rêve. Revue philosophique, mars 1916.
- 129 Freud, Die Traumdeutung. Leipzig, 1900.
- 130 Foucault, Le rêve. Paris, Alcan, 1906.
- 131 Sante de Sanctis, I Sogni. Torino, 1899.
- 132 Vaschide, Le sommeil et les rêves. Paris, Flammarion, 1911.
- 133 Paulhan, Psychologie de l'invention, 2 издание. Paris, Alcan, 1911.
- 134 Souriau, Théorie de l'invention. Paris, Hachette, 1881.
- 135 Binet, La suggestibilité. Paris, Alcan, 1900.
- 136 Sidis, The psychology of suggestion. N. Y. 1898.
- 137 P. Janet, L'automatisme psychologique. Paris, Alcan, 1889.
- 138 Logre, L'état mental des hystériques. Traité de pathol. médicale. Paris, Maloine, 1921.
- 139 Vigouroux et Juquier, La contagion mentale. Paris, Doin, 1905.
- 140 Guido-Guidi, Recherches expérimentales sur la suggestibilité. Arch. de Psych., 1909.
- 141 E. Jung, Contribution à l'étude de la suggestibilité à l'état de veille. Arch. de psychol., 1909.
- 142 A. Chojecki, Contribution à l'étude de la suggestibilité. Arch. de psychol., 1911.

- 143 Dr. F. Meyer, Experimenten omtrent suggestibiliteit bij zenuw-en ziels-
zieken. Psych. en Neurol. Bladen, май-август, 1919.
- 144 D. S. Beck, Over suggestie. Eene proefondervindelijke studie.
- 145 Lipmann, Die Wirkung der Suggestivfragen. Beiträge zur Psy-
chologie der Aussage.
- 146 Varendonck, La psychologie du témoignage. Bruges, Hoste, 1914.
- 147 Claparède, Expériences collectives sur le témoignage. Arch. de
psych., 1906, стр. 344.
- 148 Lipman, L'influence des questions suggestives sur le témoignage.
Ile Congrès allemand de psych. experiment. Wirtz-
bourg, 1906.
- 149 H. Lelesz, L'orientation d'esprit dans le témoignage. Arch. de
psych., 1914, стр. 113.
- 150 M. Borst, Recherches expérimentales sur l'éducabilité et la fide-
lité du témoignage. Arch. de psychol., май 1904,
стр. 233—316.
- 151 Binet, Description d'un objet. Année psychologique, 1897.
- 152 Binet, La science du témoignage. Année psychologique, 1905.
- 153 H. Michel, Die Zeugnisfähigkeit der Kinder vor Gericht. Deutsche
Blätter für Erziehunterricht, 1907.
- 154 Lobsien, Aussage und Wirklichkeit bei Schulkindern. Beiträge
zur Psych. der Aussage, Band I, bz. 158.
- 155 Oppenheim, Ueber die Erziehbarkeit der Aussage bei Schulkindern.
Beiträge zur Psych. der Aussage. Band II.
- 156 Dupré, La mythomanie. Bulletin médical, 1905, стр. 263—285
—311.
- 157 M. Revon, Les mensonges de l'enfant. Thèse de Paris, 1920.
- 158 E. Andreess Leonard, A parent's study of children's Lies. The Pedagogical
Seminary. Vol. XXVII, јуни 1920.
- 159 Dobre, La conception du mensonge chez les écoliers. Inter-
médiaire des éducateurs, април 1914.
- 160 Y. Loisel, Le mensonge chez l'enfant. E. 15e année, јуни 1906.
- 161 Duprat, Le mensonge. Paris, Alcan, 1903.
- 162 Bergson, L'effort intellectuel. Y Energie spirituelle. Paris, Alcan,
1919.
- 163 Payot, Le travail intellectuel. Paris, Alcan, 1919.
- 164 Binet et Henri, La fatigue intellectuelle. Paris, Schleicher, 1898.
- 165 Poyer, L'activité mentale et la fatigue. Journal de Psycholo-
gie, април 1921.
- 166 Schuyten, Sur les méthodes de mensuration de la fatigue chez
les écoliers. Arch. de Psych., бр. 8, св. II, окто-
бар 1903.
- 167 Sikorsky, Sur les effets de la lassitude provoquée par les travaux
intellectuels chez les enfants. Ann. d'Hyg. publ.,
1879.
- 168 Vannod, La fatigue intellectuelle et son influence sur la sensibi-
lité cutanée. Revue médicale. Suisse rom., 1896—
1897.

- 169 Joteyko,
170 Marfan,

171 A. Marro,
172 Stanley Hall,

173 Mendousse,
174 G. Compayré,
175 Mlle Evard,
176 Lemaitre,
177 Tracy,
178 Kooistra,

179 Mercante,

180 Dwelshauwers,
181 Hesnard,
182 Regis et Hesnard,

183 Blondel,
184 Blondel,

185 Hesnard,

186 O. L. Forel,

187 Durkheim,

188 Abramowski,
189 Dupré et Camus,

190 Ribot,
191 I. Varendonck,
192 Tarde,
193 Tarde,
194 Durkheim,

195 Levy-Bruhl,
196 P. Bovel,
197 W. James,
198 Höllding,
199 I. Varendonck,
200 Lalo,

201 Lalo,
- La fatigue. Paris, Flammarion, 1922.
La fatigue et le surmenage. Traité de Pathologie de Bouchard - Masson, 1895.

La puberté, I издание, 1895.
Adolescence, its psychology and its relation to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education, 1904.
L'âme de l'adolescent. Paris, Alcan, 1909.
L'adolescence. Paris, Alcan, 1909.
L'adolescente, 1914.
La vie mentale de l'adolescent et ses anomalies, 1909.
Psychology of adolescence, 1920.
Onze groote Kinderen. Over opvoeding in de puberteitsjaren. Wolters, 1920.
La crisis de la pubertad. Buenos-Aires, 1918.

L'inconscient. Paris, Flammarion, 1916.
L'incoscient, Paris, Doin, 1923.
La Psychoanalyse des névroses et psychoses. Paris, Alcan, 1914.

La conscience morbide. Paris, Alcan, 1914.
La conscience morbide. Journal de Psychologie, фев-брыя 1923.
La folie, pensée organique. Journal de Psychologie, 1921.
La psychologie des névroses. Genève, Kündig, 1923—1924.
Représentations individuelles et représentations collectives. Revue de métaphysique et de morale, 1898.
Le subconscient normal. Paris, Alcan, 1914.
Les cenesthopathies. Encéphale. Декабрь 1907.

La psychologie des sentiments. Paris, Alcan, 1896.
Recherches sur les sociétés d'enfants. Bruxelles, 1914.
La logique sociale. Paris, Alcan, 1893.
Les lois sociales. Paris, Alcan, 1898.
La détermination du fait moral. Bulletin soc. de philos., апрел-мај 1906.
La morale et la science des mœurs. Paris, Alcan, 1903.
L'instinct combatif. Paris, Fischbacher, 1917.
L'expérience religieuse. Paris, Alcan, 1906.
La pensée humaine. Paris, Alcan, 1911.
Les idéals d'enfants. Arch. de Psychol., 1908.
L'esthétique expérimentale contemporaine. Paris, Alcan, 1908.
Les sentiments esthétiques. Paris, Alcan, 1910.

- 202 Ribot, L'hérédité psychologique. Paris, Alcan, 1873.
203 Poyer, Les problèmes généraux de l'hérédité psychologique. Paris, Alcan, 1921.
204 A. Govaerts, L'hérédité. Son rôle dans l'éducation. Documents pédotechniques. Bruxelles, Lamertin, 1924.
205 Apert, L'hérédité morbide. Paris, Flammarion, 1919.
206 Rabaud, Esquisse d'une théorie physiologique de l'hérédité. Revue philos., II—IV, 1918.
207 Ingenieros, Principes de psychologie biologique. Paris, Alcan, 1914.
208 Mairet et Oordin Delteil, Hérédité et prédisposition. Paris, Masson, 1907.
209 Conklin, L'hérédité et le milieu. Paris, Flammarion, 1920.

210 Ribot, Maladies de la personnalité. Paris, Alcan, 1885.
211 Blondel, La personnalité. Journal de Psychologie, март 1920.
212 Binet et Henri, La psychologie individuelle. Année psychologique, 1895.
213 Fouillée, Le tempérament et le caractère d'après les individus, les sexes, les races. Paris, Alcan, 1895.
214 Malapert, Le caractère. Paris, Doin, 1902.
215 Paulhan, Les caractères. Paris, Alcan, 1893.
216 Perez, Le caractère de l'enfant à l'homme. Paris, Alcan, 1892.
217 Ribéry, Essai de classification naturelle des caractères. Paris, Alcan, 1902.

218 Ribot, Les diverses formes du caractère. Revue philos., 1892.
219 Dugas, L'éducation du caractère. Paris, Alcan, 1912.
220 Mentré, Espèces et variétés d'intelligence. Paris, Bossard, 1920.
221 Caillet, Pour mieux comprendre le caractère de nos élèves. Bull. soc. A. Binet, јуни 1922.
222 Th. Simon, Première note sur le caractère. Bull. soc. A. Binet, фебруар - март 1925.
223 Dupré, La constitution émotive. Paris médical, мај 1910.
224 Dupré, Les perversions instinctives. Congrès des méd. alien. et neurol. Tunis, 1912.
225 Dupré, La doctrine des constitutions. Leçon inaugurale, новембар 1919.
226 Delmas et Boll, La personnalité humaine. Paris, Flammarion, 1922.
227 Martinet, Énergétique psychologique. Masson, Paris, 1925.
228 Lhermitte, Les fondements biologiques de la psychologie. Paris, Gauthier - Villars, 1925.

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА

	Стр.
Предговор	5
Увод	11

I ПСИХОЛОГИЈА ДЕТЕТА

Кратак историски преглед	
Период описивања	15
Период експерименталнога испитивања	17
Општи појам о детету	
Негдашњи појам о детету	18
Данашњи појам о детету	19
Еволуционо схватање детета	20

II РАЗВОЈ НЕРВНОГ СИСТЕМА

А) Мождина	
Почеци развоја	21
Унутрашњи састав	21
Образовање миелинског омотача	24
Б) Мозак	
Развитак	25
Образовање миелинског омотача	29
Тежина мозга	30
В) Ендокрино — симпатички систем	
Почеци развоја	31
Организација и функције	33

III РАЗВОЈ ИНТЕРЕСА

Генеза интереса	35
Развој интереса	36
Рано детињство	36
Детињство од треће до седме године	37
Детињство од седме до дванаесте године	38
Младачалчко доба	38

IV ПЕРИОД ПРЕ РОЂЕЊА

	Стр.
Средина	39
Осећаји	39
Покрети	40

V НОВОРОЂЕНЧЕ

Промена средине	43
Стање нервног система	44
Осећаји	
Дефиниција. Услови. Одлике	44
Унутрашњи осећаји	45
Спољашњи осећаји	46
Покрети	
Опште ознаке покрета	49
Урођени покрети	50
Покрети ослобођења	51
Нагонски покрети	51

VI РАНО ДЕТИЊСТВО

I Елементарни афективни живот	53
Тежње	54
Емоције	56
Одредба	56
Механизам	56
Изражај емоција	58
Развој емоција	59
II Перцептивни интереси	62
Менталне слике	63
Трагови у мозгу	63
Образовање и развитак слика	64
Перцепције (опажаји)	65
Асоцијације осећаја и покрета	66
Осећаји и слике	67
Образовање опажања	67
Развој перцепција	68
III Моторни интереси	70
Координирање покрета	71
Окретност руку и хватање	73
Стајање и ходање	75
IV Глосички (говорни) интереси	76
Рад живаца и мишића	77
Нервни центри	77
Моторни организми	78
Развој говора	79
Спонтани говор	79

	Стр.
Говор подражавања	80
Друштвени говор	81
Уређени говор	82
Дечји речник	83
V Моторни синдром раног детињства	85

VII ПСИХИЧКИ РАЗВИТАК ДЕЦЕ ОД 3 ДО 7 Г.

A. Васпитне тежње	89
Радозналост	90
Нагонска радозналост	90
Афективна радозналост	90
Спекулативна радозналост	91
Опажање	92
Одлике дечјих запажања	92
Развој посматрања	93
Подражавање	95
Нагонско подражавање	95
Намерно подражавање	96
Смишљено подражавање	96
5. Спонтане делатности	97
1) <u>Игра</u>	<u>98</u>
Теорије о игри	98
Развитак игре и њени облици	100
Чулне игре	100
Покретачке (моторне) игре	101
Игре имажинације	101
Интелектуалне игре	102
Друштвене игре	102
Играчке	103
Склоност прикупљању предмета	104
Васпитне игре	105
2) <u>Цртање</u>	105
Главне фазе цртања	106
Развој цртања	107
Стадиум шкрабања	107
Стадиум главног правца	108
Стадиум пуноглавца	108
Стадиум потпуног претстављања	109
Стадиум профила	110
Ментална и васпитна вредност цртања	111
3. Функције за стицање искуства	111
1) <u>Пажња</u>	112
Физички услови за пажњу	113
Покрет као услов за пажњу	113
Дисање и крвоток као услови за пажњу	114

	Стр.
Облици пажње и њен развој	115
Пасивна пажња	115
Хотимична (намерна) пажња	115
Пажња праћена напором	116
2) Памћење	117
Дефиниција памћења	117
Видови памћења	117
Усвајање	117
Памћење и заборав	118
Распознавање и локализовање	119
Потсећање	119
Несређено и сређено памћење	119
Развитак памћења	120
Дечје памћење и памћење одраслих	122
3) Асоцијација идеја	123
Дефиниција асоцијације идеја	123
Закон асоцијације	123
Облици асоцијације претстава	124
Метода испитивања	124
Поступак	124
Каквоћа одговора	124
Трајање асоцијативног рада	125
Обележја асоцијација идеја код детета	126
Дечји одговор	126
Трајање реакционог времена	127

VIII ПСИХИЧКИ РАЗВИТАК ДЕЦЕ ОД 7—12 Г.

1) Општи развој апстрактних интереса	130
Мисаоне шеме	130
Недиференцирана мисао	131
Прелогичка мисао	131
Логичка мисао	132
Формална мисао	133
2) Првобитни апстрактни појмови	134
Појам о времену	134
Субјективно време	134
Објективно време	134
Развитак појма о времену	135
Појам о простору	136
Образовање стварнога простора	136
Развитак појма о простору	137
Појам о броју	138
Ритам стицања појмова о бројевима	139
Појам о сличности и различности	140
Појам узрочности	141
Прагматички период	141

	Стр.
Стадиум праузрочности	141
Стадиум узрочности	142
3) Главни интелектуални процеси	142
Схватање	143
Непосредно схватање	143
Посредно схватање	143
Расуђивање	144
Тврђење и веровање	144
Успостављање односа	144
Закључивање	145
Синкретичко закључивање	145
Формално закључивање	146
Појимање	146
Развитак сазнања	147
4) Смисао за стварност	147
Стваралачка имажинација	148
1) Погрешне перцепције	148
2) Оживљавање игром	148
3) Сан и сањарење	149
4) Инвенција	151
Сугестибилност	151
Искази	152
Верност исказа	152
Могућност васпитног утицаја	154
Разноликост сведока	155
Дечји искази	155
Преиначавања истине	156
Заблуда	156
Лаж	157
Измишљање прича	158
5) Умни рад	159
Дејства умнога рада	159
Физиолошка дејства умнога рада	160
Психолошка дејства умнога рада	161
Последице умнога рада	162
Умор и премореност	163

IX МЛАДОСТ

1) Индивидуално и социјално	168
Несвесно и потсвесно	168
Комплекси	169
Индивидуално	170
Социјално	171
Етапе младости	171
Фаза припремања	171
Фаза сукоба	172
Фаза психо-социјалне уравнотежености	176

	Стр.
2) Сложена осећања	176
Алтруизам	176
Егоистичке тежње	177
Алтруистичке тежње	179
Полни нагон и љубав	180
Социјално осећање	181
Морално осећање	182
Религиско осећање	183
Естетичко осећање	184
Интелектуална осећања	185
3) Личност и карактер	187
Психолошко наслеђе	187
Опште схватање	187
Менделова истраживања	188
Психолошке чињенице	189
Средина	190
Промене	191
Друштвене средине	191
Васпитање	192
Личност	193
Образовање личности	193
Развитак личности	195
Карактер	197
Дефиниција карактера	197
Својства карактера	197
Развој карактера	198
Карактеролошки типови	199
БИБЛИОГРАФИЈА	201

